Бібліятэчка часопісу
дзеяслоў

Уладзімір Някляеў

На ўсякім свеце

Апавяданні і прыпавесці

Мінск
«Кнігазбор»
2018

УДК 821.161.3-3
ББК 64(4Беи)
Н99

Бібліятэчка часопіса «Дзеяслоў».
Выпуск 21.
Заснаваная ў 2006 годзе.

Някляеў, У.
Н99 На ўсякім свеце : апавяданні і прыпавесці / Уладзімір Някляеў. — Мінск : Кнігазбор, 2018. — 224 с. — (Бібліятэчка часопіса «Дзеяслоў»; вып. 21).
ISBN 978-985-7180-60-8.

«Што б ні казалі, ні плялі, мы не ў зямлі, а на зямлі!» — напісаў Уладзімір Някляеў у адным з вершаў пра Беларусь і беларусаў. У ягоных творах увогуле як бы няма памерлых. Ні тых, хто перайшоў з гэтага свету ў іншы стагоддзі таму, ні тых, хто ўчора. Усе — жывыя. Не Ў зямлі, а НА зямлі, не Ў небе, а ПАД ім. І гэта не толькі дае чытачу адчуванне цэласнасці свету, але і дазваляе аўтару ствараць неверагодныя, фантастычныя — і ў той жа час на дзіва рэальныя сюжэты, што і стала зместам кнігі «На ўсякім свеце».

УДК 821.161.3-3
ББК 64(4Беи)

ISBN 978-985-7180-60-8

АПАВЯДАННІ

ШТО ДЛЯ ЧАГО?..

Дзіна любіла казаць:

> «У вярблюда два гарба,
> Патаму што жызнь барба!»

Тадзік слухаў і думаў: «А калі адзін? Ёсць жа вярблюды з адным гарбом. Дык што тады? У жыцці барацьбы няма?»

Ён увогуле любіў паразважаць. Не пра нешта там дробнае: ці аспірын дапамагае ад галавы, ці сама яна балець перастае? — а пра жыццё.

Яму цяжка было сказаць, як ён пра яго думаў. Неяк так, што не пра аспірын і галаву, а пра іх сувязь. Ну і пра астатнія сувязі. Зноў жа не нейкія там... суседа з суседкай. Не. Пра сувязь каранёў і лісця. Неба і зямлі. Імгнення і вечнасці. Ці вунь пылу і дажджу, які пыл прыбівае...

Жыццё не дождж і не пыл. І не сусед з суседкай. А што тады?

Ён перакульваў зямлю і неба, суседа і суседку, гэтакі зрок у яго дзіўны быў, што ён мог круціць тое, што бачыў, як карцінку ў камп'ютары — і пыл церушыўся на дождж, праз які сусед і суседка ішлі дагары нагамі. Але гэта нічога не мяняла, ні на што не адказвала...

Для чаго ўсё? Ну, само жыццё і ён, Тадзік, у ім? Той жа вярблюд? Ці малпа? Вось для чаго малпа? Бананы есці? Дык бананы хто заўгодна есці можа. Для нечага іншага... Для чаго?

Пра малпу ён думаў, бо яна на капоце ягонай машыны намаляваная была. Усе пыталі: «Для чаго ў цябе на машыне малпа намаляваная?» — а ён не мог

адказаць, хоць сам яе намаляваў. Аднойчы прачнуўся, прысніўшы малпу, і намаляваў яе такой, якой прысніў.

— Але чаму на машыне? На капоце? Ты менавіта так прысніў яе? — дапытвалася Дзіна, калі яны пажаніліся і ён вёз яе на ўскраек горада, дзе наняў аднапакаёўку, каб не жыць з бацькамі. — Як ты мог прысніць малпу на машыне?

А што яму прысніць было? Машыну на малпе?..

Там, на ўскрайку горада, у іх нарадзілася дачка, якую назвалі яны Алесяй.

Вось чаму нарадзілася дачка, а не сын?.. Не тое каб ён надта ўжо сына хацеў, але чаму? І чаму яны назвалі дачку Алесяй, а не Дар'яй, як суседзі? Таму што так у галаву прыйшло? А чаму? Гэта ж не аспірын...

Часам ён заблытваўся, думаючы, і тады думаць пераставаў.

— Давай зафарбуем малпу, суседзі глядзяць, смяюцца, — час ад часу чаплялася да яго жонка, але ён не зафарбоўваў. Няхай глядзяць і смяюцца, што ў тым кепскага?

— Хоць як яе завуць? — прывыкла нарэшце да малпы Дзіна. — Бачымся штодня, а ўсё малпа, малпа.

Не ведаў ён, як яе завуць. Імя малпы яму не прыснілася.

Калі Алеся трохі падрасла і пачала вымаўляць першыя словы, дык, убачыўшы малпу, паказала на яе пальчыкам і сказала: «Дзіна».

— Ну вось, — засмяялася жонка. — Дачакалася. Але чаму Дзіна?

Якраз гэта Тадзіку было зразумела. Астатняе — не.

Чаму жонка засмяялася, калі дачка яе за малпу прыняла? Ці наадварот, але ўсё адно.

Алеся на ножкі стала на другое лета. То не ставала, не ставала, а тут раптам стала — і так пайшла! Гэтак пабегла, што выбегла ў двары, калі ён з працы вяртаўся, проста пад колы машыны. Ён хутка ехаў, бо яго на той працы затрымалі, і ён спяшаў, каб Дзіна што-

небудзь такое не падумала, яна кожнага разу, калі ён затрымліваўся, што-небудзь такое думала. А яшчэ ён спяшаў, каб Алесю хутчэй убачыць, — і не заўважыў яе! Не ўгледзеў, бо вечаровае сонца, сплываючы з ацынкаванай бляхі на даху, сляпіла вочы, ды Алеся яшчэ й выбегла не з таго боку, з якога ён за стырном сядзеў, і была ў такой незаўважнай сукеначцы, шаравата-жоўтай, як пясок у пясочніцы, у якой перад тым гуляла, і яна злівалася з тым пяском у той пясочніцы, якая таксама не з гэтага, з таго боку была, а Дзіна, жонка, была з гэтага, і Дзіну ён заўважыў, не мог не заўважыць, і паглядзеў на яе, не разумеючы, чаго яна так адчайна рукі ўскінула, і ў гэты момант... у той момант, калі карцінка ў ягоных вачах перакруцілася, як у камп'ютары, і калі ён Алесю ўбачыў, але ўжо ні ён, ні жонка і ніхто з тых, хто быў у двары, зрабіць нічога не маглі, малпа скочыла з капота машыны і выхапіла дачку з-пад колаў...

13.03.2017, Мінск

ШКОЛА ТАНЦАЎ

Галіна Язэпаўна памерла ў цягніку Мінск–Мурманск. У чацвёртым вагоне, у трэцім купэ на ніжнім, дзявятым месцы.

Ёй у Мурманск не трэба было. Не было да каго. Проста яна любіла ездзіць у цягніках — і пад канец свайго зямнога шляху вырашыла выбрацца ў апошнюю вандроўку. У самую далёкую, у якую можна выбрацца з Мінска без перасадак. Галіна Язэпаўна не любіла перасадак, бо заўсёды губляла на іх ці валізы, ці дакументы, ці грошы.

Перад гэтым гадоў пяць яна моцна хварэла, амаль не магла рухацца і рабіла вось што. Купляла да першай станцыі, Маладзечна ці Барысава, самы танны квіток, заходзіла ў вагон, як толькі абвяшчалася пасадка, даставала мяшэчак з ядой: яйкі, соль, памідор з гуркам, — раскладвала ўсё на сурвэтцы і замаўляла гарбату. Праваднікі звычайна пачыналі лаяцца: «Яшчэ цягнік не рушыў! Якая гарбата!» — але кожны раз Галіна Язэпаўна кожнага з іх неяк угаворвала, сядала і ела, з асалодай частуючыся вагоннай гарбатай. У тонкай шклянцы, у бліскучым — пад срэбра — падшклянніку. Вось дзеля гэтага рытуалу яна і квіток купляла, і ў цягнік сядала. Калі да адыходу цягніка заставаліся хвіліны і праваднікі пачыналі зачыняць дзверы, яна сыходзіла на перон і доўга глядзела ўслед апошняму вагону.

У яе не было нікога ні ў Барысаве, ні ў Маладзечне. Нідзе ў яе нікога не было. Апроч, можа быць, мяне. Хоць сказаць, што я ў яе быў, можна хіба з нацяжкай. Так, завітваў іншым разам, дапамагаў ёй да цягніка

дайсці, чакаў, пакуль яна вып'е сваю вагонную гарбату — і праводзіў дадому. Праз гэта яе новы сусед, адстаўны палкоўнік, які пасяліўся праз сцяну, напісаў у міліцыю, што я хачу грамадзянку Г. Я. Бельвядэрскую нейкім чынам звесці са свету і ўсяліцца ў яе кватэру.

— Бельвядэрская... — грацыёзна падавала ў свае семдзесят гадоў руку для пацалунку Галіна Язэпаўна, і ўсім здавалася прозвішча гэтае аднекуль знаёмым, знакамітым, кожны недзе яго чуў, хоць і даўно. А Галіна Язэпаўна, як яна казала, сама сабе яго прыдумала, калі была акторкай і мела такога наменклатурнага палюбоўніка, які ўпісаў гэтае прыдуманае ёй прозвішча ў яе сапраўдны пашпарт. За гэта яна кахала таго наменклатуршчыка даўжэй, чым іншых, нават нарадзіла ад яго дзіця, якое памерла ў радзільні, і больш Галіна Язэпаўна нарадзіць не магла. Дзіця тое, дзяўчынка, пражыло ўсяго некалькі гадзін, але Галіна Язэпаўна паспела даць свайму дзіцяці імя — і пасля ўспаміналa: «Гэта было тады, калі Бог даў мне і Бог забраў у мяне маю радасць, маё шчасце, маё жыццё, маю Кардэлію...» Галіна Язэпаўна ў той час, калі ў яе нарадзілася і памерла дзіця, марыла сыграць ролю дачкі караля Ліра ў драме Шэкспіра, але мара тая памерла таксама. Увогуле ў жыцці Галіны Язэпаўны было шмат смерцяў — і калі б не радасць ад паездак у цягніках, ад яды ў купэ і вагоннай гарбаты, дык яна б і не ведала, што ў гэтым жыцці ёсць такога, каб яго любіць. Не любіць жа ёй жыццё за тое, што пад канец яго да яе прысуседзіўся адстаўны палкоўнік. «Раней я, — спрабаваў жартаваць палкоўнік, — прысуседзіцца не мог. А цяпер магу, дык чаму не прысуседзіцца?..»

Яна яго, палкоўніка, не трывала. І ўсяляк тое паказвала. А ён да яе заляцаўся. І таксама ўсяляк тое паказваў. Заходзіў, газеты прыносіў, абвёўшы нешта ў іх чырвоным фламастарам. «Прачытайце, тут цікава...» Што можа быць у газетах цікавага? Галіна Язэпаўна драла іх — і яе котка ў тое ашмоцце свае лайнешкі заграбала, а палкоўнік газеты насіў і насіў.

Вось котку Фурцу (названую так, бо міністрам савецкай культуры, а значыць, і начальніцай над усімі тэатрамі была ў той час жанчына з прозвішчам Фурцава) Галіна Язэпаўна любіла. Але і котка Фурца памерла, а пасля памерла і Фурцава, якая была міністрам.

Ад чаго я весялюся?
Я на Фурцавай жанюся!
Буду мацаць цыцкі я
Самыя марксісцкія! —

праспяваў прыпеўку, прыйшоўшы да Галіны Язэпаўны з газетамі і хатняй вішнёўкай, адстаўны палкоўнік, і яна вішнёўку выпіла, бо любіла вішнёўку, а палкоўніка, хоць той і прыпеўку праспяваў, пратурыла, бо не любіла.

Адбылося ўсё гэта пры мне. Прычым я застаўся ў кватэры, а палкоўнік — не, дык ён і напісаў у міліцыю, што я збіраюся ягоную суседку звесці са свету, спойваючы яе самаробнымі, небяспечнымі для жыцця напоямі.

«Гадзюган!» — сказала пра адстаўнога палкоўніка Галіна Язэпаўна і наліла вады на ганак. Палкоўнік уставаў раней за ўсіх у доме, дзе яны жылі, і выходзіў у двор прысядаць. Трымаць форму, бо раптам з Галінай Язэпаўнай ажаніцца выпадзе. Была зіма, палкоўнік паслізнуўся на лёдзе, зламаў, грымнуўшыся з ганка, нагу ў сцягне — і насіць газеты Галіне Язэпаўне не мог. Ужо не кажучы пра тое, каб з ёй ажаніцца. А тым больш — пражыць мядовы месяц у цягніку. Яна кажа, што пражыла некалі свой месяц мядовы ў цягніку, наўмысна дзеля гэтага выйшаўшы замуж. Але не кажа, за каго...

Я ў цягніку з Галінай Язэпаўнай і пазнаёміўся, калі ехаў з Мінска ў Талін. Быў некалі такі фірменны цягнік, «Чайка» называўся. Мяне здзівіла жанчына, якая, як толькі ўвайшла ў вагон, расклала яду на сурвэтцы і запатрабавала гарбаты.

— Хочаце?.. — працягнула яна мне пабітае, усмятку зваранае яйка, з якога выцякаў жаўток, які запляміў ёй спадніцу. Я падаў ёй насоўку, яна выцерла пляму і схавала насоўку ў сумачку, як сваю.

— Пральную машыну купіла, але ж не падключаць машыну, каб насоўку папраць. Рукамі памыю. Прыдзіце — аддам.

На першай жа станцыі, на якой спыніўся цягнік, яна выйшла з вагона. Гэта мяне здзівіла яшчэ больш, чым тое, што яна, толькі-толькі ўвайшоўшы ў вагон, пасцяліла сурвэтку і пачала есці.

Я прыйшоў да яе, вярнуўшыся з Таліна, — яна напісала адрас.

— Мне было тры гады, калі памерла маці, і трынаццаць, калі мяне знайшоў у чужых, зусім чужых людзей бацька. Той дзень, калі ён знайшоў і павёз мяне дахаты, быў самым шчаслівым днём у маім жыцці. У вас жывая маці? І бацька ёсць?.. Тады вы ўявіць сабе не можаце, што значыць быць круглай сіратой — і раптам займець бацьку. Мы селі ў цягнік, бацька адразу спытаў: ты галодная? Вядома, я была галодная, як сірата можа быць сытай? Вы не сірата, вы гэтага не ведаеце. Калі б вы былі сіратой, вы б маглі палюбіць мяне, як маці.

Я не мог палюбіць яе, як маці. У мяне была маці, якую я любіў.

— Тады як сястру. Старэйшую...

І сястра ў мяне была... У адрозненне ад Галіны Язэпаўны, якая не мела нікога, я меў усіх: бацьку, маці, сястру, брата — і ў мяне не толькі бабуля з дзедам, а нават прадзед быў яшчэ жывы...

— Бацька разаслаў сурвэтку, паклаў на яе гуркі, яйкі, памідоры... Было лета, сонца бліскала на срэбным падшклянніку, у якім праваднік прынёс тонкую, якая таксама бліскала, шклянку гарбаты — такой смачнай, якой не смакавала я раней ніколі: вы не заўважалі, што гарбата ў цягніках нейкага асаблівага смаку, нават калі праваднік запарвае самы звычайны, крамны пакецік...

Я не заўважаў. Я шмат чаго не заўважаў да таго часу, пакуль не пазнаёміўся з Галінай Язэпаўнай, якая таксама шмат чаго не заўважала, але зусім не тое, чаго не заўважаў я.

— Скажы, дзяўчынка, гэта твой бацька на героя падобны? — спытаў вайсковец, генерал ці хто там, я не разбіраюся, які ехаў у суседнім купэ і зайшоў да нас выпіць. — Пашчасціла табе такога бацьку мець, я б таксама хацеў мець такога.

Яшчэ б не!..

Бацька пазней, калі я ўжо вырасла, прызнаўся, што дамовіўся з тым вайскоўцам за выпіўку, каб той прыйшоў і так сказаў, але якая розніца, схітраваў бацька ці не, калі ён і праўда здаваўся мне героем. Знайсці ў мяне ў прасторы ад Магадана да Мінска было не лягчэй, чым іголку ў сене, а ён знайшоў, пасадзіў у цягнік, адразу накарміў і павёз дахаты.

Яшчэ пазней мой бацька прызнаўся ў тым, што забіў маю маці. З пісталета ў патыліцу. Вы падумалі, што застаў яе з каханкам? Дык вось не. Гэта яна застала яго з каханкам. Ён раззлаваўся, што яна падлавіла яго, — і забіў. Пасля дзесяць гадоў ён сядзеў, а я жыла сіратою.

Гэта змяніла мой лёс. Гэта ўсё нутро маё змяніла.

З таго часу бацька перастаў для мяне быць героем. Але тое, чым і як ён мяне, знайшоўшы, адразу пачаставаў, на ўсё жыццё ў мяне запала, стала маім святам. Я святкую яго так, як святкавала з бацькам. Гэта можна рабіць у любы дзень, у які куды-небудзь адпраўляецца які-небудзь цягнік. А які-небудзь цягнік адпраўляецца куды-небудзь штодня, толькі далёка я ўжо не магу ездзіць, дый блізка цяжкавата... А так бы ў мяне кожны дзень магло быць свята. Хоць свята не адчуваеш, калі яго спраўляеш. Гэта клопат — спраўляць свята. Свята павінна быць бесклапотным. Як у нас з вамі, бо вы не адчуваеце да мяне клопату ні як да маці, ні як да сястры, ні як...

Яна не дагаварыла, як да каго яшчэ, але я зразумеў.

Я адчуваў да яе клопат. Не як да маці ці сястры, або яшчэ да каго, пра што яна не дагаварыла, але адчуваў. Бо яна нечакана стала дарагім для мяне чалавекам. Не праз дзівацтвы яе, не праз вагонную гарбату, не... Ні праз што. Так — ні праз што — кахаюць, але ж я не мог яе кахаць?

Ці мог?..

Аднойчы мы былі ў тэатры, глядзелі «Караля Ліра». Яна хадзіла толькі на спектаклі па гэтай драме Шэкспіра — больш ні на якія. Калі на сцэне з'явілася Кардэлія, Галіна Язэпаўна падалася да мяне і сціснула руку. Яна не адрывала позірку ад сцэны, уся была там, дзе наймалодшая дачка Ліра так любіла бацьку, так любіла, а ён так пакрыўдзіў яе, так пакрыўдзіў, — але як яна сціснула, як сціснула мне руку, якая хваля прайшла ад пальцаў да пляча, да сэрца, па мне ўсім — якая хваля!..

Пасля гэтага я часцяком думаў: што між намі магло быць, калі б мы спаткаліся, не разведзеныя ў часе? І чым часцей пра гэта думалася, тым больш здавалася, што час з намі абышоўся несправядліва. Як кароль Лір з Кардэліяй.

— Ведаеце, я сёння падумала, што магла б пакахаць гэтага палкоўніка, нават пражыць з ім жыццё, — вось у якім я сёння стане, і вы мне патрэбныя, каб я перастала так думаць, — патэлефанавала яна мне за дзень да таго, як паехала ў Мурманск, але я не прыйшоў да яе, раптам пачуўшы, як чапляецца за падсохлы язычок яе голас у ссушаным горле, і падумаўшы: старая.

— Вам здаецца, што я старая? — спытала Галіна Язэпаўна яшчэ тады, калі я застаўся, а яна пратурыла палкоўніка, і я шчыра ўсклікнуў: «Ну што вы!..» — бо па выглядзе яна не здавалася мне старой, зусім не здавалася, а вось па голасе — за два дні да смерці — здалася, і я не прыйшоў яе суцяшаць, шкадаваць, затрымліваць, адпусціў яе ў дарогу, у якой яна памерла.

Рана ці позна маладосць становіцца бязлітаснай да старасці, рана ці позна...

Пра смерць Галіны Язэпаўны я дазнаўся ад палкоўніка, які патэлефанаваў мне і сказаў, што, збіраючыся ў Мурманск, яна жалілася на мяне — і прапанавала яму, палкоўніку, паехаць з ёй. Ён спытаў: «А да каго мы паедзем? Хто ў вас ёсць і што вам трэба ў Мурманску?» — і калі Галіна Язэпаўна адказала, што нікога ў яе ў Мурманску няма і нічога ёй там не трэба, ён упершыню заўважыў, што яна дзіўнаватая. Настолькі дзіўнаватая, што з ёй нельга жаніцца — не для палкоўніка такая жонка.

На хаўтурах палкоўнік казаў, што суседка ягоная была незвычайная жанчына, ён усялякіх бачыў, але такіх не сустракаў, — і, кажучы гэта, плакаў. Дзіўна было бачыць, як слёзы цякуць з вачэй чалавека, пра якога ты пастанавіў, што ён пень дубовы — і не можа плакаць.

— Калі я зламаў нагу, я доўга не падымаўся, бо надта балела. А Галіна Язэпаўна прыйшла мяне праведаць і ўбачыла на шафе патэфон. Стары, ад вайны яшчэ, і яна спытала: «Вы таньчыце?» Я не танцаваў ніколі, а яна зняла, на зэдаль ускочыўшы, патэфон з шафы: «Запрашаю ў школу танцаў!..» Нібы ў мяне нічога не зламанае, не баліць... І я забыўся, што яшчэ паўгадзіны таму ўстаць не мог, што ўвогуле не танцаваў ніколі, — і мы танцавалі. Доўга... Потым яна пайшла, я зачыніў дзверы — і ўпаў, як толькі дзверы зачыніў, як толькі яна пайшла. Яна цуды ўмела рабіць, разумееце? І я ўцяміць не магу: як яна памерла, калі ўмела цуды рабіць? Магла б жыць... А то вунь пустая кватэра засталася — у яе ж нікога. Можна было з маёй аб'яднаць, столькі прасторы для школы танцаў...

Палкоўнік выглядаў нібы не палкоўнікам.

На дзевяць дзён я пайшоў на могілкі. Падыходзячы, пачуў музыку: аргенцінскае танга. На грудку Галіны Язэпаўны стаяў патэфон. Круцілася кружэлка — і палкоўнік таньчыў каля магілы.

— Перастаў разумець: як жыць? Дзеля чаго?.. — казаў ён мне, калі мы там жа, на могілках паміналі

нябожчыцу. Сяду з раніцы перад акном і гляджу на вуліцу. А з вуліцы глядзяць на мяне. І ўсё... Трэба рабіць нешта. Давайце з'ездзім куды-небудзь на якім-небудзь цягніку. Раскладземся ў купэ — яйкі, гуркі, памідоры... Вось так... Адразу замовім гарбату... Што яна ў гэтым знаходзіла? Трэба ўцяміць. Тады, можа, і астатняе зразумею. Паедзем? Абяцаеце?..

Я паабяцаў, але не паехаў. Куды і навошта было мне з ім ехаць?..

З часам я, мусібыць, пачаў бы забывацца на Галіну Язэпаўну. І пра тое, што яна жыла, і пра тое, што памерла. Жыццё круцілася хутчэй за кружэлку. Але забыцца на памерлую акторку не давалі мне лісты палкоўніка, якія прыходзілі спачатку зблізку, а пасля з краёў усё больш далёкіх.

«...я прадаў кватэру, плюс пенсія — да скону павінна было хапіць, каб у цягніках пасажырам ездзіць, але адзін кемлівы праваднік, калі я распавёў яму, што да чаго, спытаў: а чаму тады не правадніком? Усё тое самае: яйкі, гуркі, памідоры, гарбата — ды яшчэ й зарплата. Я ўладкаваўся праваднікам — і адразу ўсё прапала: не тая гарбата! Ну вось тая самая — і не тая!..»

«...я спытаў яе — пасля таго вечара, калі мяне яна выгнала, а з вамі засталася, памятаеце? — ну што ўва мне не так, што кепска? Чаму вы мяне не трываеце?.. І яна сказала: "Кепска, што вы палкоўнік, які хоча быць палкоўнікам. Разумееце? Вы ўжо палкоўнік — і яшчэ хочаце ім быць..." Я сказаў, што пад пенсію хацеў стаць генералам, тады пенсія большая, дык яна засмяялася: "А гэта яшчэ горш"».

«...і паступова, паціху да мяне пачало даходзіць... карацей, без толку я ўсё ездзіў, гарбату піў — дык стоп-кран аднойчы сарваў, выскачыў з вагона і нагу зламаў, тую самую ў тым жа месцы... Ну вось чаму ў тым жа месцы тую самую?.. Мяне прывезлі ў шпіталь, загіпсавалі, а ў палаце па радыё тое самае танга. І медсястра ў палаце. Я паспрабаваў падняцца, запрасіць сястру,

танцаваў жа я гэтае танга з гэтай самай паламанай нагой, але і кроку не зрабіў — другая нага падвярнулася. Вось скажыце: чаму з ёй — мог, а з медсястрой — не? Чаму я ўвогуле так жыццё апошнімі гадамі жыву, як бы з ёй гэтыя гады жыў, калі б яна не памерла. Я ведаў, як жыць, я меў лёс палкоўніка і лічыў, што гэта сур'ёзна. А яна давяла мне, што гэта смешна, і цяпер я не маю лёсу ніякага — і жыву невядома як. Ці гэта і ёсць лёс?.. Можа быць. Але ён мяне не дагоніць, не стрэліць у патыліцу».

У канверт быў укладзены фотаздымак: маладыя ў купэ вагона. Ён у вайсковай форме, яна ў фаце. Сядзяць за вагонным столікам, засцеленым дзвюма сурвэткамі.

Я не тое што не пазнаў, нават не падумаў, што гэта яны. Не падобная на Галіну Язэпаўну была нявеста. А ў вайскоўца падабенства з палкоўнікам было... Я перавярнуў фотаздымак — на адвароце тым самым почыркам, што і ў лісце, было напісана: «Мядовы месяц».

Праз месяц я знайшоў у сваёй паштовай скрыні газету. Яна называлася «Крымінальны кур'ер». Не ведаю, хто тую газету мог мне ўкінуць, але... Але крымінальны рэпартаж на апошняй старонцы: «Палкоўнік застрэліўся на магіле актрысы», — быў абведзены чырвоным фламастарам.

Бомж, які начаваў на могілках, распавёў журналісту, як яно было. Палкоўнік прыйшоў уночы з патэфонам, завёў кружэлку, пачаў танцаваць, дастаў пісталет, лёг на грудок і, вывернуўшы руку, стрэліў сабе ў патыліцу. Танга скончылася, але кружэлка нейкі час яшчэ круцілася.

Я не ведаю, чаму так, а не інакш пражылі жыццё гэтыя людзі — і чакаю лістоў ад палкоўніка. Галіна Язэпаўна мне ніколі не пісала.

Верасень 2011 г., Мінск

ТАЙШЭТ

Пра Тайшэт я ўпершыню пачуў з песні. «От Тайшета к Абакану не кончаются туманы, по туманам до Тайшета тянем мы дорогу эту». Там яшчэ было нешта незразумелае: «Мы не турки и не янки, просто каски белые...» — але гэта, мусібыць, не мела адносінаў да трасы мужнасці, як называлі дарогу праз Краснаярскі край, бо што ў Краснаярскім краі рабіць янкам з туркамі?

Было гэта ў пачатку 60-х гадоў XX стагоддзя, калі я вучыўся ў электратэхнікуме сувязі. Дарога прагрызалася скрозь Саяны салдацікамі будбатаў ды зэкамі, але яе абвясцілі камсамольскай будоўляй — і я паехаў бы «за туманом, за мечтами и за запахом тайги», як спявалася яшчэ ў адной песні пра сібірскую рамантыку, калі б не марыў стаць касманаўтам. Прычым не другім, трэцім ці пятым — першым. Чытаючы часопіс «Навука і тэхніка», прыкідваў час, калі яно можа стацца. Выходзіла: якраз тады, калі я для гэтага саспею.

Нечаканы прагрэс савецкай навукі і тэхнікі пахаваў маю мару. Навука і тэхніка для першага палёту чалавека ў космас саспелі раней, чым я.

Скончыўшы электратэхнікум сувязі, я стаў электрамеханікам з дыпломам № 613762-Н і апынуўся хоць і не так высока, як у космасе, але гэтак жа далёка: у Тайшэце. Таежным пасёлку былых зэкаў. Яны адбылі сваё ў тайшэцкім лагеры і засталіся пад той жа калючадрацяной сцяной — толькі з другога боку. Камусьці ехаць не было куды, а хтосьці проста не хацеў нікуды ехаць. Хоць і была дарога на Абакан.

Адным з іх і быў Антон Вуха — менавіта такое мёў ён прозвішча. Казаў мне: «Я беларус, як і ты, і прозвішча меў, як і бацька мой, Вуха, але запісалі ў савецкім сельсавеце Вухаў, а тут, у лагеры, калі адкідваўся, намалявалі на ксіве Вуха. П'яны начальнік не дапісаў адной літары — і стала так, як раней было. Я хацеў, калі ўбачыў, што апошняй літары няма, сам дапісаць, ці пайсці ў лагер, каб перарабілі, а пасля падумаў: нафіга? Гэта ж мне падфарціла. Не стала зэка Антона Вухава, а з'явіўся ні ў чым не вінаваты грамадзянін Антон Вуха, перад якім адкрытыя ўсе выпадковыя шляхі».

Адкінуўся Вуха, што значыць вызваліўся, за сем гадоў да таго, як я з'явіўся ў Тайшэце, і сустрэліся мы ў электрамеханічнай майстэрні тайшэцкага прарабскага ўчастка ўладзівастоцкага ўпраўлення «Дальсувязь», дзе ён, працуючы токарам, лічыўся электрыкам, а мяне над ім паставілі начальнікам, бо я — з дыпломам № 613762-Н, а ён — і без дыплома, і без нумара. Мне было дваццаць гадоў, яму сорак сем, траціну з якіх ён адсядзеў. Начальнікаў ён нагледзеўся ўсялякіх, таму зусім не здзівіўся, калі ўбачыў яшчэ й такога, як я.

Наша электрамеханічная майстэрня, закіданая дратамі, жалеззем, застаўленая скрынямі, поўнымі нечым такім, чаго ніхто ніколі з тых скрыняў не браў, была ў самым канцы барака, які называўся прарабскім, і мела двое дзвярэй: у барак і на вуліцу. З усяго электрамеханічнага быў у ёй адзін такарны станок вытворчасці нямецкай фірмы Hermann Lembke, які з падвіскам і падсвістам, калі яго ўключалі, граў нешта падобнае да нямецкіх маршаў, спяваў нямецкія песні і хадзіў ходарам.

У першы ж дзень Антон Вуха, зірнуўшы спачатку на вуліцу, а пасля ў барак, замкнуў па абедзе і адны, і другія дзверы, паставіў на чорны ад тавоту стол пляшку гарэлкі, празванай у народзе «сучком», і прапанаваў:

— Пачнем з экскурсіі, начальнік?

Пакуль я намагаўся ўявіць, якая ў гэтым закутку барака, завэдзганым салідолам і заваленым жалезным смеццем, можа быць экскурсія, мой падначалены ўзяў ломік замест указкі і, як настаўнік, падышоў да станка.

— Вось глядзі, Вова. Гэта нямецкі такарна-вінтарэзны станок. Прадуманы і змайстраваны немцамі так, каб ён тачыў і рэзаў. І ўсё ў нямецкім станку нямецкае. Пярэдняя бабка, супарт, задняя бабка, кораб падач, фартух, ходавы валік, ходавы вінт... А во гэта, Вова, што такое? А гэта, Вова, наш шпіндзель у дупу немцам! Каб станок глыбей тачыў і хутчэй рэзаў! Нямецкі шпіндзель на нямецкім станку нашым рацыяналізатарам і вынаходнікам ну ніяк не падыходзіў. Прысабачылі свой — станок глыбей не точыць і хутчэй не рэжа. Маршы грае, спявае і ходарам ходзіць. Такарны станок стаў музыкальным аўтаматам. Рацыяналізатары з вынаходнікамі рэпы пачухалі — нічога не вычухалі. Нямецкі шпіндзель нехта спіз..., ну й плюнулі: грай сабе і спявай сабе, нямецкая морда!.. — адкінуў Вуха ломік і ўключыў станок. — Вось пад гэтую музыку мы і вып'ем.

Станок гыркнуў, як машына пад гару, торгнуўся і, здалося, напружыўшы ўсё нутро, закруціўся, зайграў і заспяваў.

— Давай адсвяткуем, Вова, нашу сустрэчу ў гэтым свеце выпадковых шляхоў, — пад музыку вярнуўся да стала Вуха. — Шляхі нашы маглі й разысціся, але не разышліся, і мы з табой не фраеры, каб за гэта не выпіць. Згодны?

Гарэлкі ў маладыя гады я не піў, але адмовіцца ад прапановы не выпадала, бо хто яго ведае, што мяне чакае ў гэтай холадна-няўтульнай электрамеханічнай майстэрні ў кампаніі з былым зэкам з ломікам, пра якога прараб сказаў: «Ён увогуле... Але ты не бойся, мы цябе, калі што...» Таму я паківаў хуценька: маўляў, так, маглі і не спаткацца, падумаўшы: «Лепш бы і не

спаткаліся...» — на што Вуха, зірнуўшы на мяне, сказаў нечакана: «А во тут, Вова, не твая праўда». Я так здзівіўся, што рот разявіў, падумаўшы: «Ён думкі чытае!» — але аказалася, што не, бо Вуха працягнуў: «Мы с табой не балванчыкі кітайскія, каб ківаць, а нармальныя людзі, каб размаўляць. Згодны?»

Я адразу згадзіўся.

Задаволены, ён дастаў дзве малянкоўскія шклянкі з шуфляды стала.

— Во гэта, Вова, — паставіў ён шклянкі, дзьмухнуўшы ў іх, на стол, — для нашага працэсу вытворчасці выпіўкі. Во гэта, — вынуў Вуха з кішэні фуфайкі дзве лусты намазанага маргарынам і загорнутага ў газету хлеба, — для працэсу вытворчасці закускі. А вунь тое, — кіўнуў ён на такарны станок, які так раскачагарыўся, што граў, нібы сімфанічны аркестр, — для вытворчасці шуму. — І падняў палец угару. — Самай важнай у нас сферы вытворчасці. Станок шуміць, значыць, мы працуем. І нікому ў галаву не ўзбрыдзе, што ён проста пяе. Таму вып'ем, Вова, за навуку і тэхніку. За навукова-тэхнічны прагрэс, які пачаўся ў XIX стагоддзі з індустрыяльнай рэвалюцыі ў Англіі.

Вуха напоўніў шклянкі, у якія ўвайшла роўненька бутэлька, падняў сваю: «Ну...» — і я папрасіўся, бо баяўся памерці:

— Можна я не адразу?..

Ён плячом пацепнуў.

— А хто сказаў, што адразу? Я казаў?

Ён не казаў.

— Не.

— Дык чаго ты пытаешся? Думаеш, калі зэк і ў тайзе... У тайзе цяпер, Вова, самыя культурныя людзі. Раней былі ў Хоцімску, я з Хоцімска сам, а цяпер у тайзе. Давай, як хочаш і як можаш!

Я адпіў глыток. Вуха, п'ючы доўга, нават не п'ючы, а цэдзячы, выпіў шклянку да дна. Я ўявіў, што там зараз ад «сучка» робіцца з ягонымі кішкамі, а ён ска-

заў, нос даланёй падцёршы і хлеб панюхаўшы: «Што згарыць, тое не згніе».

Усё ж ён, мусібыць, чытае думкі. Можа, і сам пра тое не ведаючы. У турме ў многіх людзей незвычайныя здольнасці выяўляюцца.

— Вось ты малады будаўнік камунізму, — запаліўшы «памірыну», цыгарку з назваю гор, па якіх я мог хадзіць, калі б стаў геолагам, пачаў застольную гаворку Вуха. — А як мы будуем камунізм? Немцы нам яшчэ ў XIX стагоддзі, калі ў Англіі адбылася індустрыяльная рэвалюцыя, распісалі, як будаваць. Але што нам немцы! І мы ў нямецкі станок камунізму — свой шпіндзель! І што выйшла? Выйшла вытворчасць шуму пра камунізм. Во, — падсунуў ён да мяне лусту, намазаную маргарынам. — Усё, што з шуму маем.

У Тайшэце насамрэч ва ўсіх крамах прадавалася толькі гарэлка «сучок», хлеб ды маргарын і больш нічога, але гэта не азначала, што можна ўлазіць у небяспечныя дыскусіі, і я раскрыў рот, каб сказаць, што я не будаўнік камунізму, а, як і ён, будаўнік тайшэцкай тэлефоннай станцыі, але Вуха апярэдзіў мяне:

— А што, па-твойму, Вова, будуючы камунізм, найлепей рабіць? Ці што найлепей рабіць, не будуючы камунізм? Увогуле?

Пытанне было сур’ёзным. Як для мяне. Я не надта хацеў паступаць у тэхнікум, які скончыў, і цяпер не разумеў: для чаго скончыў яго? Каб сядзець у Тайшэце з былым зэкам і разважаць, для чаго я скончыў тэхнікум?

Што б мне ў жыцці хацелася рабіць? Найперш стаць першым касманаўтам — і я стаяў і плакаў на школьнай лінейцы, калі дырэктар школы, захлёбваючыся ў захапленні слінямі, крычаў: «Та-ва-ры-шы! Першы чалавек у космасе савецкі чалавек! Ура! Гагарын! Ура! Слава КПСС!..»

Пасля я марыў стаць астраномам, каб адкрыць новую зорку і назваць яе Анін. Што значыць Ніна, калі

чытаць наадварот. Нінка Шыдлоўская, у якую я быў закаханы ў сёмым класе, пра тое, што я хацеў назваць яе іменем зорку, не ведала — і стала хадзіць на танцы ў парку з Блізнюком. Я вырашыў набіць Блізнюку пысу, пасля танцаў кінуўся на яго, а ён мне так бэцнуў, што я ледзь падняўся — і захацеў стаць баксёрам.

З каханнем мне не шчасціла. Праз яго не паступіў я ў геолагаразведачны тэхнікум, калі захацеў стаць геолагам. Не так нават геолагам, як вандроўнікам, каб хадзіць па гарах, ставіць начныя намёты з кастрамі, сядзець каля агню, глядзець, як рояцца, знікаючы ў цемры, іскры, і спяваць пад гітару: «А путь и далёк и долог, и нельзя повернуть назад. Держись, геолог, крепись, геолог, ты солнцу и ветру брат». І мне давялося «держаться и крепиться», калі старэйшыя за мяне хлопцы, з якімі, паступаючы ў геолагаразведачны тэхнікум, жыў я ў інтэрнаце, закручвалі мяне ў коўдру і білі кедамі. Я закахаўся ў Марыйку, бялявую ўкраінку, якая таксама захацела стаць геолагам. У каханні займеў саперніка: хлопца, які ўжо адслужыў у савецкай арміі і ведаў, як біць, каб не заставалася слядоў. Я трываў датуль, пакуль не кашлянуў аднойчы ў ракавіну, мыючыся на раніцы, і не ўбачыў кроў.

Пра ўсё гэта я й распавёў Вуху, які пратупаў да такарнага станка, што спяваў нямецкія песні, каб прараб думаў, што мы будуем камунізм, намацаў пад сцяной за станком яшчэ адну пляшку «сучка», адкаркаваў яе, гэтак кулаком ударыўшы ў дно пляшкі, што з яе зляцела «бесказырка», бляшаны корачак без язычка, наліў да краю: «Мякіна ў тваёй галаве. Вып’ем, каб развеялася...» І калі выпілі, сказаў, зноў нос даланёй падцёршы і хлеб панюхаўшы: «Запомні: лепш за ўсё ў гэтым жыцці не рабіць ні-хра-на!»

Я хацеў спытаць: «Не рабіць ніхрана, каб у Тайшэце выпіць не было чаго, апроч “сучка”, і не было чым закусіць, апроч хлеба з маргарынам?» — але не спытаў.

— Не рабіць ніхрана, — удакладніў Антон Вуха, — каб ніхрана не рабіць. Без аніякай мэты. — І нахіліўся

да мяне: — Ты ж марыш пра шчасце? Думаеш, спрабуеш уявіць: якое там яно? Дык вось яно такое.

Я не зразумеў:

— Якое?

— Ды вось такое! — адхіснуўшыся, раскінуў ён рукі на ўсю электрамеханічную майстэрню з пявучым нямецкім станком. — Як у нас з табой... Шчасце, Вова, тады, калі ты пра яго не думаеш і не марыш. Вось ты зараз думаеш пра яго? Марыш?

Ніякіх думак пра шчасце ў маёй галаве, якая ўсё мацней шумела «сучком» і падпявала нямецкаму станку, не было.

— Не.

— А чаму?

— Не ведаю. Не думаю, і ўсё.

— А ты падумай.

Я паспрабаваў падумаць — нічога не думалася. Шумела і спявалася.

— Ну, паспрабаваў?

— Паспрабаваў. Не думаецца ні пра што.

— Вось! — задаволена паклаў Антон мне руку на плячо. — Ні пра што не думаецца, бо ўсё ёсць! А калі ўсё ёсць, гэта шчасце.

Я падумаў, што, магчыма, яно і так, але што ў нас ёсць? «Сучок», станок і хлеб з маргарынам? І спытаў:

— А што ў нас ёсць?

— «Сучок», — наліў паўшклянкі Вуха. — Пявучы станок, хлеб з маргарынам... А галоўнае, у нас ёсць мы з табой. Хоць гэта ты разумееш?

Ён задурваў мне галаву, як той камсарг у тэхнікуме, які агітаваў мяне ўступіць у камсамол і паехаць будаваць дарогу Абакан–Тайшэт. Мяне агітаваў, а сам не ехаў. І я сказаў:

— У мяне мяне няма.

Тут ужо Вуха не зразумеў нечага. Адставіў шклянку.

— Як гэта?

— Так... Не адчуваю... Вось я ёсць, а мяне ўва мне няма.

Вуха задумаўся. Сказаў, падумаўшы:

— Бачыш, якія ў табе мухі. Гэта ад «сучка». Я калі ўпершыню выпіў, дык, наадварот, стаў як бы не адзін. Мяне ўва мне стала некалькі. Можа, пяць, не помню. «Сучок», бачыш, па-рознаму сваё бярэ. Ну, давай, каб цябе болей стала, а мяне меней.

Выпілі.

— І адзін з іх... — працягнуў без паўзы, не занюхаўшы і не закусіўшы, Вуха, — ну, адзін з тых пяцёх, пайшоў і стукнуў па галаве касірку ў ашчаднай касе, калі «сучок» скончыўся. Чатыром астатнім «сучка» хапіла, а яму, пятаму, не. Касірка слабай на галаву выйшла, не выжыла. Рабаўніцтва плюс забойства — вышка. Маглі б мы з табой і не сустрэцца ў гэтым свеце выпадковых шляхоў. Але сустрэліся. Хіба не шчасце? Ты чаго?..

Я ўпершыню піў «сучок» — і ўпершыню побач быў з чалавекам, які некага забіў. Таму адсунуўся, калі Вуха зноў паспрабаваў пакласці мне на плячо руку.

— Баішся, што цябе заб'ю? Не бойся... Таго пятага, які забіў, болей няма. Расстралялі.

Ён памаўчаў.

— Не верыш? Расстралялі, я сваімі вачамі бачыў. Быў пры расстрэле. Паставілі на беразе Бірусы, на абрыве — і шпок! Ён бульк — і паплыў... Рыбы ўжо з'елі, тут шмат рыбаў... І што не спадабалася мне? Не тое, што расстралялі, — расстралялі правільна. А тое не спадабалася, што ён, той пяты, думаў: «Няправільна вы мяне расстрэльваеце!»

Я глядзеў на Вуха і разумеў, што ён не пра некага, пра сябе кажа, што гэта яго, пятага, расстралялі, але не мог зразумець, як ён гэта ўяўляе: стаіць на беразе Бірусы трэцім ці чацвёртым і назірае, як яго, пятага, расстрэльваюць?

Ён убачыў, што ўва мне ўзнікла нейкае неразуменне, але не спыніўся, не спытаў: «Што?» Казаў далей

так, нібы мы штодня з ім пра гэта гаварылі і ніяк дагаварыць не маглі, дык вось нарэшце...

— Ён бабу забіў, у якой без мужыка трое дзяцей, дзве дзяўчынкі трох і пяці гадоў, хлопчыку годзік, а думае, што яго расстрэльваюць няправільна... Адкуль, думаю, такі ўва мне ўзяўся? А пасля ўспомніў... Я, калі малы быў, меншы за цябе, у лесе заблукаў. У такім самым, як тутэйшая тайга, якая той жа лес, толькі тайгой называецца. Да ночы праблукаў. А ноч цёмная, кроку не ступіш, каб вока не выкалаць. Сеў пад ялінай з каменем у руках, а тут нехта каля ног па ігліцы: шу-шу-шу. Змяя, ці хто? Спудзіўся так, што ледзь сэрца не стала, — і каменем наўслеп! Не кінуў, ударыў. З усёй сілы, здаровы такі камень. Руку ўсю скалоў. Падумаў: аб асцё нейкае. А ледзь развіднела: вожык. Вожыха. Побач нара, і ў ёй важаняты. Трое. Не ведаю, хлопчыкі ці дзяўчынкі. А рука ў мяне распухла, торгае, баліць, дык я са злосці важанят таксама. Тым жа каменем. Каб не шушукалі.

Запаліўшы, Вуха спытаў:

— Табе гэта цікава? Калі не, дык скажы: я штонебудзь цікавейшае ўспомню. Я шмат чаго ў жыцці нарабіў цікавага... У хату той касіркі, калі яшчэ мяне не знайшлі і не пасадзілі, схадзіў. Там старая нейкая і дзеці, як важаняты. Худыя. Костачкі — як калючкі тырчаць. Усе ў брудзе, у слінях, у соплях, у лайне... Думаю: як яны жыць будуць? Старая памірае, вось-вось памрэ, тады адна дарога ім — у дом сірацінцаў, дзе здзекі, здзекі, здзекі, я ведаю, сам сірацінец. Гэта не жыццё. Не жыццё гэта. Выйшаў і падпаліў хату, дзверы зачыніўшы... Калі мяне ўзялі, хату на сябе я не ўзяў. Касірку ўзяў, бо там было не выкруціцца, а хату — не. У мяне Тайка была такая, сказала, што я ў той дзень у яе начаваў. І брат яе, якому я праставіў, сказаў, нібы мяне ў сястры бачыў. За «сучок» засведчыў, сука, што я не спальваў спаленых дзяцей.

У галаве маёй шум сціх — раптам стала ціха і вусцішна. Толькі немец Hermann Lembke спяваў сваю нямецкую песню.

— Не змаглі яны павесіць на мяне хату. Але ўсё адно вышку далі. Суддзёй баба была. А тут вайна. Я рагамі ў сцены: на фронт! Што толку, што мяне стрэльнуць? А на фронце калі заб'юць, дык з толкам. І ведаеш: нікога не забіў. За ўсю вайну нікога. Ну, можа, у каго й патрапіў, як у тую вожыху каменем, наўздагад страляючы, але вось так, каб як тую касірку забіць, не. Дзіўна, праўда?.. А што яшчэ дзіўней: на вайне я, ужо пад канец, у разведцы быў. Языка ўзяў, калі наступалі. І ўгадай, Вова, якое ў таго языка, у оберста, прозвішча было?.. — Вуха падхапіўся і скочыў да станка. — З трох разоў, ну?..

Я адказаў адразу, бо тут або так, або ніяк:

— Герман Лембкэ.

Такога Вуха, мусіць, не чакаў — і паглядзеў на мяне з павагай.

— Герман! — стукнуў ён па станіне. — Лембкэ. — І вярнуўся да стала. — Пасля вайны мяне зноў пасадзілі. Каб дасядзеў, што засталося. Гады вайны залічылі, як гады турмы. Я спачатку ўскрыўдаваў: нават у гарачым цэху год за два йдзе, а тут — вайна. Пасля падумаў: справядліва. Я ж не забіў на вайне нікога. Адсядзеў, узялі сюды токарам, я да вайны такарыў, а тут — Герман Лембкэ! Га?.. А ты кажаш: няма шчасця ў жыцці!

Пра тое, што ў жыцці шчасця няма, я не казаў яму. І не разумеў, якое шчасце ў тым, што на такарным станку — імя палоннага оберста?..

Шчасце ў мяне было, пакуль я ў электрамеханічнай майстэрні тайшэцкага прарабскага ўчастка ўладзівастоцкага ўпраўлення «Дальсувязь» не спаткаўся з Антонам Вухам, былым зэкам, забойцам, які, падобна, і мяне заб'е, калі так адкрыта пра камунізм кажа і ва ўсім прызнаецца. Я недзе чытаў падобнае: забойца

выгаварыўся перад жанчынай на чыгуначнай станцыі, каб на душы лягчэй стала, — і скінуў яе з платформы пад цягнік. І жанчыну, і душу.

У сцяну з боку прарабскага барака пагрукалі:

— Вуха!..

Вуха падняўся, грукнуў у адказ і зноў сеў.

— Хочуць, каб мы станок выключылі. Хрэна. Мы з Германам Лембкэ працуем, камунізм будуем! Каму з намі не па дарозе, разыдземся выпадковымі шляхамі! Праўда?.. — І крыкнуў у бок сцяны. — Зараз!..

Дапіўшы шклянку і заспяваўшы разам з узятым ім у палон немцам Германам Лембкэ:

Мы не турки, мы не янки,
Просто каски белые,
По горам идём Саянским
И дорогу делаем... —

ён падняўся, выключыў станок, адамкнуў дзверы на вуліцу і, грукнуўшы імі так, што ледзь не перавярнуў вядро з газай, у якім адмывалі мы рукі ад тавоту і машыннага масла, выйшаў з барака.

Я сядзеў агаломшаны...

Толькі што чалавек, з якім я выпіваў і закусваў, прызнаўся мне, што жыўцом спаліў трох дзяцей, забіўшы перад тым іх маці. Ды яшчэ бабулю спаліў разам з імі... Дзеля чаго? Не дзеля чаго спаліў — дзеля чаго прызнаўся? І што мне цяпер з ягоным прызнаннем рабіць?..

— Вуха! — зноў грымнулі ў сцяну, хоць Hermann Lembke не граў і не спяваў. — Табе прэмія з граматай! Хадзі грамату вазьмі! А прэмія заўтра! Касіркі няма!..

Дрыжыкі, што пачаліся ў пальцах, падняліся па руках вышэй: задрыжэлі локці, плечы — і дрыготка ўскалаціла цела. Я нагбом, абліваючыся, выпіў «сучок» — амаль поўную шклянку. На стале Вуха пакінуў размятую «памірыну», я ўзяў яе і запаліў. Паліў і тупа глядзеў у сцяну, за якой Вуху чакалі грамата і прэмія...

Што я раблю ў электрамеханічнай майстэрні тайшэцкага прарабскага ўчастка ўладзівастоцкага ўпраўлення «Дальсувязь»? Га, гер оберст Герман Лембкэ?.. У бараку, які стаіць пад агароджай тайшэцкага лагера?.. Што тут мяне чакае?.. Што чакае мяне ў гэтым жыцці выпадковых шляхоў?.. Чаму мае шляхі выпадковыя?.. Абакан... Тайшэт...

Недапалак пачаў прыпякаць пальцы, я пстрыкнуў ім у лоб Hermanna Lembke, пацэліў у шпіндзель, стукнуўшыся ў які, недапалак, як той касцёр, каля якога я марыў спяваць песні, сыпануў іскрамі. Я паспрабаваў падняцца, каб прытаптаць недапалак, але ўпаў на стол у іскры галавой — і, як першы касманаўт, паляцеў да зорак...

Вярнуўся з космасу на снезе каля Бірусы. Недалёка ад прарабскага барака, які датляваў галавешкамі. Прараб бегаў па папялішчы, лаяўся.

Каля папялішча сядзелі на скрынях два аўтаматчыкі з аховы лагера. Мяне сцяла: «Пасадзяць! І жыць мне спачатку з таго, а пасля з гэтага боку калюча-драцяной сцяны! Згарэў бы лепей — хто мяне выцягнуў?!.»

Ад рэчкі, выціраючы мокры твар мокрымі рукамі, падышоў Антон Вуха. Нахіліўся: «Во якія, Вова, выпадковыя шляхі... Ты маўчы, я вазьму на сябе спаленую хату».

З ягонага твару на мой крапала халодная вада...

На следстве, а потым на судзе ён сказаў, што перад тым, як выйсці з майстэрні па грамату, паліў і кінуў недапалак каля вядра з газай. І спаліў трох дзяцей. Суддзя спытаў: «Якіх дзяцей?..» Вуха паглядзеў на мяне — я маўчаў. Таксама памаўчаўшы, Вуха адказаў: «Ніякіх. Гэта я так, выпадкова...» І як пасля ні чапляліся да яго суддзя і пракурор, казаў і казаў у адказ пра адно: пра выпадковасць шляхоў чалавечых у гэтым свеце.

28.09–05.10.2012, Мінск

СЛАЎНАЕ МОРА, СВЯШЧЭННЫ БАЙКАЛ

— Ты на Байкале быў? — спытаў Срабрэц. — На баркасе плаваў?..

Яны пілі гарэлку «Руслан» і запівалі падобным на кока-колу і на колішняе савецкае сітро газаваным напоем «Байкал», таму Срабрэц і спытаў: «Ты на Байкале быў?..»

Перад тым яны сядзелі і гаварылі пра жыццё. Яны й сышліся, каб пасядзець і пагаварыць пра жыццё, але пасля забыліся і напіліся.

Чэрня паспрабаваў успомніць, ці быў ён на Байкале. Па ўспамінах, нейкіх цьмяных, выходзіла, што не быў.

І на баркасе не плаваў. Ён нават не ведаў, што такое баркас. Човен нейкі, але які?

— Не быў...

— Дык запрашаю!

Яны пачыналі ўжо трэцюю пляшку — і Чэрня не здзівіўся.

— Калі?

— Сёння. Чаго цягнуць?

— Цягнуць няма чаго, — згадзіўся Чэрня. — Ката за хвост.

Кот Бонус ляжаў на стале паміж пляшкай з «Русланам» і бутэлькай з «Байкалам», слухаючы размову, якая нарэшце падалася яму цікавай, і кот паглядзеў на гаспадара ўхвальна: «Малайчына! Чаго цягнуць?..»

— Тады грошы патрэбныя, — сказаў Срабрэц. — На самалёт. Цягніком доўга.

Чэрня згодна кіўнуў. Цягніком, канешне, даўгавата. Дзе той Байкал? Ён і за савецкім часам быў не блізка, а цяпер...

— Толькі ты, Талян, скажы, — паспрабаваў ён перад тым, як рушыць на Байкал, вярнуцца да размовы пра жыццё, — я хіба вінаваты? Працую дзень і ноч, дзень і ноч гарбачуся, а яна...

— Не-ві-на-ва-ты ты, Ві-цёк, — сціснуў яму галаву і пацалаваў у лоб Срабрэц. — І я не-ві-на-ва-ты! Гарбачуся, працую дзень і ноч, а яна... Грошы патрэбныя.

Грошы, сем тысяч даляраў, назбіраныя за дзесяць гадоў жыцця на машыну, ляжалі ў спальні пад матрацам, так што з грашыма праблемы не было. Праблема была з жыццём — і яна не вырашалася. Гаварылі пра яе, гаварылі — і без толку.

Чэрня схадзіў у спальню і выцягнуў з-пад матраца, на якім спаў, грошы. Жонка думала, што ён ніколі не здагадаецца, на чым спіць. Ён бы, можа, і не здагадаўся, не дадумаўся, тым больш, што думаць не было для чаго, прапіваць грошы ён не збіраўся, але аднойчы перавярнуў матрац, бо нешта пад бокам замуляла, а там яны, у старыя жончыны калготкі закручаныя, ляжаць. І ён ніводнага даляра не спёр — да сённяшняга дня, калі яны ў дарогу спатрэбіліся. Спачатку ён хацеў узяць палову, але прыкінуў, якая яна, дарога да Байкала, — і ўзяў усе.

Закаркаваўшы пачатую пляшку і сабраўшы закуску, яны замовілі таксоўку.

Калі выходзілі з кватэры, Бонус заматляў хвастом, замяўкаў, закруціўся ў нагах гаспадара.

— На Байкал хоча, — паспрабаваў адчапіцца ад ката Чэрня, але кот не адчапляўся, і яны ўзялі яго з сабой. У Бонуса была свая, сплеценая з лазы хатка, у якою гэтым разам ён сам залез, хоць звычайна, калі трэба было некуды яго везці, усімі лапамі ўпіраўся.

— Омуля лавіць будзе, — зачыніў Бонуса ў хатцы гаспадар. — На Байкале рыба омуль.

Таксіст, у адрозненне ад ката, на Байкал ехаць не захацеў — і Срабрэц махнуў рукой:

— Тады ў аэрапорт!

Ужо цямнела, трэба было паспець хоць на апошні рэйс.

— Па-мойму, на Байкал ад нас не лятаюць... — паспрабаваў спыніць іх таксіст, убачыўшы, што грошы з іх можна стрэсці, далёка не едучы. — Лятаюць з Масквы.

— Тады ў Маскву! — сказаў Чэрня, але Срабрэц з таксістам не згадзіўся:

— І з Масквы, і ад нас... На Байкал лятаюць адусюль.

Таксіст уключыў лічыльнік.

— Ну, глядзіце... Адусюль дык адусюль, лятаюць дык лятаюць. Толькі плацім наперад.

Чэрня сунуў яму пачак:

— На!..

Пакуль ехалі ў аэрапорт, Чэрня глядзеў, як скакалі на лічыльніку, светлякамі мітусіліся, няўмольна павялічваючыся, лічбы — і нешта яму гэта нагадвала, але што?..

Жыццё?..

Рыжая лярва ў касе аэрапорта прадаць ім тры квіткі да Байкала, два чалавечыя і адзін каціны, не захацела, а калі Срабрэц сказаў ёй, што яна рыжая лярва, выклікала міліцыю.

— На Байкал, значыць, сабраліся? — знайшоўшы ў іх амаль сем тысяч даляраў, дапытваўся ў пастарунку малады, але палыселы капітан. — А гэта адкуль?..

— На Байкал, капітан, — адказаў на першую частку пытання Срабрэц, бо таго, як Чэрня даставаў з-пад матраца грошы, не бачыў і сказаць, адкуль яны, не мог. — Ты быў на Байкале?

— Ты мне не тыкай! — адсек усялякае панібрацтва капітан, з нечаканай тугой падумаўшы, што не: не быў ён на Байкале. Спачатку ў простай школе вучыўся, пасля ў школе міліцыі, а на Байкале не быў.

— Адкуль грошы? — затармасіў ён Чэрню, які ў цёплым пастарунку прыснуў і не хацеў прачынацца:

яму сніўся Байкал і баркас на Байкале. А можа, гэта быў і не баркас, хто яго ведае, але Чэрня думаў у сне, што гэта баркас — і баркас яму сніўся. Далёкі баркас з белым ветразем. — І дзе вы ката ўзялі, начорта вам кот на Байкале?

Навошта ім кот, Срабрэц не ведаў. Забыўся, што омуля лавіць. А Чэрня не забыўся: бачыў Бонуса на баркасе, чорны кот здалёк віднеўся на тле белага ветразя. Адзін кот бачыўся, болей на баркасе не было нікога, і Чэрня не мог уцяміць, дзе яны, ён і Срабрэц, падзеліся...

У камеры Срабрэц паспрабаваў заспяваць «Слаўнае мора — свяшчэнны Байкал...», і Чэрня заспяваць паспрабаваў, але песня не пайшла — і яны заснулі.

— Грошы адкуль? — зноў прычапіўся з раніцы капітан, і Чэрня ўспомніў, што грошы гэтыя ён зарабіў, працуючы на маторным заводзе нарміроўшчыкам.

Капітан не паверыў, уперыўся ў вочы:

— Сем тысяч на заводзе?..

— Дык за дзесяць год...

— І што: на заводах яшчэ ёсць нарміроўшчыкі?

— Ёсць... — разгублена не зразумеў яго Чэрня. — Як гэта нарміроўшчыкаў можа не быць?..

— А так! — пляснуў па стале капітан. — Таго, чаго няма, значна больш за тое, што ёсць.

Сказаў нешта такое... Філосаф нейкі гэты капітан...

— Дзе яны пяцьсот даляраў падзелі? — падазрона пыталася ў капітана Марына, Чэрніна жонка, якая была медсястрой і палюбоўніцай галоўнага ўрача шпіталя, у якім была медсястрой, і таму ў ноч, калі муж забраў грошы і на Байкал сабраўся, дзяжурыла. — Не маглі ж яны прапіць пяцьсот даляраў? — налягала яна на капітана, і той ужо шкадаваў, што не паслухаў яе мужа, які, пад раніцу працверазеўшы, прасіў выпісаць любы штраф, толькі не выклікаць жонку, бо мала тады не будзе і яму, і капітану, але ж трэба было пераканацца, што грошы гэтыя мужыкі не ўкралі. —

Я прэзідэнту на вас напішу! Нават ката не папаілі, замучылі, зладзеі, звяры!

Чэрня вінавата глядзеў на капітана: «Я ж прасіў цябе, я ж табе казаў...» — а Срабрэц радаваўся, што, дзякуй Богу, Чэрня, а не ён ажаніўся з Марынай, іх колішняй аднакласніцай, але ж потым ажаніўся і ён, хоць і не з Марынай і нават не з аднакласніцай, але якая розніца, калі ажаніўся — лепш бы яшчэ тады, дваццаць гадоў таму, на Байкал паехаў.

Капітан дастаў сподак з падрапанай шафы і наліў Бонусу вады... Яны глядзелі, як кот сасмягла, захлёбваючыся, лыктаў, і Чэрня са Срабрацом усё менш разумелі, куды гэта яны ўчора сабраліся, а капітан, дыктуючы Марыне распіску: «Я, грамадзянка такая... грошы ў суме...» — прыкідваў, што яму рабіць пасля дзяжурства, да Марыны... таксама, дарэчы, Марына... адскочыць ці ехаць адразу дахаты, і раптам падумаў, ката пагладзіўшы, што ў сподку вада, мусібыць, гэткая самая, як і ў Байкале.

28.02.2010, Мінск

ЗМЕНЫ СУВЯЗЯЎ

— Я магу сказаць, што я пра вас думаю. Я не думаю пра вас нічога!

Гэта няпраўда. Ён пра мяне думае. Хутчэй за ўсё, думае нешта кепскае, таму кажа, што не думае нічога.

— Вы дарма ў гэта ўлезлі. Яно не магло ў вас выйсці, бо яно не ваша.

Бадай, так. А кажа, што нічога не думае.

— А вы ніколі нічым не сваім не займаліся, доктар?

Ён маўчыць, унурыўшыўся ў сваё, з чаго вынікае, што нічым не сваім ён не займаўся ніколі.

— І не змушалі вас?..

Маўчыць.

Што ж, сапраўды, яно не магло ў мяне выйсці, бо яно не маё. Тое, што не тваё, выйсці ў цябе не можа. Гэта зразумела кожнаму ад пачатку. Але ад пачатку зразумела кожнаму і многае іншае. Напрыклад, тое, што ён памрэ, і ёсць, хоць і няпэўная, верагоднасць, што паўстане па смерці перад Боскім судом. І што? Кожны баіцца суда? Ды кожны мяркуе, што ўсе скануць, а ён — не. Невядома як, але пазбегне смерці. Можа, праз дасягненні медыцыны.

Доктар, ці чалавек, якога лічу я доктарам, бо ён змушае мяне глынаць пігулкі, кажа:

— Гэта вам не дапаможа.

Ён не мае на ўвазе медыцыну. Хоць, можа быць, і мае, мы якраз пра яе гаварылі. Я стараюся не маўчаць, гаварыць і гаварыць з ім, каб ён услухаўся, угледзеўся ў мяне. Усвядоміў, хто я такі, і паспрыяў, каб з мяне знялі кайданкі, якімі я прышпілены да ложка.

— Трывайце.

Я трываю... Хочу толькі, каб ён зразумеў, што нельга з чалавекам, які не доктар, але пра тое, як ствараюць свае ланцужкі і ўзаемадзейнічаюць нейроны, ведае не менш за доктара, гэтак абыходзіцца.

— Я не магу спыніць актыўныя допыты.

Добра, няхай актыўныя допыты, як называюць тут катаванні, спыніць ён не можа, але ж ён доктар, ён даваў клятву Гіпакрата і абавязаны ў любым выпадку быць на маім баку. Угаварыць, упрасіць, каб з мяне знялі кайданкі, адшпілі ад ложка, дазволілі зрабіць хоць некалькі крокаў ад сцяны да сцяны. Але ён нікога не ўгаворвае і не просіць ні аб чым нікога.

— Гэта не ў маёй кампетэнцыі.

У ягонай кампетэнцыі націскаць чырвоную кнопку над сталом — і, як толькі ён тую кнопку націскае, з'яўляецца худая, са шнарам над левым брывом медсястра. Яна моўчкі набірае ў шпрыц нейкай мярзоціны, якую падае ёй доктар, ці чалавек, якога лічу я доктарам, бо ён у белым халаце, і ён назірае, як медсястра робіць ін'екцыі, пасля якіх пачынаюцца гэткія спазмы, што я страчваю ад болю прытомнасць. Калі ачомваюся, мне спачатку выварочвае вантробы, а пасля перакручвае свядомасць: я раблюся як бы не я — і той, хто не я, нагаворвае на таго, хто я, што заўгодна. Ужо столькі я ўсяго на сябе самога нагаварыў, а ім усё мала, мала, мала, яны мяне катуюць, катуюць, катуюць — і ў іх прэтэнзіі да доктара:

— Вы змяншаеце дозы, доктар!.. Ці ён прывыкае?

Доктар дозы не змяншае, і я не прывыкаю. Да гэтага нельга прывыкнуць. Проста я не разумею, чаго яны хочуць ад мяне, і, падобна, яны ўжо самі не разумеюць гэтага.

І доктар не разумее.

— Чаго вы ўпіраецеся? Выгадная ўмова...

— Якая выгадная?

— Жыццё. Інакш вы сканаць можаце. Для актыўных допытаў ваша здароўе...

Ён пакручвае пальцамі так, што маё здароўе не выглядае прыдатным для актыўных допытаў.

Жыццё сапраўды някепская ўмова. Але чаму яе прапануюць мне яны? Хто яны такія?

— Хто яны такія, — пытаю я доктара, — каб прапаноўваць мне тое, што ўжо без іх даў Бог?

Доктар моршчыцца, ён кожны раз моршчыцца, калі я згадваю Бога. Потым дае мне пігулкі, якія заўсёды дае за паўгадзіны перад кожнай ін'екцыяй, і кажа паблажліва:

— Яны ўлада, якая ад Бога. Значыць, могуць прапанаваць тое самае.

Праз паўгадзіны — чарговы ўкол і допыт. Яны мне па гадзінах, па хвілінах распісалі актыўныя допыты, і самае страшнае — глядзець на гадзіннік, які вісіць над сталом, дзе чырвоная кнопка, і чакаць.

— Гэта мана.

Ён дастае з маленькай лядоўні, з нутра якой даносіцца нечакана моцны для такой малечы гуд, ампулу з мярзоцінай.

— Што мана?

— Што ўлада ад Бога. У аўтэнтычным тэксце Святога Пісання сказана: «Усялякая ўлада пад Богам». Гэта ўжо пры перакладзе папы прыдумалі для цароў, што ўсялякая ўлада ад Яго, а не пад Ім.

Доктар трохі думае пра нешта, потым кажа:

— Па-мойму, там усё ж сказана, што ўлада ад Бога, але гэта не важна. Бог да чалавека як да чалавека ўвогуле адносін не мае. Бо чалавек не чалавек.

Я не разумею: пра што ён?

— А хто?

— Жывёліна. У найпростым сэнсе. І пачакайце пярэчыць!.. Усё вызначаецца механізмамі ўзнаўлення, стварэння сабе падобных. Якія яны ў вас? Гэткія ж самыя, як у любой і кожнай жывёліны. Тады хто вы?..

— А вы?

— А калі вы не чалавек, — доўжыць, як не пачуўшы мяне, доктар, — дык і Бог для вас не Бог. І для іх, — ківае ён на дзверы, за якімі ў чорнай форме і чорных масках стаяць вартавыя. — Так што вы дарма з імі пра Боскі суд. Сорам, сумленне... Ваўку не сорамна зайца зжэрці.

Доктар, вядома, не жывёліна, не з ягонай фанабэрыяй жывёлінай сябе лічыць. Нешта ў ягоным жыцці не склалася, інакш не быў бы ён тут і не займаўся б тым, чым займаецца, праз што стаў звычайным чалавека户ненавіснікам. Але быць проста мізантропам надта банальна, таму ён выдае сябе яшчэ й за цыніка. Філасофствуе.

Усё гэта праз тое, што ён бязбожнік. Але быць проста бязбожнікам гэтаксама банальна, як быць проста мізантропам, таму ён выдае сябе за верніка, які расчараваўся ў хрысціянстве. «Сын Бога, — тлумачыць ён прычыну свайго расчаравання, — не можа быць пакутнікам, які сам цягне свой крыж на Галгофу, каб быць раскрыжаваным за чужыя грахі. Кожны мусіць адказваць толькі за сваё».

Расчараваўшыся ў хрысціянстве, доктар спавядае індуізм, але не як рэлігію, а як філасофскую сістэму, і трыццаць першую частку трэцяй песні «Бхагавадгіты», прысвечаную рэінкарнацыі, лічыць найлепшым з усіх, якія калі-небудзь былі напісаныя, філасофскім трактатам, бо ў ім вырашаецца праблема суіснавання дабра і зла.

— Калі Бог — любоў і дабро, скуль зло і пакуты? Чаму гінуць дзеці?.. Папы з ксяндзамі выдумляюць такое, чаго самі не разумеюць, бо адказу на гэта няма ні ў Старым, ні ў Новым Запавеце. А ў Ведах ёсць: рэінкарнацыя. За грахі папярэдняга жыцця ў новым жыцці спасцігае кара за іх. Усё лагічна.

У доктара ёсць якасць, уласцівая усім людзям з завышанай самаацэнкай: яны мяркуюць, што ніхто, хто жыў да іх, пра жыццё на гэтым свеце нічога не петрыў.

Вось і пра тое, што напісана пра дабро і зло ў Ведах, доктар распавядае так, нібы сам пра гэта напісаў.

— Бог не ў дзеяннях, а ў іх прычынах.

— Ды кіньце!.. — паклаўшы на стол ампулу, націскае доктар чырвоную кнопку над сталом. — Адзін немец даўно сказаў: «Бог памёр!» Але немец гэты, як і ўсе немцы, паспяшаўся. Бог будзе жыць да той пары, пакуль мы не вызначым крыніцу нашай свядомасці.

Вось з чаго ён узяў, што ўсе немцы спяшаюцца?

— Дык ужо вызначылі. — І я чытаю яму па памяці, так у маіх мазгах ствараюць свае ланцужкі і ўзаемадзейнічаюць нейроны, што я даслоўна запамінаю тэксты, якія мне зусім без патрэбы: «Меркаванне, што нейроны не здольныя да трансфармацыі і зменаў сувязяў аднаго з адным, абвергнутае. Працэсы зменаў сувязяў зафіксаваныя пакуль на мікраскапічнай частачцы галаўнога мозга, аднак гэтага дастаткова для разумення сутнасці нашай свядомасці».

Я думаю, што гэтага ўсё ж не дастаткова для разумення нашай свядомасці, але доктара раздражняе не тое, што я думаю, а тое, што лезу не ў сваё, таму ён злуе, б'е зверху кулаком па лядоўні — і тая змаўкае.

— Не лезьце не ў сваё!.. Немцы зноў паспяшаліся — вызначанае імі нічога не вызначае! І ні на што не ўплывае! Хіба толькі на экспертаў камітэта па Нобелеўскіх прэміях можа паўплываць. — І кіўнуўшы на трох пахмурных мужчын за дзвярыма, якія адчыніла, уваходзячы, медсястра, ён кажа цішэй: — але не на гэтых таварышаў.

Доктар ведае, што працэс змены сувязяў паміж нейронамі зафіксаваны нядаўна менавіта немцамі, а трое таварышаў, якія ўваходзяць за медсястрой у абкладзены сіняй кафляй, падобны да трупярні пакой, дзе мяне трымаюць ужо пятыя суткі, пра тое не ведаюць і ведаць не хочуць. Адзін з іх, таварыш генерал, ківае доктару, той ківае ў адказ, я ніяк не магу зразумець, што азначаюць гэтыя іх кіўкі адзін

аднаму... — а да мяне падыходзяць вартавыя, прыціскаюць да ложка, сястра адломвае кончык ампулы, набірае шпрыц, перацягвае гумовым пасам вышэй за локаць маю правую, якая не ў кайданках, руку, робіць укол — і мяне торгае яшчэ да таго, як у кроў маю пачынае ўлівацца мярзоціна...

— Спакайней, спакайней, — назіраючы, як выціскае апошнія кроплі са шпрыца медсястра, кажа доктар. — Няма чаго торгацца. Так, каб торгацца, яшчэ не баліць.

Я ўжо ведаю, як яно будзе балець, і праз гэтае веданне пачынаю адчуваць боль яшчэ да таго, як ён торгне мяне, скруціць, праб'е ад пятаў да мазгоў, у якіх у чаканні болю панічна пачынаюць мітусіцца, парываючы ўсялякія сувязі паміж сабой і мной, нейроны.

Сястра моўчкі выходзіць і зачыняе дзверы. Двое, што ўвайшлі з генералам, старэйшы і маладзейшы, таксама глядзяць на доктара, і ён таксама ім ківае. Я не разумею, што гэта азначае, чаго доктар ківае і генералу, і гэтым двум, але ведаю, што маладзейшы сярод іх усіх насамрэч найстарэйшы. Найгалоўны, бо ён сын таго, які ўсіх іх сюды, у гэтую трупярню, да мяне пасылае.

Мяне прывезлі сюды чатыры дні таму. Уночы, з завязанымі вачыма. Была зіма, і пахаў ніякіх не адчувалася, толькі пах снегу, але, мяркуючы па цішыні, якая напоўніла вушы, калі вывелі з машыны, прывезлі мяне ў лес. Лясная цішыня адрозная ад цішыні рачной ці палявой, я звык іх распазнаваць яшчэ ў дзяцінстве. Толькі ў дзяцінстве я не мог падумаць, пачуўшы лясную цішыню, што мяне ў ёй заб'юць, а тут падумаў, бо на першых допытах у турме, з якой сярод ночы мяне ў лес прывезлі, якраз гэтым палохалі...

Пад рукі мяне павялі прыступкамі ўніз, значыць, у лесе была нейкая будыніна — і калі развязалі вочы, я ўбачыў гэты халодна-голы, абкладзены сіняй кафляй, падобны да трупярні пакой. Пасярод яго стаяў ложак; каля адной сцяны з гадзіннікам на ёй — стол, крэсла і

невялічкая лядоўня, а каля другой — штосьці падобнае на яшчэ адзін ложак, аблытаны правадамі, абстаўлены прыборамі ды прыстасаваннямі, адно з якіх было з гумовай камерай, як для мяча, якім гулялі мы ў дзяцінстве ў футбол. Я вырашыў, што гэта нешта для таго, каб дыхаць, і не памыліўся: аблытаны правадамі, абстаўлены прыборамі ды прыстасаваннямі ложак аказаўся апаратам для штучнай падтрымкі жыцця.

Яны не давалі тым, каго сюды прывозілі, памерці... Калі нехта не вытрымліваў на ложку пасярод пакоя, яго перакладвалі на ложак каля сцяны. А потым зноў клалі на ложак пасярод пакоя.

Госпадзі, што яны зробяць са мной?..

— У вас няма выбару... — кажа ў каторы раз адно і тое генерал. — Вы называеце краіны, канкрэтныя ведамствы і канкрэтных людзей, якія дапамагалі вам рыхтаваць дзяржаўны пераварот, мы ўводзім прэпарат — і болю не будзе.

Пераварот, прэпарат... Мне ўжо баліць, а ён: болю не будзе. Што значыць не будзе?.. Яны ўколюць мне нешта такое, ад чаго я сканаю?

— Я не рыхтаваў дзяржаўны пераварот.

— Вы называеце краіны, канкрэтныя ведамствы і канкрэтных людзей...

Доктар кажа: «У кожнага чалавека свой парог болю, які ён можа вытрываць. За гэтым парогам — смерць. Спыняецца ад болю сэрца». Ён мог гэтага й не казаць, я кожны раз здзіўляюся, калі боль пачынае спадаць, што сэрца не разарвалася. Я навыдумляў процьму краінаў, ведамстваў і людзей, якія мне дапамагалі, але гэта не тыя краіны, не тыя ведамствы і не тыя людзі — ім патрэбныя іншыя. Я пытаю: «Якія?..» — а яны не кажуць. Бо самі не ведаюць, якія? Яны ўвогуле, падобна, не ведаюць, чаго хоча ад мяне чалавек, які імі кіруе і пасылае іх да мяне.

— У кожнага чалавека свой парог болю, які ён можа вытрываць, за гэтым парогам смерць, ад болю

спыняецца сэрца, — паўтарае словы доктара сын таго чалавека, наймаладзейшы з гэтых траіх, якіх паслаў ён да мяне. — І паварочваецца да доктара. — Так, доктар?

Доктар у каторы раз ківае: так.

Першы спазм!.. Госпадзі, дай мне не вытрываць, дай мне сканаць!..

Боль невыносны... і доўжыцца, здаецца, з дня, у які я нарадзіўся, і калі гэткія мукі чакаюць нас па смерці за грахі нашы, дык трэба ці не грашыць, ці не паміраць, а я паміраю, пачуў мяне Гасподзь... пачуў, але не прыняў, я кепскі вернік, ды не вернік я ніякі, бо ўвесь у спакусах, праз якія і ўлез у тое, што не магло ў мяне выйсці, бо яно не маё... і Гасподзь карае, пакідае мяне жыць у спазмах, у болю, які торгае, скручвае, працінае да мазгоў, у якіх панічна мітусяцца, парываючы ўсялякія сувязі паміж сабой і мной, нейроны... і калі я ачомваюся, іх вывapочвае з мяне, я ванітую імі, нейронамі, маімі мазгамі, у якіх перакручваецца свядомасць: я раблюся як бы не я — і той, хто не я, на таго, хто я, нешта ўсё нагаворвае, нагаворвае, нагаворвае, а старэйшы з тых дваіх, што прыйшлі з генералам, запісвае, запісвае, запісвае на дыктафон і ў нататнік...

— Моцны вы... — кажа доктар, калі генерал і двое з ім выходзяць. — Ваш бацька ў якім веку памёр?

Я не помню, у якім веку памёр бацька.

— А маці?

І пра маці не помню... Я не помню нават пра сябе... Але помню пра доктара, якому спрабую сказаць: «Няхай вы не можаце гэтага спыніць, але...»

Мне цяжка прамаўляць не таму, што не хочуць слухацца язык і губы, а таму што ў мазгах парваныя сувязі паміж нейронамі — і думкі тыкаюцца сляпымі кацянятамі, шукаючы тыя, якія засталіся цэлымі, ланцужкі.

— Што «але»?

— Вы маглі б у гэтым не ўдзельнічаць.

Доктар глядзіць на мяне так, нібы тое, што я сказаў, яго надта здзівіла.

— Мы ж гаварылі з вамі пра індуізм, пра карму, пра рэінкарнацыю...

Так, мы гаварылі з ім пра індуізм, пра карму, пра рэінкарнацыю, пра змены сувязяў паміж нейронамі, мы пра многае гаварылі — і што з таго? Мяне катуюць, а ён вядзе гаворкі пра індуізм! Пра закон кармы, па якім калі ты нарадзіўся катам, дык найпершы твой абавязак — як мага лепей адсякаць галовы.

Хай нават так, хоць яно не зусім так, але ж ён не кат, а доктар. Менавіта гэта я хачу яму давесці, на што ён кажа: «Магчыма, у папярэднім жыцці я быў катам, выканаў карму ката і стаў доктарам».

Ён не выканаў карму ката і не стаў доктарам. Дактары не катуюць.

«Хіба я вас катую?»

«А хто?»

Ён ківае за дзверы...

«А мярзоціну хто мне ўшпільвае?»

«Сястра. Кожны мусіць адказваць толькі за сваё».

Ён, значыць, адказвае за тое, што націскае чырвоную кнопку.

Тады за што адказвае генерал? І той, хто з ім? І сын таго, які ўсіх іх да мяне пасылае?..

Я не задаю гэтыя пытанні доктару, бо яны з тых, якіх ён не чуе, і сам пытае: «Я выконваю карму доктара, а вы — чыю?..»

Ён хоча, каб я толькі пра тое й думаў, што ўзяўся не за сваё.

Я думаю, што карму доктара ён выконвае не так, як трэба, але мала што я думаю... Я нават не ведаю, думаю я ўвогуле ці не.

Боль не можа думаць — проста баліць.

— Зрэшты, — кажа доктар, не дачакаўшыся адказу на тое, чыю карму я выконваю, — вы можаце гэтага й не ведаць. Таму й нагаворваеце на сябе абы-што.

— Кожны з нас, нічога пра сябе не ведаючы, абы-што на сябе нагаворвае.

Доктар маўчыць хвіліну, ківае галавой:

— Бадай, так. Хоць галоўнае пра сябе ведаюць усе.

Я не пытаю, што галоўнае пра сябе ўсе ведаюць, — ён мне пра гэта ўжо казаў. «Націсні на любога — і з любога вылезе кавалак дзярма. Больш нічога». Калі я спрабую пярэчыць: «Дзярмо з сябе кожны мусіць выціскаць сам...» — ён кожны раз перапыняе:

— Мяне цікавіце не вы, а ваш боль.

Я намагаюся яго зразумець.

Ён кажа: «Усё вырашаецца тым, баліць табе ці не баліць, а калі баліць, дык як», — і ў хвіліны, калі мне не баліць, я згодны прызнаць, што ў ягоных развагах ёсць праўда: усім нам шкада, калі нехта, рыба ці птушка, гіне, ці нешта, кветка ці мова, знікае, але некаму — баліць, некаму — не.

— Вас цікавіць, ці баліць мне тое, праз што мяне прыкавалі да ложка ў вашай трупярні?

— Не. — Ён усміхаецца, усмешка ў яго пагардлівая. — Што вам можа балець? Свабода? Дэмакратыя?.. Такіх органаў у чалавека няма.

Да болю прывыкнуць немагчыма, а да цынізму — можна. Мусібыць, я прывыкаю, бо пытаю:

— А вам карма баліць ці рэінкарнацыя?.. — і ён, як заўсёды, не чуючы таго, чаго не хоча чуць, доўжыць:

— Ёсць шлунак, ныркі, залозы. Яшчэ дзве-тры ін'екцыі — і вы кінеце гульні ў тое, у што вам не трэба гуляць, каб выжыць.

— Я помню, што ўва мне ёсць нешта яшчэ, апроч шлунка.

— Забудзецеся. Як у новым жыцці забываюцца на жыццё папярэдняе. Чаму, дарэчы, мы нічога з яго не помнім? У гэтым палягала асноўнае пытанне, звязанае з ідэяй рэінкарнацыі. Брахманы знайшлі адказ: мы ўсё забываем праз боль народзінаў. Так напісана ў Ведах.

Не народзіны, а боль стварае новага, ці як бы новага, бо ён ужо быў, чалавека.

Ён, можа, думае, што стварае ўва мне новага чалавека?..

— Вы, можа, думаеце, што ствараеце ўва мне новага чалавека, доктар?

— У пэўным сэнсе... Калі мы з'яўляемся ў свет праз боль, значыць, што?..

Ён робіць паўзу, чакае, пакуль нейроны ў маіх мазгах наладзяць такія сувязі, праз якія я здолею зразумець, дзеля чаго мы з'яўляемся ў свет праз боль, а я гляджу на гадзіннік, абедзве стрэлкі на якім няўмольна набліжаюцца да рыскі болю, і доктар, пачакаўшы, сканчае:

— Значыць, боль — шлях да ісціны. Нездарма, калі баліць, крычаць.

— Што значыць нездарма?

— Нездарма, бо бачаць ісціну.

— Яна такая страшная?

— Яна такая простая.

Я, дарэчы, не помню, ці крычу. Не чую сябе праз боль.

— Я крычу?

— Яшчэ як... — зірнуўшы на гадзіннік, ідзе да лядоўні, каб узяць мярзоціну, доктар, а я кажу:

— Вы не далі мне пігулкі.

Ён спыняецца.

— Вось бачыце: вы ўжо нешта зразумелі. Нарэшце.

— Што?..

Доктар не паспявае растлумачыць мне, што я нарэшце зразумеў, бо насцеж расчыняюцца дзверы, у якіх з'яўляюцца трое — і адзін, генерал, кідае з парога:

— Доктар, вы гатовы?

Да ін'екцыі паўгадзіны.

— Яшчэ паўгадзіны... — разгублена глядзіць на генерала і тых дваіх, што ўвайшлі з ім, доктар, а сын таго, хто ўсіх іх да мяне пасылае, кажа адрывіста:

— Давайце раней. Каб не прывыкаў.

Яму ўсё здаецца, што я прывыкаю. Няхай бы сам прывыкнуць паспрабаваў.

— Але я не... — пачынае і змаўкае, наткнуўшыся на позірк генерала, доктар, падыходзіць да стала, стаўшы каля якога спінай да ўсіх, націскае чырвоную кнопку... раз... другі... трэці... а сястра, якая звычайна з'яўляецца імгненна, не йдзе... не йдзе... не йдзе... і адзін з вартавых вінавата кажа ў дзвярах: «Яе няма. Выйшла, будзе праз паўгадзіны».

Шыя генерала над белым каўнерыкам кашулі пачынае наліваецца чырванню.

— Як няма?.. Куды выйшла?.. Тут закрыты аб'ект ці раённая паліклініка? — наступае ён на вартавых, потым рэзка паварочваецца і кідае доктару: — Значыць, сам!

Доктар таксама паварочваецца:

— Я не...

І зноў не дагаворвае.

— Што не?.. Калоць не ўмееш?.. — з пагрозлівым здзіўленнем пытае генерал, а той, які павінаваціўся, вартавы прапануе:

— Давайце я... Я ўмею, нас вучылі.

Генералу, счырванеламу праз тое, што начальства прывёў не на закрыты аб'ект, а ў раённую паліклініку, праз што ў яго могуць быць праблемы, хочацца ўсё найхутчэй скончыць, ён згодна ківае: «Ну, давай ты, калі вучылі...» — і вартавы йдзе да майго ложка, але сын таго, хто ўсіх іх да мяне пасылае, раптам кажа: «Не! Кожны адказвае за сваё!» — і ва ўпор глядзіць на доктара, нібы падслухаўшы ўсё, пра што мы з доктарам гаварылі.

Можа, і слухаў... Яны і ў раённай паліклініцы слухаюць.

Доўгага позірку ва ўпор доктар не вытрымлівае, дастае з лядоўні ампулу з мярзоцінай, кладзе на стол, зноў націскае чырвоную кнопку... раз... другі... трэці...

і рука, якой ён кнопку націскае, пачынае дрыжаць... а сястра не йдзе, не йдзе, не йдзе — і дзіўная рэч: мне хочацца, каб яна прыйшла, хоць я павінен хацець іншага, бо што мне гэты доктар, цынік, які даводзіў тут сваю выключнасць, а зараз яго ткнуць пысай у ягонае ж дзярмо, пакажуць, чаго ён варты, давядуць, што нічога ён не значыць, але вось жа я нешта для яго значу, калі ён хоча паказаць мне — бо каму яшчэ? — што не такі, як яны, што адказвае толькі за чырвоную кнопку, якую цісне, цісне, цісне, пакуль трэці з тых, што ўвайшлі, найстарэйшы з іх не крычыць: «Рабі, што кажуць!» — а генерал, якому перад сынам таго, хто ўсіх іх да мяне пасылае, толькі бунту ў раённай паліклініцы не хапала, падыходзіць да стала, бярэ ампулу і падае яе доктару: «Ці ты колеш гэта яму, ці ён, — ківае генерал на вартавога, які вызваўся зрабіць ін'екцыю, — коле гэта табе».

Генерал стаіць спінай да мяне, але нават па спіне генеральскай відаць, што чакае доктара, калі ён не возьме ампулу: вунь як вартавыя наструніліся! Доктар стаіць да мяне тварам — і па твары ягоным не скажаш, што ён гатовы зрабіць крок на шляху да ісціны, якая спасцігаецца праз боль. Такога развіцця падзей ён не чакаў, у мазгах ягоных ірвуцца, лопаюцца звычныя сувязі паміж нейронамі, але чамусьці я не адчуваю праз гэта ніякага задавальнення, зласлівай радасці: вось табе, маўляў, трыццаць першая частка трэцяй песні «Бхагавадгіты»! Мне нават шкада доктара, бо якім бы ён ні быў цынікам, ён адзіны, хто адчувае за тое, што тут робіцца, хоць нейкі сорам... ці, магчыма, не сорам, нешта іншае, я не ведаю, што ў такіх выпадках адчуваюць цынікі... але нешта ж ён адчувае, калі спрабуе захаваць хоць рэшткі годнасці, няхай не падобна, што гэта яму ўдасца, хіба пасля рэінкарнацыі, у іншым жыцці... а можа, удасца і ў гэтым, бо ў дзверы ўскоквае запыханая медсястра: «Выбачайце!..» — і бярэ з рук генерала ампулу.

Пэўна, праз тое, што доктар не даў мне пігулкі, боль гэтым разам быў такі, што спынілася сэрца. «Вось бачыце: вы ўжо нешта зразумелі... нарэшце...» — чуўся ў снежнай лясной цішыні, не падобнай ні на цішыню рачную, ні на цішыню лугавую, нечы знаёмы голас, і мне ўсё хацелася ўспомніць, чый... і карцела дазнацца ў яго: што ж такое я нарэшце зразумеў? — але наўрад ці пра гэта я калі-небудзь дазнаюся, бо, ачуняўшы на аблытаным правадамі ложку, дыхаючы праз гумовую, як для мяча, якім гуляў у дзяцінстве, камеру, убачыў у халодна-голым, абкладзеным сіняй кафляй пакоі зусім іншага, незнаёмага мне чалавека, якога праз тое, што быў ён у белым халаце, можна было прыняць за доктара.

12–21.02.2011, Мінск, хатні арышт

АЛІМПІЙСКІЯ ГУЛЬНІ

Валянцін Сідаравіч Пранкевіч адносіўся ўсё сваё жыццё да жыцця наогул, жыцця ў шырокім сэнсе слова — да прыроды там, да жывёлін ці людзей, — роўна, нават абыякава. Ніяк, можна сказаць, не адносіўся, абы яны яму — прырода там, жывёліны ці людзі — не заміналі. Адзінае, чаго трываць не мог ён у прыродзе, у прыродзе ў шырокім сэнсе слова, — гэта надта разумныя. «Ты надта разумны?» — пытаўся ў некага Валянцін Сідаравіч — і ўсё! У тым сэнсе ўсё, што не маеш ты падставы ў прыёмных ягоных на канапах скуру зморшчваць і ў кабінетах ягоных парогі абіваць, калі надта разумны. І не спрабуй пасля перайначвацца з надта разумнага ў разумнага не надта, непакоіць Валянціна Сідаравіча, даводзячы, нібы ты не надта разумны, — без толку! Каб не надта разумны быў, дык не заўважыў бы Валянцін Сідаравіч, што ты надта разумны, і на табе не паставіў бы крыж.

На свае гады, паўстагоддзя з хвосцікам, выглядаў Валянцін Сідаравіч зусім не кепска, бо апошнія гадоў трыццаць, між намі кажучы, ні чарта не рабіў. Ну абсалютна... Перабіраўся з кабінета ў кабінет, калі гэта можна лічыць работай, ды казаў некаму: «Ты надта разумны!» Так, ён мог не толькі спытацца ў некага: «Ты надта разумны?» — але і сцвердзіць: «Ты надта разумны!» Гэта ў тых выпадках, калі ўсё было настолькі відавочным, што і пытацца не было пра што. Тады ўжо ты да Валянціна Сідаравіча не толькі ў службовых апартаментах, але і на нефармальнай тэрыторыі — ні на банкеце, ні на фуршэце — не падыходзь!

Ні чарта не рабіць пачынаў Валянцін Сідаравіч з камсамольскіх кабінетаў, пасля сядзеў у кабінетах партыйных, прафсаюзных, гаспадарчых — ні ў адным не было пыльна. Таму ён заўсёды хадзіў у свежых, белых кашулях, у бездакорна адпрасаваных, найчасцей чорных, касцюмах і ў бліскучых, таксама чорных, туфлях. А вось гальштукі любіў стракатыя — і калі з чым і была невялічкая праблема, дык менавіта з гальштукамі. Валянцін Сідаравіч, задумваючыся, ці спытацца ў некага: «Ты надта разумны?» — ці сцвердзіць: «Ты надта разумны!» — браў гальштук за кончык, церабіў тым кончыкам па падбародку, па барадзе, вышэй, вышэй, да рота — і пачынаў жаваць. Рэфлекторна пачынаў жаваць, не заўважаючы, што жуе, і нічога з гэтым зрабіць не мог, хоць ты гальштук па ўсёй даўжыні да кашулі прышывай! Неяк жонка так і зрабіла, прышыла, дык не пажаваў. Але прыйшоў дахаты з кашуляй, на жываце падранай — гэтак за канец гальштука рвануў, забыўшыся... Дык дзе ж тых кашуляў набярэшся? Вось і з'яўляўся зрэдку Валянцін Сідаравіч у пажаваных гальштуках. Канешне, пры ўсім астатнім парадку гэта драбяза. Калі касцюм апранаўся двухбортны і на ўсе гузікі зашпільваўся, дык пажаванасці той і не відно было. Мода ў апошнія гады пайшла не туды, на ўсё такое лёгкае, што амаль не зашпільвалася, ды Валянцін Сідаравіч на моду не зважаў: за адказнай кіраўнічай работай мода праходзіла незаўважна.

Куды заўважней было тое, што работа ў апошнія гады пайшла не такая адказная: кабінет-пенал з адным акном, катушок прыёмнай з сакратаркай на двух — на яго самога, загадчыка аддзела, і на калегу ягонага Семенчука, таксама загадчыка аддзела, толькі аддзела іншага. Кожны, хто ўваходзіў, адразу разумеў: не тая адказнасць. Не размах.

А чаму не размах? Не па аб'ектыўных прычынах не размах, не таму, што Валянцін Сідаравіч кіраўнічы

спрыт страціў, з размахам служыць не мог. З-за драбязы, з-за гальштука не размах.

З раніцы ў мінулую пятніцу, гэта было якраз трынаццатага, сядзіць ён у сваім, яшчэ тым, з размахам, кабінеце, а на прыёме ў яго адзін з гэтай нацыянальнай інтэлігенцыі, адзін такі ўжо надта разумны, што гальштук не жаваць проста немагчыма. Валянцін Сідаравіч дажаваў гальштук амаль да вузла, калі сярод тузіна тэлефонаў, што стаялі на стале, зазваніў той, які раней, колькі займаў Валянцін Сідаравіч кабінет, не званіў ніколі: чырвоны сярод белых і чорных. У Валянціна Сідаравіча рука закалацілася, пацягнуўшыся да таго тэлефона — і ён ледзь вузлом гальштука не падавіўся, пачуўшы ў слухаўцы голас, які пракінуў коратка: «Ка мне!»

Валянцін Сідаравіч і думаць не падумаў, што гэтак сабак клічуць: «Ка мне!» Зусім іншая думка наскрозь прабіла: як «ка мне», калі гальштук да вузла дажаваны? Без гальштука? У кабінет да... У кашулі нараспашку, нібы ты сябрук ягоны? Нібы разам вы пілі і гальштук прадалі, бо на гарэлку яшчэ было, а на піва ўжо не хапала?..

Валянцін Сідаравіч падскочыў, сеў, зноў падскочыў і зноў сеў, бездапаможна гледзячы на таго надта ўжо разумнага, які да яго на прыём прыпёрся і праз якога ён зжаваў гальштук, на гэтага аднаго з нацыянальнай інтэлігенцыі, якую Валянцін Сідаравіч і без таго не любіў, а цяпер проста ўзненавідзеў лютай нянавісцю. Ходзяць тут! Просяць нечага, загадзя ведаючы, што нічога ім не дадуць! Абы назаляць! Адрываць ад працы! Заўчора адзін прыпёрся: прашу... Учора другі: прашу... Сёння гэты...

— Прашу прабачэння, — раптам сказаў гэты адзін надта разумны з нацыянальнай інтэлігенцыі, — па-мойму, вас да начальства паклікалі, а ў вас з гальштукам праблема. Дык магу свой даць, калі падыдзе.

Шэры касцюм на нацыянальным інтэлігенце быў зашмальцаваны, каўнерык жаўтаватай, нібы падпаленай кашулі пацёрты, але чырвоны гальштук выглядаў нішто сабе. Хоць і надта шырокі, Валянцін Сідаравіч любіў жаваць вузейшыя.

— На калідоры пачакайце, — сказаў ён нацыянальнаму інтэлігенту, спехам сунуўшы галаву ў шырокую пятлю чырвонага гальштука. — Аддам, калі вярнуся.

Падзякаваў яшчэ... Скуль ён ведаў, што гэта правакацыя?..

— Гэта што? — ткнулі ў грудзі Валянціна Сідаравіча пальцам, як толькі пераступіў ён парог кабінета, у які яго паклікалі. — Ты хто?..

Калені, у якіх і без таго адчувалася млявасць, раптам гэтак аслаблі, што Валянцін Сідаравіч ледзь на іх не бухнуўся.

— Пранкевіч я... Валянцін Сідаравіч... выклікалі...

— Підаравіч ты, а не Сідаравіч! — яшчэ болей падвысіў голас гаспадар кабінета. — Што ў цябе на шыі? Хочаш, каб цябе на ім павесілі? Вон!..

Нічога не цямячы і баючыся страціць прытомнасць, Валянцін Сідаравіч спінай падаўся да дзвярэй, азадкам прыадчыніў іх на шчыліну, у якую можна было пралезці, перасунуўся з кабінета ў прыёмную, дзе адразу ж сталася тое, чаго ён баяўся: усё ў ім зацьмілася.

Ачуняў ён на падлозе: нейкая жанчына з тварам касманаўткі без скафандра стаяла над ім з вялікім, знятым са сцяны, люстэркам, якое намагалася прыставіць да ягоных губ, каб паглядзець, ці ён дыхае... У люстэрку Валянцін Сідаравіч убачыў сябе ў расшпіленым пінжаку і ў белай кашулі, на якой роўненька ляжаў шырокі чырвоны гальштук. Калі б жанчына з тварам касманаўткі начапіла Валянціна Сідаравіча на дрэўка, дык яго на тым дрэўку можна было б узняць, як бел-чырвона-белы сцяг...

— Гэта вы на мне пінжак расшпілілі?.. — вярнуўшыся з таго свету, спытаў ён жанчыну з тварам ка-

сманаўткі, якая, убачыўшы, што ён не сканаў, стала вешаць на сцяну люстэрка, не ўтрымала яго, яно ўпала, і касманаўтка, узвыўшы і заскакаўшы на адной назе, закрычала раптам: «Вон! Разлёгся тут, сцяганосец!..»

Праз тое, што Валянцін Сідаравіч страціў прытомнасць і ледзь не апруцянеў, яго пашкадавалі, не арыштавалі. Ён напісаў шчырую споведзь пра сваё жыццё, пра тое, як жыў і жаваў гальштукі, — і яго нават са службы не выгналі, толькі перасадзілі з большага кабінета ў меншы.

Вось у гэтым меншым кабінеце ўсё і пачалося... Два дні прасядзеўшы ў ім, як звычайна, ні пра што не думаючы, на трэці дзень Валянцін Сідаравіч гэтак жа раптам, як тая касманаўтка закрычала, падхапіўся з-за стала, нібы сарвалася са сцяны і па назе яму люстэрка стукнула: «А для чаго я быў пакліканы?..»

Ён памацаў лоб, пацёр скроні... Думка была такой яснай, гэтак відавочна было, што яна не дзе-небудзь, а ў галаве, што Валянцін Сідаравіч аж успацеў... Сеў, выпіў вады... Не для таго ж яго паклікалі, каб закрычаць: «Вон!..» Прадбачыць, што ён зжуе свой гальштук і павяжа чужы, не маглі... Нават у тым кабінеце, дзе ўсё прадбачваюць... Не маглі прадбачыць хоць бы па той прычыне, што прадбачваць не было чаго — гэта ж выпадак, проста выпадак. Ён увайшоў — і тут прамень з акна: на бел-чырвона-белае...

Не збіраліся яго выганяць.

Тады для чаго паклікалі?.. Пра штосьці параіцца?.. Даручыць нешта хацелі?.. Што?..

Той, хто яго паклікаў, ніколі і нічога не рабіў выпадкова. Нічога і ніколі. Чаму ж тады зазваніў чырвоны тэлефон, у слухаўцы якога пачулася: «Ка мне...»? І гэтак проста яно было сказана, па-свойску, як некаму з набліжаных...

Што ж за гэтым стаяла?

Што павінна было стацца — і не сталася?.. Магло быць — і не збылося?..

Валянцін Сідаравіч страціў спакой і сон. «Для чаго, для чаго, для чаго?..» — качаўся ён начамі ў ложку, абгрызаючы рагі падушкі, не здольны адвучыцца ад звычкі што-небудзь жаваць і жаваць, і жонка ўскоквала, скрозь сон пытаючыся: «Што для чаго?..» О, як ён ненавідзеў яе ў тыя ночы, заспаную, памятую, ідыётку, надта разумную!..

Жонка Валянціна Сідаравіча, якую звалі амаль гэтаксама, як і яго, Валянцінай Сідараўнай, з якой ён і ажаніўся праз тое, што яна Валянціна Сідараўна, надта разумная была. Пазнаёміліся яны некалі ў Аўстрыі на зімовых Алімпійскіх гульнях, паездкай на якія Валянціну Сідараўну ўзнагародзілі за высокія дасягненні ў мастацкай самадзейнасці, а Валянціна Сідаравіча, адказнага камсамольскага работніка, над усімі ўзнагароджанымі паслалі кіраўніком. Вось ён і вычытаў у спісе групы: Пранчакова Валянціна Сідараўна — нават прозвішча да ягонага падобнае...

На тым, як пасля аказалася, падабенства між імі скончылася. Валянціна Сідараўна надта разумная была, а да ўсяго, бо ў інстытуце культуры працавала, надта культурная. У філармонію слухаць музыку хадзіла, вершы чытала — і Валянцін Сідаравіч не быў супраць. Не патакаў, але й не замінаў: няхай чытае і слухае. Ён тым часам у якую-небудзь кампанію адскокваў: каньячку выпіць, у прэферанс згуляць. У апошнія гады, праўда, кампаніі з каньячком і прэферансам перавяліся, замяніліся гульбішчамі ў лазнях. Валянцін Сідаравіч пасля службы, пакуль жонка ў філармоніі была, схадзіў аднойчы з калегамі ў адну такую... ну, лазню. Схапіў заразу. З жонкай скандал, хоць і культурная. Добра яшчэ, што найпростым абышлося. Як калегі казалі, насмаркам. А магло б... Дык Валянцін Сідаравіч і перастаў вадзіцца з тымі смаркачамі, ну іх...

— Скажы мне, Валя, — загаварыў раніцай Валянцін Сідаравіч з жонкай, бо загаварыць болей не было

з кім, — вось калі б цябе нехта паклікаў, а пасля не сказаў, для чаго?.. Што б ты падумала?

— Хто паклікаў?.. — сонна пацягнулася жонка, якая да поўначы сядзела ўчора на нейкім канцэрце — і што гэта за канцэрты такія: да поўначы?.. І ўвогуле гэтыя надта разумныя разам з надта культурнымі ўсе нейкія сонныя...

— Усё адно хто... Дырыжор паклікаў...

Жонка адразу прачнулася і спытала, як здалося Валянціну Сідаравічу, насцярожана:

— Які дырыжор?

— Які на канцэрце тваім быў. Быў жа на тваім канцэрце дырыжор?

— Ён на сваім быў, а не на маім...

— Ды якая розніца! На тваім, на сваім... Калі б ён цябе паклікаў, а пасля не сказаў, для чаго, ты што б падумала?..

Жонка пасунула падушку вышэй да спінкі ложка, села і запаліла... Яна ўсё жыццё з самай раніцы паліла, гэтыя ўсе надта разумныя і культурныя ўсё жыццё з самай раніцы, нават не паснедаўшы, паляць.

— А ты што падумаў?

Валянцін Сідаравіч падняўся, ён не трываў цыгарэтнага дыму. А жонку, якая з раніцы дыміла, трываў. Амаль трыццаць гадоў трываў...

— Што я мог падумаць? — накінуў ён халат і рушыў на кухню, каб згатаваць і падаць каву Валянціне Сідараўне, якая з раніцы паліла і каву піла, бо ўсе гэтыя культурныя з раніцы паляць і каву п'юць. — Я ж не быў на тваім канцэрце.

— Тады хто табе сказаў? — кінула ў спіну яму, калі ён са спальні выходзіў, жонка. — Ты Семенчуку ўночы званіў?

Валянцін Сідаравіч спыніўся ў дзвярах спальні, адчуўшы нешта нядобрае. Разам з Семенчуком ён у той лазні быў, дзе падхапіў заразу. Ён падхапіў, а Семянчук — не, хоць Семянчук, з якім і жонкай якога

яны нібыта сем'ямі сябруюць, не толькі ў лазню, але і ў філармонію ходзіць.

— Я не званіў яму... Для чаго мне ўночы яму званіць?

— Значыць, ён табе?..

— І ён не званіў... Для чаго яму ўночы мне званіць?

— Тады хто?

— Што — хто?

— Хто табе пазваніў?

— Ніхто! — узняў і скінуў рукі Валянцін Сідаравіч. — Ніхто не званіў! Для чаго ўночы нехта будзе мне званіць?

— Для... ну, ці мала для чаго... — затушыўшы цыгарэту, неяк лёгка паднялася жонка, хоць звычайна доўга не ўставала, чакаючы каву ў ложку. — Я ў лазенку, а ты на кухню... Хуценька, хуценька, ідзі, ідзі...

«Для чаго?.. — думаў, гатуючы каву і наразаючы бутэрброды, Валянцін Сідаравіч. — Для нечага ж ён мяне паклікаў... Што павінна было стацца — і не сталася?..»

— Ён з дзяцінства адчуваў, што для нечага пакліканы... — сеўшы да стала і адсёрбнуўшы кавы, сказала жонка.

Культурная, а сёрбае.

— Скуль ты ведаеш? — думаючы пра сваё, падаў ёй бутэрброд з паляндвіцай Валянцін Сідаравіч.

— Сам ён мне сказаў... Ты ж званіў Семенчуку, не прыкідвайся.

Валянцін Сідаравіч утаропіўся ў Валянціну Сідараўну.

— Хто табе сказаў?

— Ну, ён... — надкусіла бутэрброд жонка. — А пра каго табе Семянчук званіў?

— Ні пра каго, — паклаў на талерку, не ўкусіўшы, свой бутэрброд з сырам, бо на разумовай рабоце не еў зраніцы мяса, каб кроў ад мазгоў да шлункаў не

адхлынала, Валянцін Сідаравіч. — Ты дзе была амаль да раніцы?

— Не табе пытацца... — жуючы, адказала Валянціна Сідараўна, і Валянцін Сідаравіч у каторы раз пашкадаваў, што спакусіўся і папёрся ў тую праклятую лазню. Але гэта не азначае...

— У філармоніі?.. — сцішана спытаў ён жонку, глынуўшы гарачай, якая апякла шлунак, гарбаты. — На канцэрце? З Семенчуком?..

— На канцэрце ў філармоніі з Семенчуком, — згадзілася Валянціна Сідараўна. — І Семянчук пазнаёміў мяне з дырыжорам, пра якога я табе кажу, што ён пакліканы.

— А... — нібыта ўрэшце зразумеў нешта Валянцін Сідаравіч. — Дырыжор... І куды ён пакліканы?

— Сюды...

Валянцін Сідаравіч разгледзеўся.

— Куды сюды?

— Не да цябе ж на кухню бутэрброды жаваць! У жыццё, у свет...

— Кім?

— Богам! — гэткім рэзкім рухам, што кава плёхнулася, паставіла кубачак на стол жонка.

— Ты чаго?.. — узяўся за бутэрброд Валянцін Сідаравіч. — У свет дык у свет, Богам дык Богам... Мяне Ён таксама паклікаў, так што...

— Не так што! — нервова запярэчыла, ледзь не крыкнуўшы, Валянціна Сідараўна. — Цябе Ён не клікаў! Ніхто цябе не клікаў, нават я не клікала!

— Але ж я тут...

— Выпадкова! Мог і не быць!

— Дык і ён, твой дырыжор, мог не быць...

— О не!.. — Жонка ўстала з-за стала, прайшла да пліты, даліла сабе кавы. — Яго не быць не магло!

— Чаму гэта?

— Бо не было б тады музыкі! — выкрыкнула Валянціна Сідараўна і яшчэ нешта хацела дадаць, але

не прыдумала што і таму паўтарыла — толькі ўжо цішэй. — Музыкі тады б не было...

— А куды б яна падзелася? — шчыра не зразумеў Валянцін Сідаравіч. — Вунь яе колькі, з ранку да ночы...

Валянціна Сідараўна вярнулася да стала і паглядзела на мужа, шкадуючы.

— Божа мой, які ты... Які ты... Са сваім Семенчуком, са сваімі... Якія вы ўсе...

— Якія?..

«Тупыя!» — убачыў Валянцін Сідаравіч слова, напісанае, як яму здалося, у вачах Валянціны Сідараўны, але яна, культурная, слова тое не сказала.

— Не такія!.. Тых гукаў, таго дзіва, той прыгажосці, дзеля якой яго паклікаў Бог, — вось чаго без яго не было б! Як без мастака карціны, вершаў без паэта... Можаш ты гэта ўцяміць?

Валянцін Сідаравіч таксама лічыў, што яны з Семенчуком не такія, як нейкія там паэты з мастакамі, таму паспрабаваў абараніць і сябе, і Семенчука, хоць той на канцэрце ў філармоніі разам з жонкай ягонай быў і з дырыжорам яе пазнаёміў, з якім яна невядома дзе амаль да раніцы цягалася.

— Дык і без мяне... — пачаў ён, але Валянціна Сідараўна не дала яму абараніцца.

— Ну што?.. Што без цябе? Чаго без цябе не было б?.. Хіба трыперу ў мяне? Мандавошак з лазні?..

Проста ў твар выпаліла. Ніякай далікатнасці. А яшчэ культурная.

Валянцін Сідаравіч не помніў, каб нейкі выхадны дзень (а была нядзеля, бо ў суботу жонка ў філармонію хадзіла) пачынаўся гэтак нервова. Дый доўжыўся не лепш... Да вечара неадчэпна тузала пытанне: «Для чаго?.. Для чаго?.. Для чаго?..» — і ён не знаходзіў — бо дзе шукаць? — адказу. Пад вечар ад усяго гэтага: неадчэпнага пытання, мандавошак з лазні, паэтаў з мастакамі, надта разумнай жонкі з дырыжорам — так раз-

балелася галава, што пенталгін не ратаваў, і Валянцін Сідаравіч узрадаваўся, калі патэлефанаваў Семянчук і прапанаваў выпіць каньяку. «У нас касманаўтка наша ў гасцях, шмат цікавага расказвае...» — казаў Семянчук весела, нібы й не здагадваўся, а якой гадзіне жонка Валянціна Сідаравіча дахаты з філармоніі прыйшла. Ён, гэты Семянчук, мужык увогуле як мужык, але такі ўжо...

У гэтага Семенчука брат ёсць, доктар-траўматолаг, дык калі Валянцін Сідаравіч левую ключыцу зламаў, на бананавай, як у тым анекдоце, шалупайцы паслізнуўшыся, Семянчук яго да брата завёз, які ключыцу саставіў, спіцы ў яе ўвагнуўшы, а калі выцягнуў спіцы, дык у Валянціна Сідаравіча адчуванне засталося, нібы ў шыі нешта колецца, і ён патэлефанаваў брату Семенчука, а той сказаў, што гэта нармальна: паколе і з часам само пройдзе. Праз час Валянціна Сідараўна пытае: «Валя, а што гэта ты не толькі гальштукі, а ўжо й каўнерыкі на кашулях жуеш»? — а ён не жаваў каўнерыкі, гэта спіцы іх, калі ён галаву нахіляў, драпалі! Брат Семенчука, аказалася, не ўсе спіцы з шыі выцягнуў — надта разумны!.. Доктар... У гэтых Семенчукоў уся сям’я такая — і жонка Семенчука таксідэрмісткай працуе, чучалы са звяроў і птушак вырабляе, і кажа, што марыць вырабіць чучала з чалавека, толькі са снежнага, бо той касматы...

«Якая наша касманаўтка?..» — не адразу дапяў Валянцін Сідаравіч, і Семянчук засмяяўся: «Прыёмная...»

Успомніўшы, што Семянчук хваліўся знаёмствам сваёй таксідэрмісткі з касманаўткай з прыёмнай, Валянцін Сідаравіч хуценька сабраўся і, не палічыўшы патрэбным дакладваць Валянціне Сідараўне, куды ён і да каго, рушыў з дому. Касманаўтка ведае, для чаго яго паклікалі, павінна ведаць...

Каб патрапіць да Семенчукоў, трэба было перайсці Цэнтральную плошчу, дзе стаяла купка людзей, з якой

нехта гукнуў: «Валянцін Сідаравіч!..» — і ён, угледзеўшыся, пазнаў таго нацыянальнага інтэлігента, таго надта разумнага, які да белай кашулі падсунуў яму чырвоны гальштук. Ад гальштука ягонага Валянцін Сідаравіч, канешне ж, пазбавіўся: выкінуў, нават не пажаваўшы. Цяпер на ім быў стракаты, такі срэбнабліскучы з жоўта-сіне-зялёнымі трыкутнічкамі, куды лепшы і даражэйшы за той чырвоны, і ўсё ж Валянцін Сідаравіч вырашыў аддаць яго інтэлігенту — няхай задушыцца. А то будзе крычаць кожны раз на вуліцы: «Валянцін Сідаравіч!..» — як знаёмцу...

Валянцін Сідаравіч спыніўся, каб зняць гальштук, а тут з той купкі людзей пачулася: «Пайшлі!..» — і ўсе яны, чалавек сорак, павыхоплівалі з-пад плашчоў, з-пад куртак бел-чырвона-белыя сцягі ды нейкія партрэты і рушылі з плошчы да праспекта, да ходніка — абцякаючы Валянціна Сідаравіча. Пакуль ён уцяміў, што гэта апазіцыя, што на партрэтах зніклыя палітыкі, з двух бакоў плошчы ўжо наляцелі, незразумела скуль узяўшыся, міліцыянты, амапаўцы, якім Валянцін Сідаравіч хацеў растлумачыць, што ён тут выпадкова, палез у кішэнь, каб паказаць пасведчанне, а бамбіза ў чорным, які ляцеў на яго, невядома што падумаў — і перапаясаў Валянціна Сідаравіча дручком. Валянцін Сідаравіч шмат разоў бачыў такое па тэлевізары і казаў: «Правільна, а то распаясаліся...» — але не думаў, што яно так, аж да спынення сэрца, балюча, а галоўнае: за што?..

Калі яго, ляжачага, адмясілі падкаванымі ботамі і, як бервяно, кінулі ў машыну, сэрца, здавалася, апошні раз ударыла — недзе ў горле...

З пастарунка яго, разабраўшыся, пад раніцу выпусцілі і нават дахаты падвезлі, бо ён ісці не надта мог, але хоць бы павінаваціліся, хоць бы слова прабачэння — не. А там жа быў палкоўнік, які яго ведаў... Толькі лейтэнант, які дахаты падвозіў, сказаў, што, паколькі

гэта памылка, дык паведамляць па месцы працы не будуць, а так бы паведамілі, ці ўвогуле пад суд...

Вось бы пасля гальштука яшчэ з міліцыі напісалі, што ён у пікеце з апазіцыяй, з партрэтам зніклага палітыка стаяў! Ці ўвогуле пад суд...

Уявіўшы, што б магло быць, Валянцін Сідаравіч аж скурчыўся, нібы яго зноў дубінкай перапаясалі... Лейтэнант дапамог яму з машыны выйсці: «Вы пастарайцеся расслабіцца, не так балець будзе».

Разумны надта...

Дома жонка збіралася ў свой культурны інстытут. На кухні, падціснуўшы губы, паліла і піла каву. Апранулася і пайшла, не спытаўшы, дзе ён усю ноч быў... У дзвярах толькі не ўтрымала марку, пракінула: «Мог і не вяртацца...»

Валянцін Сідаравіч раптам падумаў ёй услед, што сапраўды мог не вяртацца... Не з пастарунка, зразумела, не ад амапаўцаў — аднекуль. Ад Семенчука, ад касманаўткі ці яшчэ ад каго... І нічога б не змянілася. Валянціна Сідараўна выпіла б каву з цыгарэтай, апранулася б і пайшла ў свой культурны інстытут. Толькі ў дзвярах не сказала б: «Мог і не вяртацца...» — бо не было б каму сказаць.

Валянцін Сідаравіч не быў п’яніцам, з алкаголем увогуле, можна сказаць, не сябраваў, а тут раптам адчуў неадольнае жаданне напіцца. І не каньяком дваццацігадовай вытрымкі, а звычайнай гарэлкай! Нават самагонкай — мутнай, паленай, смярдзючай! Напіцца, набрацца, налізацца, нажлукціцца, каб нічога не помніць, не ўсведамляць, каб на нагах не стаяць, каб, нават лежачы, хістацца!.. Якая радасць! Якое шчасце ў гэтых п’янтосаў, алканаўтаў без скафандраў, бамжоў, якім толькі лыкнуць — і больш нічога! Нічога больш...

Госпадзі!.. Ды згіньце вы!.. Усе! Семянчук, жонка, нацыянальныя інтэлігенты!.. Зніклыя палітыкі, якія ўжо зніклі!.. Надта разумныя!.. Што, што, што магло

быць у тым кабінеце, куды яго паклікалі? Што павінна было стацца — і не сталася?.. Што не збылося?..

Неадольныя жаданні на тое і неадольныя, каб іх адольваць... Каўтнуўшы сухі кадык, Валянцін Сідаравіч зірнуў на гадзіннік і ўбачыў, што на службу спазняецца хвілін на пятнаццаць! Ён гэтак хутка, наколькі боль у грудзях дазваляў, пачаў пераапранацца, сцягваць турэмнае і ўлазіць у новую кашулю, штаны, бо яму ўжо ў кабінеце сваім трэба сядзець, а не дома на кухні пра п'янку з бамжамі марыць, ён жа ніколі не спазняўся, гэта святое! — і тут зазваніў тэлефон.

— Прывітанне апазіцыі! — вясёлым голасам сказаў Семянчук, і Валянціну Сідаравічу раптам стала страшна, хоць ён пакуль не разумеў, чаго спалохаўся. — Ты на службу болей хадзіць не будзеш, толькі на барацьбу?

Ну вось скуль ён ведае?..

— З чаго ты гэта ўзяў?.. — захістаўся на адной назе, другой ніяк у калашыну не патрапляючы, Валянцін Сідаравіч. — Я проста спазняюся... — і Семянчук перапыніў яго:

— З інтэрнэту ўзяў, дзе ты ва ўсёй красе... І ведаеш, як называешся?.. «Разгон мітынгу ў памяць зніклых палітыкаў».

Так і не патрапіўшы ў калашыну, Валянцін Сідаравіч абсеў на канапу каля шафы.

— Як?..

— «Разгон мітынгу ў памяць зніклых палітыкаў», — з асалодай паўтарыў Семянчук, і Валянцін Сідаравіч націснуў кнопку на тэлефоне, каб не чуць ягонага голасу, ды кнопку націснуў нейкую не тую, голас не прапаў, а загучаў мацней, як радыё, і быў гэта ўжо голас не Семенчука, а зусім іншага чалавека, які пачаў: «Я выклікаў вас, каб даручыць... — і раптам крыкнуў. — Вон!..»

«Вон... вон... вон...» — гучала і хісталася, як звон, у вушах Валянціна Сідаравіча, які, некуды падаючы, па-

даючы, падаючы, на імгненне ўбачыў сябе ў люстэрку, якое паднесла да губ ягоных касманаўтка без скафандра, але ўбачыў сябе не аднаго, з нейкім бамбізам на плошчы, і той бамбіза ў чорных пальчатках зацягваў яму гальштук на шыі, душыў і не даваў паказаць пасведчанне, сказаць, што ён тут выпадкова... не даваў дыхаць... не даваў... для нечага ж ён быў пакліканы?..

Вярнуўшыся з працы, Валянціна Сідараўна знайшла Валянціна Сідаравіча голага, у адной белай кашулі з пажаваным ражком каўнерыка, лежачы ў якой на чырвонай канапе ён быў падобны на сцяг — толькі з пераблытанымі колерамі: чырвона-бел-чырвоны. Сцяг Аўстрыі, дзе яны спаткаліся.

Сеўшы ў нагах нябожчыка, Валянціна Сідараўна падумала, што ў свеце ўвогуле многае пераблытана... Яна ўспомніла, як некалі, жыццё таму, за дасягненні ў мастацкай самадзейнасці яе паслалі на Алімпійскія гульні, і пашкадавала, што спакусілася, павялася заўчора на ўгаворы дырыжора, бо, калі б патрывала пару дзён, дык ні ў чым бы перад Валянцінам Сідаравічам, з якім пражыла амаль трыццаць гадоў, не была б вінаватая.

25.02–01.03.2009, Мінск

БАРЫ-БЭРЫ

Аляксей Сяўко працаваў некалі з Вадзімам Кашыным у адным праектным інстытуце, дзе абодва яны масты праектавалі і абодва пазнаёміліся са сваімі жонкамі, Любай ды Алёнай, у той час яшчэ нявестамі. І вось днямі Алёна, жонка Сяўко, пачула ад Любы, жонкі Кашына, што той доўга і цяжка хварэў, ляжаў у шпіталі, адкуль яго выпісалі, бо ён безнадзейны — няхай дома памірае. «Як гэта няхай дома памірае?..» — не зразумеў Аляксей жонку, а тая адмахнулася: «Скуль я ведаю, Люба так сказала! Мне бары-бэры...»

Алёна ад усяго, што ты ёй ні скажы, адмахваецца, махальшчыца... Усё ёй бары-бэры. Гэта Аляксей павінен быў заўважыць яшчэ тады, калі яны ў праектным інстытуце пазнаёміліся, але не заўважыў. Ажаніўся, двое дзяцей. Сын і дачка. Сын нібыта й не дурны, у бацьку, дык цяпер пазнавата заўважаць, што жонка ад усяго адмахваецца. Не той перыяд.

Яны, Сяўко і Кашын, абодва вяселлі, Аляксея з Алёнай і Вадзіма з Любай, як адно адгулялі. Так і ўдвая таней, і ва ўсім астатнім удвая выгадней было. Вось тады, на тым адным на двух вяселлі, яны дамовіліся сябраваць і ўсім, што будуць мець, дзяліцца.

Выпілі лішак — дык і дамовіліся. Але ж не адказваць усё жыццё за тое, што зрабіў некалі малады ды нападпітку...

Сяўко да гэтага так і ставіўся, а Кашын дамоўленасць тую ўспрымаў усур'ёз. Насамрэч дзяліўся. Ну, не ўсім і не заўсёды. Можна нават сказаць, што толькі аднойчы, калі ў лата аднапакаёўку выйграў. Тады Васілю, сыну Сяўко, які паспеў ажаніцца і дзіця

займець, не было дзе жыць, дык Кашын выйграную аднапакаёўку ўступіў. Не за так, за паўцаны, і яшчэ колькі Сяўко яму праставіў, а Кашын абы-што не п’е, таму нават дзіўна, што так цяжка захварэў, але ўсё адно: хто табе сёння за паўцаны сваю кватэру ўступіць, калі яе можна здаць — і пі, колькі ўлезе? Не, Кашын усё ж, калі здаровы быў, у нечым дапамагаў, і трэба было б яго, хворага, адведаць.

«Адведай, — адмахнулася Алёна. — Але во будзе, калі ты да яго прыйдзеш, а ён возьме ды памрэ!»

Сяўко пра гэта і сам думаў. Не думаў, праўда, што Кашын, калі ён да яго прыйдзе, адразу памрэ, а думаў, што раптам яму горш стане — і як тады быць? Не прыходзіў да яго Сяўко — было лепш, а прыйшоў — стала горш... Люба такога набалабоніць! Не толькі паўкватэры ў лато выйгранай, а ўсю драбязу паўспамінае. Калі цвік які браў Сяўко ў Кашына, яна і цвік згадае, яна такая...

Добра, што не з Любай ён ажаніўся. Хоць тое, што ажаніўся з Алёнай, не лепш. Але ж з некім трэба было ажаніцца. Калі б не ажаніўся, не было б сына... А не было б сына, дык непатрэбная была б тая, за паўцаны, кватэра! І нічога б Сяўко не быў Кашыну вінен! Усё добра было б, калі б не сын-абэлтус, які не тое што кватэру — куртку, куртачку для дзіцяці купіць не можа! Алёна ўчора ўвесь горад аббегала, шукаючы, дзе танней. А куртачкі цяпер каштуюць — раней за такія грошы кватэры куплялі... І вось трэба да Кашына, бо Сяўко яму вінен, цягнуцца ў адведкі, гадаючы, горш ці лепш яму стане, памрэ ён ці не памрэ.

— А што ў яго... рак?.. — спытаў Аляксей жонку, і тая адмахнулася: «Нешта заразнае, мне бары-бэры».

Во, яшчэ і заразнае... Кашын заўсёды любую заразу самы першы хапаў. Хоць птушыны грып, хоць свіны — Кашын тут як тут. І сам на бюлетэнь, а ты за яго працуй.

Вунь мост цераз Вяллю праектавалі, які абваліўся. Чаму абваліўся? Бо Кашын на свінку захварэў. Дзіцячую інфекцыю падхапіў! І залёг. Надоўга залёг, з ускладненнем нейкім... На ныркі, ці яшчэ на нешта — Сяўко ўжо забыўся. А ў інстытуце праектным, дзе яны разам працавалі, ён адзін, Кашын, і быў маставіком. Сяўко таксама маставіком быў, па адной спецыяльнасці політэхнічны скончылі, але... як бы гэта сказаць... не склалася на практыцы. І не толькі ў Сяўко не склалася. Апроч яго, у тым інстытуце праектным яшчэ трое маставікоў у штатным раскладзе значыліся. Усяго, з Кашыным, іх было пяцёра, а Кашын залёг з дзіцячай інфекцыяй — і мост цераз Вяллю абваліўся. Хоць дырэктар інстытута пры ўсіх, каб усе чулі, колькі разоў Кашыну казаў: «Кашын, цяпер інфекцыі ўсялякія, інфлюэнцыі, не цягайся ты абы-дзе!»

Зрэшты, дзе той Кашын цягаўся? З такой жонкай, як Люба, па інфлюэнцыях не пацягаешся... Але ж абавязак, адказнасць перад калектывам ён павінен быў адчуваць! Дык не, не адчуваў. Вось не было ў ім гэтага: адказнасці за калектыў. Нават тады, калі мост абваліўся.

Сяўко раптам злавіў сябе на тым, што думае пра Кашына як пра нябожчыка. «Не адчуваў, не было...» Няўжо памрэ? Ці ўжо памёр? Не, у інстытуце б ведалі, на вянок бы скінуліся. У інстытуце заўсёды, калі нехта паміраў, скідваліся на вянок. А Кашын і тут выробляўся: «Я, можа, сам, асобна кветкі хачу купіць! Жывыя, а не папяровыя!» Дык ідзі купі, хто табе не дае? А на вянок скінься. Люба, якая ў прафкаме за нябожчыкаў адказвала, нават да тых, хто даўно ў інстытуце не працаваў і ўжо на пенсіі быў, хадзіла, каб яны скінуліся, бо калектыў ёсць калектыў. З яго на пенсію не выйдзеш, без яго не памрэш. Вунь Зусман у Ізраіль з'ехаў, калі мост абрушыўся. Якраз ён, Зусман, да гэтага моста, можна сказаць, і дачынення не меў, а з'ехаў. І ў Ізраілі памёр. Дык усё адно калектыў

скінуўся на вянок — і на стол, за якім Зусман сядзеў, той вянок паклалі.

Вось цікава: памёр бы Зусман, каб у праектным інстытуце ў аддзеле маставікоў застаўся, ці не?.. Простае нібыта пытанне, а не мае адказу. Ніхто з маставікоў, апроч Зусмана, пакуль не памёр, але ж гэта не азначае, што і Зусман быў бы жывы.

З таго моста цераз Вяллю грузавік зваліўся. Кіроўца патануў. Праз тое быў суд, і Кашын на судзе заявіў, што ён паспеў спраектаваць толькі апоры, якія стаяць, як стаялі, а да пралёту, які абрушыўся, не мае, як і Зусман, ніякіх дачыненняў. Такая заява не толькі Сяўко, нікому, нават Зусману не спадабалася, бо ўвесь інстытут выступаў на судзе калектывам, а Кашын — сам па сабе. Яго загадзя папярэдзілі, што вінаватымі прызнаюць будаўнікоў, а не праектантаў, а ён усё адно — асобна. Як з тымі кветкамі на пахаванне. Але ж тут табе не нябожчыкі, калегі! Яны цябе на дні нараджэння запрашалі, ты з імі святы спраўляў! Ну, хоць бы жаночы дзень 8 Сакавіка... І што аказалася? Аказалася, Кашын даўно хацеў сказаць, што кваліфікацыя супрацоўнікаў інстытута нізкая, ім толькі прыбіральні прыдарожныя праектаваць — і то на адно ачко.

Ускрыўдаваў тады Сяўко на Кашына, а хто б не ўскрыўдаваў? На адно ачко... Ды ўвесь інстытут усхадзіўся! На агульным сходзе Кашына разбіралі, пастанавілі выказаць недавер і звольніць. Выгнаць! Недавер выказалі, але не выгналі, бо ўсё ж інстытут праектны, трэба нешта некаму праектаваць. А тут яшчэ Зусман з’ехаў... Дык Кашын зусім заганарыўся: яго, бач, і замяніць няма кім! Можа, праз гонар свой і захварэў, да ганарыстых любая зараза найперш прыстае.

Сяўко на тым сходзе пагарачыўся: сказаў, што ўсе ведаюць пра ягонае з Кашыным сяброўства, але такіх пагардлівых адносін да калектыву ён і сябру не даруе ніколі — нават каля труны! Так і ляпнуў: каля труны! — во яго занесла. Цяпер прыйдзеш Кашына

адведаць, яму горш стане ці ён памрэ, дык што?.. Скажуць: «Гэта ты яго ў труну й загнаў!» Хіба сход не ўспомняць? Яшчэ як успомняць, бо інстытут праектны — яшчэ той калектыў. Адна Люба чаго вартая...

Аднойчы Люба ў інстытуце, калі 8 Сакавіка адзначалі, зацягнула Сяўко ў прыбіральню і сказала, што кахае і ўсё жыццё кахала не Кашына, а яго, Сяўко, і за Кашына пайшла, каб да Сяўко бліжэй быць, бо Кашын і Сяўко сябравалі. Такую яна прынесла ахвяру — і за тое патрабуе хоць кроплю звычайнага жаночага шчасця. Адно спатканне, ёй больш не трэба. Гэтага хопіць ёй да труны.

Праз тое, што яна труну прыпляла, Сяўко трохі напружыўся, але не так, каб адмовіць жанчыне ў яе апошнім жаданні. Люба дамовілася з нейкай сваёй сяброўкай пра кватэру, дала яму ключ. Каб ён першы прыйшоў і яе чакаў. Так ёй будзе здавацца, што гэта, маўляў, не патаемнае палюбоўнае спатканне, а нібыта яны даўно разам — і ён штодня яе чакае.

Сяўко купіў кветкі, шампанскае, цукеркі. Ну, як звычайна. Джэнтльменскі набор. Прыйшоў у кватэру, ад якой Люба ключ дала, стаў чакаць... Адчыніў дзверы на званок і ўбачыў у дзвярах Кашына. З джэнтльменскім наборам.

Во што бабы ў жаночы дзень прыдумалі!.. Алёна ў той жа інстытуцкай прыбіральні напляла Кашыну тое самае, што Люба напляла Сяўко. Нібы кахала і кахае яго, Кашына, а за Сяўко пайшла, каб да Кашына бліжэй быць, бо Сяўко і Кашын сябравалі. Такую яна прынесла ахвяру — і за тое патрабуе хоць кроплю звычайнага жаночага шчасця. Адно спатканне, ёй больш не трэба. І прызначыла Алёна спатканне Кашыну ў той жа кватэры, ад якой Люба дала ключ Сяўко. Вось джэнтльмены і спаткаліся. А праз пару хвілін абедзве дамы з'явіліся...

О-о-о, што было!

Гэта Люба, змяюка, падстроіла. Алёна да такога б не дадумалася, адмахнулася б...

Добра ўсё ж, што ён з Алёнай ажаніўся. Кашын ажаніўся з Любай — і што? Ляжыць, канае.

Што ў яго там?.. Можа, не зараза ніякая. Але ж не ў тым праблема, зараза ці не зараза... Праблема ўвогуле... Можна сказаць, у жыцці.

Сяўко не аднойчы пытаўся ў сябе самога: вось калі б ён аднапакаёўку ў лато выйграў, а ў Кашына сын быў, хоць сын у Кашына і без таго ёсць, якому б з дзіцём і жонкай жыць не было дзе, аддаў бы ён, Сяўко, кватэру Кашыну за паўцаны? Як Кашын яму аддаў?.. І як ні пераконваў ён сябе ў тым, што, канешне, аддаў бы, — ведаў, што не. Не ўступіў бы ні за паўцаны, ні за дзве трацiны. Плюнуў бы на ўсё і ўсіх, сышоў бы ад Алёны, ад сына з ягоным дзіцём і ягонай жонкай — і жыў бы не тужыў адзін у аднапакаёўцы!

Дурань Кашын. Мог бы жыць адзін у сваёй кватэрцы, ляжаў бы там і паміраў. Сяўко прыйшоў бы да яго, і ці лепш Кашыну праз тое стала б, ці горш — цьфу! Няма сведкаў. А Сяўко пра тое, што прыходзіў да Кашына, нікому б і не казаў. Ну, калі б той не памёр. А калі б памёр, давялося б сказаць. Вось, маўляў, прыйшоў адведаць, а тут такое... І пачалося б...

Тады што ж выходзіць? Тады выходзіць, што аддаў Кашын аднапакаёўку ці сабе пакінуў — без розніцы. Як і тое, адведае яго Сяўко ці не адведае...

Усё ў гэтым свеце ўсім бары-бэры?..

Не, трэба ўсё ж адведаць. Памрэ, не памрэ... Чаму ён павінен памерці? Ад якой заразы? Няма заразы на Кашына! Калі б яна была, Сяўко тую заразу даўно б Кашыну падсеяў.

Ён жывучы, гэты Кашын. Неяк яны выпівалі дома ў Сяўко, і Кашыну на галаву карціна ўпала. «М. А. Някрасаў у перыяд “Апошніх песень”». Мастака І. А. Крамскога. Алёна з Піцера, тады яшчэ Ленінграда, прывезла. Ёй стрыечны брат, які ў Піцеры

жыве і ў Эрмітажы электрыкам працуе, за 85 рублёў карціну прадаў. Прасіў 130, бо шэдэўр, толькі для сястры, і каб яна нікому ні гу-гу: арыгінал у музеі ён копіяй падмяніў. У Алёны зарплата 90, а тут — 130... Паўтара месяцы жыцця. За якую ты карціну паўтара месяцы пражывеш — хай сабе за арыгінал? Стрыечнік згадзіўся, што за карціну столькі не пражывеш, саступіў 45 рублёў — Алёна й купіла. Надта ж ёй карціна глянулася, на якой, апроч Някрасава перыяду апошніх песень, яшчэ й Дабралюбаў з Бялінскім ды Міцкевіч невядома якога перыяду. Карацей, амаль усе, каго Алёна праходзіла ў школе, дзе любіла літаратуру.

Карціна над сталом у гасцёўні вісела. Кашын сеў пад яе, пасунуўшы стол, бо яму, смарчку, цеснава паміж сталом і сцяной здалося. Карціна сарвалася і дубовай рамай гвазданула Кашыну па чэрапе! Рогам рамы ў самае цемечка, як туды мецiла! А Кашыну бары-бэры... Толькі пачухаўся ды нож да макаўкі прыклаў, каб гузака не было. І ўсё... Гузак, праўда, быў, але больш нічога. Дык з чаго гэта Кашын раптам памрэ, калі яго дубовай рамай не заб'еш? Ён у лато яшчэ двухпакаёўку выйграе, зараза!

Сяўко ніколі ў жыцці нічога не выйграваў. Зусім нічога — нават меднага пятака ў арлянку. Загадае на рэшку — выпадае арол, загадае на арла — выпадае рэшка. Ніводнага разу не здаралася інакш, ніводнага! Ну, можа, пару разоў і шэнціла. Толькі ў такой драбязе, у якой і вераб'ю шэнціць. І калі Кашын выйграў кватэру — так Сяўко запякло! Але ўдвая гарачэй прысмажыла, проста душу запаліла кашынская шчодрасць: на табе кватэру за паўцаны! Проста як у вочы плюнуў — так сваю шчодрасць кінуў, ведаючы, што Сяўко не зможа адмовіцца. Бо як адмовішся?.. Што тады сын скажа, якому з дзіцём і жонкай няма дзе жыць? «Купляй тады сам мне кватэру, — скажа сын. — Калі гонару столькі». І Алёна яшчэ дадасць з

крывенькай сваёй усмешачкай: «Гонар маеш, а грошай няма...»

Так, ён, Сяўко, мае гонар! Ён не Кашын, які ў лато гуляе! Ён ніколі да такога не апускаўся! А Кашын яшчэ і ў казіно бегаў! За якія такія, дазвольце спытаць, грошы? За свае? Адкуль у яго свае, калі Люба ў яго нават заначку выграбае?.. За тыя грошы, якія Сяўко яму за паўкватэры аддаў — вось за якія грошы Кашын разгуляўся! Паўкватэры ў казіно прасадзіў і захварэў! А то зараза ў яго...

Распаляў нутро падарункам сваім Кашын. Дапякаў. Астудзіць, заліць апёк нечым трэба было, але ж не піць... І не да скону ж муку праз шчодрасць кашынскую трываць. Разлічыцца трэба, пакуль не памёр, а чым?

Можа, карціну яму аддаць? Някрасава ў перыяд апошніх песень?.. Пасля таго, як карціна ўпала, Алёна яе й не вешала. Сказала ў падвал знесці. Гэта колькі гадоў прамінула... А карціны ў цане з часам толькі набіраюць. Тым больш — шэдэўры. Вунь за сланечнікі нейкія, Сяўко сам па тэлевізары бачыў, мільёны даюць, а тут пісьменнікі. Ды якія... Адзін Някрасаў на колькі пацягне, хоць і відаць, што хворы.

Някрасаў хворы. Кашын хворы.

Някрасаў памёр...

Сяўко схадзіў у падвал і прынёс карціну. Ачысціў яе ад павуціння і пылу. Паставіў на стол да сцяны, адышоў, глянуў — і здзівіўся. Але не з таго, што яго уразіў схуднелы, белы пад белай прасцінай Някрасаў. Ён чамусьці запомніў, што каля Някрасава сядзяць Бялінскі, Міцкевіч і Дабралюбаў. Міцкевіч на канапе ў нагах Някрасава, а Бялінскі з Дабралюбавым — побач на зэдліках. Ці не: Дабралюбаў на зэдліку, а Бялінскі на крэсле. На гэтакім венскім, з гнутай спінкай...

Дык вось нічога гэтага не было. Дакладней, яно ўсё было, але зусім не так, як помнілася. Дабралюбаў і

Міцкевіч віселі на сцяне над канапай, адзін над левым плячом Някрасава — другі бліжэй да ног, а Бялінскі стаяў у галаве. І ён, Бялінскі, быў бюстам, а Міцкевіч з Дабралюбавым — партрэтамі. Бюстам і партрэтамі на карціне «М. А. Някрасаў у перыяд “Апошніх песень”». Мастака І. А. Крамскога.

У падвале было сыравата — і карціна каля рамы ў тым рагу, якім Кашыну па галаве гвазданула, трохі абшалупінілася. Але праз тое яна здавалася яшчэ даўнейшай, яшчэ больш на шэдэўр выглядала. Нават шкада стала яе аддаваць. Ды нічога іншага, што мела б вартасць, роўную кошту паловы кватэры, у Сяўко не было. Таму ён абгарнуў карціну газетамі, абвязаў шпагатам і рушыў на вуліцу.

Ісці было няпроста. Калі спрабаваў несці карціну спераду, рама балючы біла па галёнках, ззаду — па лытках. Збоку адной рукой не ўтрымаць, дзвюма — спіну перакручвала. А ў яго радыкуліт. Ад радыкуліту, вядома, не памрэш, але праляжаць з ім можна болей, чым Кашын ляжыць са сваім... З чым сваім? Халера ведае, што ў Кашына за халера! Тут баішся, каб горш яму не стала, карціну прэш, шэдэўр, а там падхопіш што-небудзь... І прыйдзе Кашын адведаць?..

Дзверы кватэры, у якой жылі Кашыны, адчыніла незнаёмая жанчына ў халаце, худая і змораная.

«Сядзелку нанялі...» — падумаў Сяўко і спытаў:

— Гаспадар дома?

— Дома, — няветліва адказала сядзелка. — А вы хто? Выдавец?

Сяўко разгубіўся.

— Чаму выдавец?

Сядзелка зірнула на яго злосна.

— Бо выдавец ганарар павінен прынесці! Вы прынеслі ганарар? Труну няма за што купіць!..

«Памёр!» — сціснула, сцяла Сяўко. І як нечакана сцяла — гэтак нечакана адпусціла. Зусім адпусціла,

нібы провад з высокім напружаннем нехта ад галавы адняў. Горш, лепш, памрэ, не памрэ... Памёр — і ён першы, як сябар, каля нябожчыка. Як у свеце гэтым пастаноўлена, як павінна быць.

Але чаму ён першы? Трэба яму першым быць? Яшчэ скажуць, што ён толькі й чакаў, калі Кашын памрэ. За дзвярыма стаяў... І грошы трэба будзе адшкадаваць, труну ў іх няма за што купіць, а грошай пры сабе Сяўко не меў. А калі б і меў...

Яму захацелася павярнуцца і пайсці, ён нават спробу такую зрабіў, але злосная сядзелка ўхапілася за шпагат на ўпакаванай карціне:

— А гэта што?

— Карціна.

Сяўко прыціснуў пакунак каленам да сцяны, сядзелка цягнула яго да сябе.

— Якая карціна?

— Някрасаў у...

Ён забыўся, як называецца карціна. У перыяд... Які перыяд?

— Заносьце! — не стала гуляць з ім у перацягванне шпагату сядзелка. — Карціна дык карціна. Хоць нешта, калі не грошы.

Яна выйшла на лесвічную пляцоўку і, аказаўшыся ў сваёй худобе нечакана моцнай, упіхнула Сяўко ў кватэру. Ён пратупаў з вітальні ў пакой, які быў у Кашыных гасцёўняй — і здранцвеў. На канапе каля сцяны, на трох высокіх падушках ляжаў пад белай прасцінай нейкі іншы, з барадой, зусім не падобны да Кашына нябожчык, а наўкол яго сядзелі незнаёмыя людзі. Адзін з іх, як і нябожчык, быў з барадой, толькі барада ў яго была меншая, такая бародка, другі — з бакенбардамі, а трэці без барады і без бакенбардаў, але ў акулярах.

— Вось... — шмыгнуўшы носам, сказаў адзін з іх, той, які ў акулярах. — Пакінуў нас... А мы спадзяваліся...

І той, які ў акулярах, і той, які з бародкай, і той, які з бакенбардамі, — усе яны разам з нябожчыкам некага нагадвалі, Сяўко іх зусім нядаўна недзе бачыў, але дзе? «Хто яны, што ж гэта такое?..» — напружваўся, каб успомніць, Сяўко, азіраючы таксама нібы незнаёмы, абстаўлены старадаўняй і, пэўна ж, ой якой не таннай мэбляй, пакой, а тут сядзелка штурхнула яго ў спіну: «Ды развязвайце, паказвайце...» — і Сяўко хіснуўся, ледзь не ўпаў, але не праз тое, што яго сядзелка штурхнула, праз іншае: гэта ж Някрасаў! А побач з ім Дабралюбаў з Бялінскім! І Міцкевіч! Вось што гэта такое! Усё, як на карціне, толькі не на той, якую ён прынёс, загарнуўшы ў газеты і перавязаўшы шпагатам, а на той, якая была ў ягонай галаве — і ажыла ў кватэры Кашыных! Бялінскі не быў бюстам, а Міцкевіч з Дабралюбавым не былі партрэтамі! Міцкевіч сядзеў на канапе ў нагах Някрасава, Дабралюбаў — каля канапы на зэдліку, Бялінскі — каля століка на крэсле. На гэтакім венскім, з гнутай спінкай...

Злева на століку, каля якога сядзеў Бялінскі, стаяў, чаго не было на карціне Крамскога, бо партрэты і бюсты не п'юць, дзьмуты штоф з кілішкамі. Літаратары выпівалі. Гулялі. Справа на століку ляжалі карты, пасярэдзіне — куча асігнацый.

А ім труну няма за што купіць...

Можна было б падумаць, што ён, Аляксей Сяўко, звар'яцеў, але калі б яно было так, дык наўрад ці ён так бы думаў, бо вар'яты пра тое, што яны вар'яты, не думаюць, — гэта Сяўко вычытаў некалі ў некага з рускіх літаратараў. Тады што з ім?..

— Паказвайце, паказвайце... — казаў, дапамагаючы развязаць шпагат, бо ў Сяўко трэсліся рукі, той, які быў у акулярах. Мусібыць, Дабралюбаў. Ці, можа, Бялінскі, Сяўко са школы іх блытаў. — Пабачым, як Іван Мікалаевіч справіўся з кампазіцыяй. У яго з гэтым, між намі кажучы, не надта. Партрэтыст-то ён партрэтыст, а вось што да кампазіцыі...

— Няпраўда! — горача перапыніў мусібыць Дабралюбава той, які быў з бародкай. Мусібыць, Бялінскі. — Іван Мікалаевіч геній кампазіцыі!

— Пабачым, пабачым... — не стаў спрачацца з мусібыць Бялінскім мусібыць Дабралюбаў, і Сяўко падумаў, што такія культурныя людзі маглі б і назвацца, калі б не былі гэткімі ганарлівымі і не думалі, што іх і без таго ўсе ведаюць. Ну, у школе, можа, і ведалі, але калі тое было... А цяпер калі й разбярэшся, хто з іх хто, дык не ўспомніш, як каго зваць. Нават гэтага з бакенбардамі. Мусібыць, Міцкевіча. — Вось, калі ласка! — развязаўшы шпагат і садраўшы газеты, якімі абгорнутая была карціна, пераможна ўсклікнуў Дабралюбаў. — І дзе вы бачыце тут генія кампазіцыі?

Дабралюбаў, сеўшы на зэдлік і прысланіўшы карціну да канапы, на якой ляжаў нябожчык, звярнуўся чамусьці не да Бялінскага, які з ім спрачаўся, а да Сяўко, які маўчаў, усё глыбей усведамляючы тое, што бачыў, і ўсе болей не разумеючы таго, што ўсведамляў: гэтыя людзі ўсе, а не адзін Някрасаў, павінны былі памерці, бо яны даўным-даўно, яшчэ пры царызме, нарадзіліся! І на табе: жывыя, сядзяць у кватэры Кашына. А дзе Кашын, куды Кашын падзеўся?

Трэба шукаць Кашына. Выбірацца адсюль трэба, пакуль сам жывы. І шэдэўр, карціну забраць, хоць яна так сабе па кампазіцыі...

— Карціну вам не забраць, — прачытаў ягоныя думкі Бялінскі. — Бо яна не ваша.

Тое, што Бялінскі прачытаў ягоныя думкі, Сяўко, канешне, здзівіла, але не так, каб пакінуць нейкім штукарам карціну, якую нёс ён Кашыну.

— Яна мая! — цвёрда сказаў ён і Бялінскаму, і ўсім астатнім, падобным да рускіх літаратараў і польскага паэта ілюзіяністам, штукарам, якія, невядома скуль узяўшыся, пасяліліся ў кашынскай кватэры. — Яе мая жонка ў Піцеры купіла!

Бялінскі паківаўся на венскім крэсле.

— Цікава... І што яна рабіла ў Піцеры?

— Да брата ездзіла. Да стрыечнага. Ён у Эрмітажы...

Сяўко асёкся. Не расказваць жа, што стрыечнік Алёны скраў карціну з Эрмітажа.

— І не расказвайце, — неяк гадзенька ўсміхнуўся Бялінскі. — Карціну стрыечнік вашай жонкі не краў, бо не мог яе ўкрасці, працуючы электрыкам у Эрмітажы. Гэтая карціна з Траццякоўскай галерэі.

Логіка ў Бялінскага была дзіўная: чаму гэта электрык з Эрмітажа не можа ўкрасці карціну ў Траццякоўскай галерэі? Няхай нават тая галерэя ў Маскве, а не ў Піцеры — гэта Сяўко ведаў. Але тады выходзіць (і праз тое, мусіць, Бялінскі і ўсміхаецца гадзенька), што Алёна ездзіла не ў Піцер? У Маскву — і не да стрыечніка? І карціна — не ад яго?..

Бялінскі паскубаў бародку.

— Цікавы ў вас кірунак думак... Ды карціна ў любым выпадку не ваша.

— А чыя?

— Нічыя, — не расплюшчыўшы вачэй, ціха сказаў нябожчык. — Яна ў банку.

Тое, што нябожчык хоць і ціха, але загаварыў, нікога не ўразіла. Нават Сяўко не ўразіўся, бо не зразумеў:

— У якім банку?

Нябожчык, ледзь прыпадняўшы руку, паказаў на кучу асігнацый і карты.

— У гэтым. У вас жа, апроч карціны, няма чаго ў банк паставіць... Згуляем?

Сяўко не гуляў у карты, ён ні ў што не гуляў, нават у лато, і збіраўся сказаць, што ні ў што не гуляе, але не паспеў.

— Не адмаўляйцеся! — падхапіўшыся з крэсла, парывіста абняў яго Бялінскі і зашаптаў на вуха. — Нечаканка ў Маскве! Раптам мэра пагналі! Казіно ўсе пазачынялі!

— Куды пагналі?.. — паспрабаваў Сяўко адштурхнуць няўрымслівага Вісарыёна (во, успомніў: яго

Вісарыёнам завуць! Ніколі б не падумаў, калі б не ўспомніў!), а той павіс на ім:

— У Лондан! Як Герцэна! Дык мы да вас! Вы не ўяўляеце, чаго нам гэта каштавала! Колькі здароўя адняло ва ўсіх, асабліва ў Някрасава!..

— Якое здароўе, калі памёр... — ледзь выкруціўся Сяўко з парывістых абдымкаў Бялінскага, каб адразу патрапіць у палымяныя абдымкі Дабралюбава, які ўскочыў са свайго зэдліка.

— У нейкім сэнсе памёр! Толькі ў нейкім сэнсе, бо ён геній! А геніі несмяротныя!

Нябожчык, як здалося Сяўко, слязу пусціў.

— Любоў да цябе асвяжыла маё сэрца!.. Як шкада, што ты памёр раней за мяне, ах, як шкада! — працягнуў ён рукі да Дабралюбава, які спытаў Сяўко:

— Вы чыталі «Апошнія песні»?

Апошніх песень Сяўко не чытаў. Някрасава ён ведаў толькі таму, што той — гэта Сяўко са школы помніў — уславіў працоўны подзвіг простага беларуса на будаўніцтве чыгункі.

— І-мен-на! — усклікнуў Дабралюбаў, прачытаўшы ягоныя думкі. Яны ўсе ўмелі думкі чытаць, так што незразумела, навошта кнігі пісалі. — А хто яшчэ ва ўсёй сусветнай паэзіі ўславіў працоўны подзвіг простага беларуса на будаўніцтве чыгункі? Вось ён уславіў? — ткнуў Дабралюбаў пальцам у, мусібыць, Міцкевіча, які сядзеў у нагах нябожчыка і маўчаў. — Не ўславіў! А чаму?..

— Бо паляк, — сказаў Бялінскі. — Не рускі.

Міцкевіча гэта зачапіла.

— Пры чым тут: паляк, не рускі?.. — упершыню падаў ён голас. — Пры мне чыгункі не было.

— А пры ім не было беларусаў! — нахіліўся Бялінскі да нябожчыка. — Але ж ён напісаў! Прадбачыў! Геній!.. — І павярнуўся да Міцкевіча. — А ты не прадбачыў.

З апошніх слоў вынікала, што Міцкевіч не геній, і той ускрыўдаваў.

— Як гэта беларусаў не было?.. Я сам беларус!

Бялінскі скрывіўся:

— Ведаем, які ты беларус...

— Самы натуральны! — усхапіўся з канапы Міцкевіч. — Нальшанскі! З Наваградка!..

— Без юдафобіі! — стаў паміж імі Дабралюбаў. — Абрыдла!.. — І кінуў Міцкевічу: — Быў бы беларусам, пісаў бы па-руску! Як Пушкін.

Апошніх слоў Дабралюбава Сяўко не зразумеў. Міцкевіч, падобна, таксама. Відаць было, як ён шукаў, што адказаць Дабралюбаву, але не знайшоў і зноў сеў на канапу, пасунуўшы нябожчыка.

— А-а-а! — узняў палец угору Дабралюбаў. — Я ж казаў!

Што ён казаў?..

— Пра беларусаў мала пішуць, — скрушна прамовіў нябожчык. І, памаўчаўшы, дадаў: — Я напісаў два радкі — і столькі шуму.

Усе заківалі галовамі: маўляў, так, зусім мала пішуць пра беларусаў, і ўсе глядзелі на Сяўко, нібы нечага чакаючы, а ён глядзеў на ўсіх: чаго?

— Падыдзі і дзякуй скажы, — штурхнуў яго ў бок Дабралюбаў. — Падыдзі і скажы!..

Сказаць, канешне, можна, толькі за што ён павінен дзякаваць? Не ягоны ж працоўны подзвіг нябожчык уславіў, дый не было за Сяўко ніякіх подзвігаў, не лічыць жа подзвігам абрынуты мост, але, паколькі сітуацыя і без таго напружвалася, ён вырашыў яе не абвастраць. Падышоў і падзякаваў.

— Няма за што... — сказаў нябожчык, і Міцкевіч буркнуў: «Сапраўды...» — чаго нябожчык не пачуў ці не захацеў пачуць, спытаўшы Сяўко: — А вы не маглі б маскоўскага мэра вярнуць? Ну, калі не самі, дык праз некага?

Як ён маскоўскага мэра верне?.. Праз каго?.. Ён і мінскага не вярнуў бы, калі б таго пагналі. Вунь ён Зусману напісаў, бо дырэктар інстытута папрасіў, каб той вярнуўся, — Зусман не адказаў нават. А дырэктар, дазнаўшыся, што Зусман нават не адказаў, яшчэ й кпіны строіў: «Не паважа-а-ае вас Зусман...» І па плячы паляпваў.

Усё жыццё нехта па плячы паляпвае.

Нябожчык уздыхнуў, нібы ведаў, што гэта такое, каля цябе ўсё жыццё паляпваюць па плячы, і ўзяў карты са століка.

— Зусмана мы можам вярнуць... Згуляем? Ваш выбар: брыдж, покер, прэферанс? Выйграеце — ваш Зусман.

На якую халеру яму Зусман? І як яны могуць вярнуць яго? А калі й могуць, дык няхай з дырэктарам гуляюць. Гэта дырэктара без Зусмана, бо маставікоў зусім не засталося, з інстытута пагнаць могуць. Як мэра з Масквы.

— Я табе пагуляю! Я табе рукі павырываю! — накінулася на нябожчыка, нібы забіць яго хацела, худая і змораная жанчына, ніякая не сядзелка, бо якая сядзелка гэтак накінецца, толькі жонка. — Усё спусціў, пахаваць няма за што!

— А нашто яго хаваць? — рассмяяўся Міцкевіч. — Ён і так добра ляжыць.

Не падобна было, што ён сядзіць каля ложа Някрасава па-сяброўску. Калі б Някрасаў быў жывы, дык можна было б падумаць, што Міцкевіч чакае, пакуль той сканае.

Нябожчык не пакрыўдзіўся.

— Ведаеш, чаму я захаваўся, як новы? — весела спытаў ён Міцкевіча. — Бо памёр пад Новы год! У Расіі! У люты мароз!

— Дык і я, здаецца, не летам... — паспрабаваў успомніць, калі ён памёр, Міцкевіч, а Дабралюбаў пырхнуў, як на марозе:

— Ага, у Візантыі! Калі ў той Візантыі лютая зіма была?..

Гэтых рускіх паслухаць, дык Візантыя горшая за Расію, бо там цёпла. І не замерзнеш, калі памрэш. Хоць звягаюцца яны з палякам, канешне, не праз тое... Не надта яны, падобна, адзін аднаго любяць. Дый калі рускія любілі палякаў? Ці палякі рускіх?..

— Памёр, а ўсё тое самае! — не супакойвалася худая і змораная. — Дык гэтакі жывы — яшчэ туды-сюды, а гэтакі мёртвы мне нашто? Сыду — і сам сябе хаваць будзеш!

— Мяне народ пахавае, — падміргнуў Някрасаў разгубленаму Сяўко. — Пахавае мяне беларускі народ?

— Пахавае, — сказаў Сяўко, каб худая да нябожчыка не чаплялася. — Беларускі народ каго хочаш пахавае. Хоць самога сябе.

Някрасаў склаў на грудзях рукі з картамі, уздыхнуў:

— Самога сябе пахаваць нельга. Трэба, каб нехта дапамог.

— Палякі дапамогуць, — паглядзеў Бялінскі на Міцкевіча, які буркнуў: «Ага, як вы нам...» — а худая зноў накінулася на нябожчыка: «І чаго ты ў Мінск мяне прыпёр, калі памёр?!.»

Вось чаго яна да вялікага рускага паэта прычапілася?.. Ну, памёр, але ж не кінуў... Гэтак Люба на Кашына накідвалася, калі той загульваў, і Сяўко падумаў, што вось людзі ў кватэры Кашыных зусім іншыя, рускія літаратары, адзін нават польскі паэт, а жыццё тое самае. Значыць, ад таго, што мяняюцца людзі, яно, жыццё, не мяняецца? Якім было да рускіх літаратараў і польскіх паэтаў, такім і пасля іх застанецца?..

І пасля яго?.. І пасля Кашына?.. І дарма нехта думае, што ён такі... ну, не гэтакі, як іншыя... Не, дудкі, гэткі самы, і Кашын праўду на сходзе сказаў, што ўсе вартыя толькі прыбіральні прыдарожныя праектаваць — і то на адно ачко.

А якія прыдарожныя прыбіральні ў Ізраілі?..

— У ачко! — падумаўшы пра прыбіральні ў Ізраілі, нечакана для самога сябе рашуча сказаў Сяўко. — Калі гуляем, дык у ачко!

— Чаму ў ачко?.. — спытаў, бо Кашына на сходзе не чуў, Міцкевіч, а худая, падняўшы карту, якая выпала з калоды, калі Някрасаў рукі складваў, амаль узмалілася: «Не гуляйце вы з імі!.. Круцялі яны! Махляры!..»

— Фёкла праўду кажа! — пачаў мясіць карты нябожчык. — Ведаеце, які я махляр! Які круцель! Ды большага за мяне круцяля і махляра ва ўсёй рускай літаратуры не было! І гэта мой, калі хочаце ведаць, найвялікшы гонар! А не нейкія там два радкі пра беларуса... Вы, дарэчы, беларус?

Не так даўно быў перапіс насельніцтва, і паненцы, якая прыйшла яго перапісваць, Сяўко сказаў, што ён беларус. Збіраўся сказаць, што рускі, а сказаў, што беларус, сам не разумеючы чаму... Можа быць, паненка гэтак выглядала, што ёй нельга было сказаць: я рускі.

— Беларус.

— Волосом рус, видишь, стоит, изможден лихорадкою, высокорослый, больной белорус: губы бескровные, веки упавшие, язвы на тощих руках, вечно в воде по колено стоявшие ноги опухли, колтун в волосах! — прадэкламаваў Бялінскі. — Геніяльна!.. Ліхарадка, язвы, калтун!.. — І прапанаваў Сяўко: — Вы сядайце на маё крэсла, я ў ачко не гуляю.

Нябожчык, хоць Бялінскі і пахваліў ягоныя вершы, насупіўся.

— Геніяльна... Гэта цяпер — геніяльна! А як было, нагадаць? «Думкі пра аўтара зборніка “Мары і гукі” зводзяцца да аднаго: пасрэднасць у вершах невыносная». Такое пра мяне, пра маю кнігу!.. Я скупіў, спаліў увесь наклад! Колькі грошай згарэла... А ён яшчэ ў ачко не гуляе! Чаму?

Бялінскі не стаў вінаваціцца ў колішніх грахах.

— Бо ачко — гульня жулікаў.

Фёкла, худая і зморaная жонка нябожчыка, падбачэнілася.
— А вы хто?.. Жулікі і ёсць.
Нябожчык жэстам запрасіў Сяўко сесці на месца Бялінскага.
— Вось я жонку з вёскі ўзяў. У горад вывез. І што? Дзе ўдзячнасць? Хай бы там і сядзела... Яна ў мяне другая, першая гарадская была, блакітная кроў. Са шляхты, — зняважліва зірнуў ён на Міцкевіча. — Дарма я з ёй развёўся, хоць мы і не вянчаліся. Рэўнасць заела!.. — І ён прадэкламаваў нібы назло Фёкле: «Мы разошлись на полпути, мы разлучились до разлуки и думали: не будет муки в последнем роковом “прости”. Но даже плакать нету силы. Пиши — прошу я одного... Мне эти письма будут милы и святы, как цветы с могилы, с могилы сердца моего!»
— Геніяльна! — усклікнуў Бялінскі. — Мука! Разлука! Магіла!.. — Болей ён, падобна, не ведаў, што сказаць, а пакрыўджаны Міцкевіч пракінуў пагардліва, як палякі ўмеюць: «Вы б лепей оду вешальніку прачыталі!» Гэта не спадабалася ні Някрасаву, ні Бялінскаму, ні Дабралюбаву, які хоць і прамаўчаў, але паглядзеў на Міцкевіча як на чалавека, якога нельга запрашаць у кампанію, дзе нябожчыкі вершы чытаюць.
— Жулікі... — доўжыла сваё, нібы не чула ніякіх вершаў, Фёкла. — Во кватэру гэтую выжулілі... І дзе тут карціну вешаць? Ты скажы мне, Коля: мы тут, у правінцыі, жыць збіраемся?
Нябожчык задумаўся, нібы ўспамінаючы нешта, пасля прадэкламаваў:
— Мятеж прошёл, крамола ляжет, в Литве и Жмуди мир взойдёт... — І рукой махнуў: — Нідзе я не збіраюся жыць! Толькі паміраць. Так лепей, усе шкадуюць.
Сяўко ў яго ўперыўся.
— Вы выйгралі гэтаю кватэру ў карты? У Кашына?
— Выйграў. А ў Кашына, не ў Кашына... Хто ён такі, каб помніць?

Гэта Сяўко спадабалася больш, чым вершы. А то гонару ў Кашыне шмат: маставік незаменны!

Ніхто не іншы, не інакшы. Ні мастак, ні маставік. Усе аднолькавыя.

Усё залежыць ад таго, як карта пакладзецца. Да каго якая. А гэта ў залежнасці ад таго, на якім месцы сядзіш.

Сесці на месца Бялінскага — адна карта, на іншае — іншая.

Дастаткова дзве карты, каб вярнуць кватэру Кашыну — і хай сабе ён хоць памірае, хоць не! Калі ўгадаць, дзе сесці, дык Кашын будзе Сяўко паўкватэры вінен, а не Сяўко яму!

— Гуляем з умовай — сказаў Сяўко нябожчыку. — Карціна супраць кватэры.

Ён перакананы быў, што ці нябожчык, ці нехта іншы з рускіх літаратараў пачне спрачацца, стане пярэчыць, але ніхто ні спрачацца, ні пярэчыць не стаў. Толькі Дабралюбаў здзівіўся:

— Навошта вам гэты катух? Вунь грошай колькі ў банку! Сапраўдных, яшчэ царскіх!

У кучы асігнацый царскія чырвонцы ды кацярынкі былі перамешаныя з беларускімі рублямі. Кашын, мусібыць, не толькі кватэру прайграў. Але гэта ўжо ягоная праблема.

Чамусьці не хацелася Сяўко на крэсла сядаць. Хоць месца гэтае было найлепшае. А вось не хацелася сядаць на яго — і ўсё.

— Можна, я на ваш зэдлік сяду? — спытаў ён Дабралюбава. — А вы на маё крэсла.

— Крэсла маё! — падскочыў да яго Бялінскі. — Тое, што я прапанаваў вам на яго сесці, не азначае, што яно ваша! А тым больш Дабралюбава!

Выглядала на тое, што і гэтыя адзін аднаго не надта любяць, хоць абодва рускія.

І палякі адзін аднаго любяць не надта. Быў Сяўко ў Польшчы.

Нелюбові ў людзей няма толькі да тых, каго няма.

Вось не было беларусаў — іх любілі. А з'явіліся...

Для чаго з'явіліся беларусы?.. І Сяўко раптам падумаў, што беларусы з'явіліся, каб рускім і палякам было каго любіць.

Думка гэтая незвычайна яго ўразіла. Ён увогуле ніколі, калі не лічыць выпадку пры перапісе насельніцтва, пра сябе як пра беларуса не думаў. Не да галавы было. І вось падумаў. Прычым не пра сябе аднаго, а як бы пра сябе разам з усімі. Пра сябе як пра беларуса, прыналежнага да іншых беларусаў. Да таго ж Кашына...

Чаму?

Бо штукары гэтыя ўлезлі ў кашынскую кватэру — вось чаму! Яны тут не гаспадары, а ўлезлі! Ды яшчэ ўказваюць, дзе яму сядаць! У Расіі сваёй указвайце! У Польшчы!

— Ніхто вам нічога не ўказвае, — не згадзіўся з ягонымі думкамі нябожчык. — Хочаце на зэдлік — сядайце на зэдлік. «Паміж Польшчай і Расіяй бульба беларуская!..» — раптам заспяваў ён, відавочна павесялеўшы і нібы забыўшыся, што памёр.

«Паперці б іх... — падумаў Сяўко. — Дык гуляць не будзе з кім. Ні прайграць, ні выйграць...» І ён сеў на зэдлік паміж Дабралюбавым, які заняў крэсла, і Міцкевічам, які застаўся на канапе ў нагах нябожчыка. Паміж Расіяй і Польшчай сеў. На сваё гістарычнае месца.

— Як заўсёды... — сказаў, дамясіўшы калоду, нябожчык, даў Міцкевічу зняць і пачаў здаваць.

— Вы не падсеклі! — перахапіў ягоную руку Дабралюбаў.

— Падсек!

— Не падсеклі! — падтрымаў Дабралюбава Міцкевіч, і нябожчык перастаў спрачацца, сабраў карты і ўздыхнуў вінавата. — Круцель я, махляр! І зрабіць з сабой не магу нічога. Рускі... Давайце вып'ем.

«Падпаіць хоча, — падумаў Сяўко. — Каб не заўважалі, як махлярыць. Ну, жулік...»

— А вось і не! — узяў штоф і наліў кілішкі нябожчык. — Што жулік — згодны, а выпіць хачу проста так. Проста хачу выпіць. — І ён падняў кілішак, але Міцкевіч проста так выпіць яму не даў, ускочыў са сваім кілішкам:

Бокал заздравный поднимая,
Ещё раз выпить нам пора
Здоровье миротворца края...
Так много ж лет ему... Ура! —

і кінуў кілішак, зрабіўшы выгляд, што той з рукі выслізнуў, на падлогу, а Някрасаў сказаў услед Фёкле, якая асколкі сабрала і на кухню панесла: «Вось бачыш, Фёкла, я оду напісаў Мураўёву, які беларусаў і палякаў вешаў, дык палякі мяне не любяць, — і чокнуўся з Сяўко: — За Расійскую імперыю!»

Сяўко выпіў — нічога з ім з таго кілішка, калі, канешне, нябожчык нечага не падсыпаў, не станецца, — а пасля падумаў: «За якую імперыю? Няма ж ніякай імперыі. Была, калі Мураўёў беларусаў і палякаў вешаў, а цяпер няма...»

— Няма дык няма, — паставіў нябожчык кілішак. — Але ж выпілі.

Міцкевіч глядзеў на Сяўко здзіўлена.

— Выходзіць, беларусы тых, хто іх вешаў, любяць?.. Вы чаму выпілі за імперыю?

— Бо выпіць захацеў! — сунуў нябожчык Міцкевічу калоду, каб зняў. — Дастаў ты мяне з гэтай одай, Адам! Амаль як Герцэн. — І спытаў не Міцкевіча, а Сяўко: — Вы як да Герцэна?.. Любіце?

Сяўко не ведаў, як ён да Герцэна... За што яго любіць? Ён што, маставік?

— Ён якраз думае, што маставік, — падсек калоду Някрасаў. — Будуе мост з Еўропай.

Пра Герцэна, які мост з Еўропай будуе, Някрасаў загаварыў, мусібыць, для таго, каб Міцкевіч ад Сяўко адчапіўся, але той не адчапляўся.

— Вас вешаў Сувораў, вешаў Мураўёў, а вы...

Сяўко адчуў сябе няёмка. Не праз тое, што Сувораў з Мураўёвым беларусаў вешалі, а ён за імперыю выпіў, гэта ён машынальна, а што схапіўся за кілішак гэтак сквапна, нібы не піў ніколі. Лыкнуў чужое, як свайго няма...

— І не пераймайцеся! — здаў па першай карце нябожчык. — Халява заўсёды смачнейшая. Палякі таксама халяўшчыкі, толькі з пыхай.

Міцкевічу і Сяўко ён паклаў карты на канапу, Дабралюбаву і сабе — на столік. Сяўко падняў першую карту — бубновы туз! Вось што значыць сесці на сваё гістарычнае месца! На мост з Еўропай! Божа, пашлі да туза дзясятку!

— Гэта вы дарэмна, — паківаў галавой нябожчык. — Бог у карты не гуляе.

Ну, як з імі гуляць? Калі яны ўсё, што падумаеш, ведаюць...

— А вы не думайце, — прапанаваў Дабралюбаў, і Сяўко, павярнуўшыся да яго, паспеў заўважыць, што Дабралюбаву таксама прыйшоў туз. І таксама бубновы. Як гэта: у адной калодзе два бубновыя тузы?

— А вы як хацелі? — спытаў нябожчык. — Каб быў адзін?.. Тады выкіньце вашага.

Туза выкінуць?.. Знайшлі дурня. Да туза няхай не дзясятка, а дзявятка, васьмёрка — і ўжо гульня.

— Чаму я павінен свайго выкінуць? Няхай Дабралюбаў свайго выкіне.

Дабралюбаў, ці мусібыць Дабралюбаў, адсунуўся ў крэсле і паглядзеў на Сяўко непрыязна:

— Скуль вы ведаеце, што я Дабралюбаў?

— А!.. — падскочыў нябожчык. — Дабралюбаў, не Дабралюбаў! Сувораў, Мураўёў!.. Вы падглядваеце адзін у аднаго! А яшчэ мяне круцялём называеце!

Хто яго круцялём называе? Ён сам сябе круцялём назваў.

Падскочыўшы, нябожчык махнуў прасцінай і перавярнуў сваю карту на крайку стала: бубновы туз!

— У мяне таксама, — паказаў бубновага туза Міцкевіч. Чацвёртага ў калодзе.

Нябожчык развёў рукамі:

— Вось бачыце... Ва ўсіх тузы. А то круцель, махляр... Нічыя!

— Як нічыя? — не згадзіўся Сяўко. — Гэта ж не шахматы. І не шашкі.

Дабралюбаў зноў у яго ўчапіўся з той жа непрыязнасцю.

— Скуль вы ведаеце, што не шахматы і не шашкі? Карты выпадкова карты. Карты маглі быць шахматамі. Ці шашкамі. А шахматы ці шашкі — картамі.

«Яны ўсе тут заадно!» — падумаў Сяўко, не зразумеўшы таго, што сказаў Дабралюбаў, і запатрабаваў, паклаўшы руку на свайго бубновага туза:

— Яшчэ!

Імгнення не прамарудзіўшы, нябожчык кінуў яму карту на канапу:

— Калі ласка!

Сяўко падняў карту: бубновы туз! Ачко!

— Якое ачко? — насунуўся на яго нябожчык. — У вас двац-цаць два! Пе-ра-бор!

Дзе ж перабор, калі ў такім выпадку туз ідзе за дзясятку?

— Які перабор... — пачаў Сяўко, а нябожчык кінуў калоду:

— Якая дзясятка? Туз гэта туз! Адзінаццаць плюс адзінаццаць! Дваццаць два! І ўвогуле: скуль у вас другі бубновы туз? З другой калоды падклалі? У палякаў прыхапілі? — падняў і, паглядзеўшы, паклаў ён карту Міцкевіча. — Ведаў бы, што беларусы стануць такімі махлярамі, радка б пра вас не напісаў! — І нябожчык заклікаў у сведкі Дабралюбава з Міцкевічам. — Вось

глядзіце: у нас па адным бубновым тузу, а ў яго два! Як такое можа быць? Круцель! Вон круцяля! Як можа быць такое?

«Сапраўды...» — падумаў Сяўко, адчуваючы, што яму мазгі закліньвае, і павярнуўся да Міцкевіча, каб разам з ім выкрыць гэтых рускіх, а Міцкевіч адпстрыкнуў сваю карту, паказваючы, што гульня скончаная, і Сяўко раптам зразумеў, што і палякі ў змове з рускімі супраць беларусаў, а яму, дурню, здалося, што палякі змовіліся з рускімі беларусаў любіць...

— Я ж вам казала... — увайшла і паставіла на столік паднос з гарбатай і цукеркамі жонка нябожчыка. — Я ж вам казала...

Што яна казала?..

— Дык хто выйграў?.. — спытаў Сяўко ва ўсіх, і ўсе ад яго адвярнуліся, хто куды. — Чыя кватэра?.. Чыя карціна?..

Не гледзячы на яго, яму азваўся Міцкевіч.

— Нічые. Усё ў гэтым свеце нічыё. Вы яшчэ не зразумелі?

— Фёкла, правядзі госця, — лёг на падушкі нябожчык. — Стаміўся я.

Стаміўся ён... Памёр і стаміўся.

Трэба йсці, калі выпраўляюць. Не чакаць жа, пакуль у каршэнь папруць. Вунь іх, мужыкоў, хоць і нябожчыкаў, чацвёра ды яшчэ гэтая баба худая. Яна нібыта й не за іх, але не надта й за яго...

Сяўко падняўся і на аслаблых нагах, якія да ўсяго, як яму падалося, скрывелі, бо чапляліся адна за адну, падаўся да дзвярэй, у якіх успомніў, што не ўзяў карціну. Не пакідаць жа, калі нічыя...

Ён вярнуўся. У пакоі, дзе толькі што яго дурылі рускія літаратары з польскім паэтам, стаяла канапа, на якой ляжаў Кашын. У ягоных нагах сядзеў на канапе Каржакевіч, на венскім крэсле ў галаве Кашына — Маслюк, а збоку на зэдліку — Зусман. Увесь аддзел маставікоў іх праектнага інстытута — і ўсе яны, павяр-

нуўшыся ў адзін бок, глядзелі на Любу, якая наводзіла на іх вочка фотаапарата.

— Во якраз і Сяўко, — падняўся з зэдліка Зусман, якога тыя махляры, якія толькі што тут былі, невядома як, але вярнулі з Ізраіля. — Я каля Маслюка стану, а ты сядай на маё месца. Паміж Польшчай і Расіяй!

Гэта ён намякаў на тое, што Каржакевіч — паляк, а Маслюк — рускі. Знайшоў з кім прапанаваць сесці... Ведаў бы гэты Зусман, які заўсёды бліжэй да начальства месца выбіраў, таму і ў Ізраіль з'ехаў, побач з кім ён, Сяўко, толькі што сядзеў!

— Ну і што?.. — спытала Люба. — Гэтакі ўжо гонар побач з нейкімі старасвецкімі паэтамі пасядзець! Хто іх зараз чытае, усе тэлевізар глядзяць... — І яна нацэліла фотаапарат. — Ты карціну адсунь, замінае.

Не, Люба не жанчына культуры, добра, што ён з ёй не ажаніўся. Яна карціну мастака І. А. Крамскога «М. А. Някрасаў у перыяд "Апошніх песень"» ні за 130, ні за 85 рублёў не купіла б! Задушылася б яна за 130 рублёў, гэта табе не Алёна...

Не пытаючыся, скуль Люба пра ягоныя пасядзелкі са старасвецкімі паэтамі ведае (мусібыць, Зусман, які не толькі да начальства бліжэй ладзіцца, але і ў кожную шчылінку зазірнуць не праміне, прабалбатаўся), Сяўко пажадаў гаспадару папраўляцца, забраў карціну і рушыў з кватэры, якую Кашын прагуляў Някрасаву ў карты, але пасля, падобна, у нешта адгуляў. Толькі не ў карты, бо Кашын нават у дурня гуляць не ўмее. Хоць, калі паглядзець на ўсё з іншага боку, дык як сказаць...

У вітальні яго чакала Фёкла. «Я ж вам казала...» — пачала яна... і нечакана кінулася яму на шыю, пачала плакаць, цалаваць, шаптаць са слязьмі і пацалункамі, што ніколі не кахала Някрасава, гэтага махляра, нягодніка, п'янтоса і бабніка, а ўсё жыццё чакала яго, Сяўко, і за Някрасава яна пайшла, бо той напісаў вершы пра беларуса, з якім яе — пра што яна ведала, у яе сястра варажбіткай была! — звядзе некалі лёс, і вось яны

нарэшце сустрэліся, але позна... «Позна!» — крыкнула, закаціўшы вочы, худая, змораная жанчына, якую прыняў Сяўко за сядзелку Кашына, а яна аказалася ці то жонкай, ці то ўдавой Някрасава, якога не кахала, чакала ўсё жыццё Сяўко, павісла на ягонай шыі — і раптам пачала вяла спаўзаць, бялець на вачах; Сяўко падумаў, што ў яе прыпадак, паклаў на падлогу, кінуўся на кухню па ваду, вярнуўся, схіліўся над гэтай дзіўнай жанчынай, прыпадняў яе, каб даць папіць, а яна не дыхае...

Сканала!..

Сяўко прыйшоў сюды, бо тут, у гэтай кватэры, павінен быў памерці Кашын, а памерла Фёкла... Вось як яно так?.. Гэтай жанчыны, якая, памёршы, не выглядала ні худой, ні змoранай, а зусім нішто сабе, не стала яшчэ ў пазамінулым стагоддзі — дык як яна магла памерці цяпер? Ніяк не магла... Але ўсё адно трэба выклікаць хуткую, бо, можа, Фёкла не зусім памерла, міліцыю клікаць — во карціна ў перыяд апошніх песень!..

Сяўко ўзяў карціну, пераступіў цераз Фёклу, якая ляжала на падлозе ўпоперак вітальні, адчыніў і зачыніў за сабой дзверы. З хвіліну ён хістаўся, намагаючыся ўцяміць, дзе ён толькі што быў і што там, дзе ён быў, з ім адбылося... Так і не ўцяміўшы, выраўняўся і асцярожна пачаў спускацца па лесвіцы.

На лесвічнай пляцоўцы паміж другім і першым паверхамі стаяў барадаты мужык з пакункам, абгорнутым газетамі і перавязаным шпагатам.

— Прабачце, на хвілінку... У вас вось гэта, — кіўнуў ён на карціну, — падробка. Я не хачу, каб вы на катаргу пайшлі.

Мужык з пакункам стаяў так, што не прайсці, і Сяўко прыпыніўся.

— А вы хто?

Мужык падцягнуўся.

— Дазвольце адрэкамендавацца: Крамской Іван Аляксеевіч. Мастак. Так-так, мастак, — заспяшаўся ён, убачыўшы, што Сяўко шукае спосабу абмінуць яго. — Аўтар карціны, копія якой у вас у руках. — І падсунуў да Сяўко пакунак: — Я прапаную вам арыгінал.

— У нас няма катаргі, у нас хімія, — паспрабаваў Сяўко ўсё ж абысці мужыка, відавочна ненармальнага ці алкаша, які недзе нешта скраў і спрабуе скрадзенае прадаць, каб пахмяліцца, а той пачаў здзіраць з пакунка газеты.

— Вам гэта больш, значна больш спадабаецца! І жонцы вашай глянецца, мяркую...

Ён садраў газеты — і Сяўко ўбачыў сябе. Не аднаго сябе, бо на карціне — а гэта была карціна — былі яшчэ іншыя людзі, але найперш Сяўко ўбачыў самога сябе. Ён нахіліўся, каб лепей сябе разгледзець, і прачытаў пад карцінай надпіс...

Карціна называлася: «А. Міцкевіч, А. Дабралюбаў, В. Бялінскі і А. М. Сяўко каля ложа М. А. Някрасава ў перыяд “Апошніх песнь”».

У Сяўко ажно галава закружылася... Во гэта кампанія! Гэта вам не праектны інстытут, не пяцёра маставікоў!

— А як вы... скуль вы... — пачаў ён падбіраць словы, каб спытаць вялікага рускага мастака, якога ледзь не прыняў за алкаша, за злодзея, скуль жа той ведаў столькі гадоў назад, што Сяўко пазнаёміцца з Міцкевічам, Дабралюбавым, Бялінскім і будзе гуляць з імі ў карты каля ложа Някрасава, а вялікі рускі мастак угадаў ягонае пытанне:

— Прадбачыў.

Во гэта геній! А Бялінскі: кампазіцыя, кампазіцыя...

— І што цяпер... як... — зноў замямліў Сяўко, любуючыся сабой на зэдліку паміж Міцкевічам і Дабралюбавым каля ложа Някрасава, у галаве якога стаяў, бо не меў на што сесці, не на столік жа сядаць,

Бялінскі (стаіць Бялінскі!), і геніяльны рускі мастак зноўку ўсё ўгадаў:

— Ды ніяк. Забірайце. І прывітанне вашай жонцы... Прыемная ва ўсіх адносінах дама, я з ёй у Маскве сустракаўся.

Во як! Усё ж Алёна была ў Маскве, а не ў Піцеры!.. І цягалася з гэтым...

— Чаму цягалася?.. — не спадабалася тое, як падумаў Сяўко пра жонку, мастаку Крамскому. — Мы з ёй міла бавілі час. Яна... як бы гэта вас не пакрыўдзіць... яна казала, што ніколі вас не кахала, усё жыццё чакала мяне. Вельмі шкадавала, што я памёр.

Гульнула! Ды яшчэ з нябожчыкам! Ну, Алёна! Усё ёй бары-бэры!..

— Добра, — прысланіў Сяўко да парэнчаў копію. — Мяняемся, калі так.

Ён узяў арыгінал і, нават дзякуй не сказаўшы мастаку І. А. Крамскому, які, чакаючы падзякі, прыўзняў капялюш, выйшаў на вуліцу.

Ісці было няпроста. Калі спрабаваў несці карціну спераду, рама балюча біла па галёнках, ззаду — па лытках. Збоку адной рукой не ўтрымаць, дзвюма — спіну перакручвала... І раптам Сяўко здалося, што ў каторы раз, не толькі сёння, а ўчора і заўчора, тыдзень, месяц, год і дваццаць гадоў таму, ад самага дня народзінаў ён цягаецца з гэтай не патрэбнай яму карцінай, якая б'е і б'е па галёнках і лытках, — і не можа яе выкінуць, бо некалі яна каштавала 130 рублёў, а цяпер ён на ёй намаляваны разам з Някрасавым. І што з таго?.. Ну хоць бы 1300 рублёў яна каштавала, а ён быў намаляваны на ёй хоць з папам рымскім — што з таго? Нічога. Папа — гэта папа, 1300 рублёў — гэта 1300 рублёў, а ён, Сяўко, — гэта ён, Сяўко. І яго самога значна болей без папы і карціны, бо яны сцягваюць увагу з яго на сябе — вунь усе разявакі на вуліцы на карціну зыркаюць, а не на таго, хто яе нясе. І нават без 1300 рублёў яго болей, бо калі ён мае 1300 рублёў,

дык выходзіць, ці, ва ўсялякім выпадку, усе гэтак думаюць, што столькі ён і каштуе, а чаго ён насамрэч варты — хто ведае? Ніхто не ведае і ведаць не хоча, бо ўсім гэта — бары-бэры!..

Тая ж Алёна... Ведае яна, за каго замуж выйшла, з кім жыве?.. Ведала б — не цягалася б абы з кім... З нябожчыкамі...

Шкада, што Фёкла памерла. Перад самай яе смерцю, можа, за імгненне да таго, як яна крыкнула: «Позна!..» — Сяўко раптам адчуў, што яна і ёсць яго-ная жанчына! Такая жонка не дазволіла б яму гібець нейкім шараговым інжынерам у праектным інстытуце — вунь на якую вышыню Някрасава ўскінула! Ці гэта не яна — Някрасаў яшчэ пра нейкую жонку казаў... Але ўсё адно: нехта ж Някрасава ўскінуў... Дый Міцкевіча — полькі ўвогуле крутлівыя...

Калі б Фёкла не памерла, дык хто ведае... Канешне, пазнавата, але...

Ён прыпыніўся, каб яшчэ раз паглядзець на карціну — і аслупянеў!.. «Во штукар! З той жа хеўры!.. Гіпноз наслаў, карціну за фотакартку выдурыў!»

Мастак...

У раме, якая біла і біла яго то па галёнках, то па лытках, быў фотаздымак, зроблены Любай: Кашын на канапе, у ягоных нагах — Каржакевіч, на венскім крэсле ў галаве Кашына — Маслюк, каля яго стаіць Зусман, а збоку на зэдліку — ён, Сяўко. Увесь аддзел маставікоў праектнага інстытута.

Пад фотаздымкам было напісана: «Прывітанне з Ізраіля. Зусман».

Гэта ўжо было занадта... «Жу-лі-кі!» — не стрываўшы, крыкнуў Сяўко, іірвануўся назад, каб знайсці гэтага «мастака», разабрацца з усёй гэтай хеўрай, але цяжкая рама падбіла яму калені — і ён бразнуўся на ходнік, раскрывавіўшы нос, левую скулу і лабаціну...

— З Кашыным пабіўся? — спытала Алёна, калі ён даплёўся дахаты. — Расквасіў яму нюрбалку?..

Чаму ён павінен з Кашыным біцца, калі той паміpae?

— Бо ты даўно з ім пабіцца павінен быў, — пачула, нібы сама з той хеўры, ягонае маўклівае пытанне Алёна. — Як можна гэтак ненавідзець адзін аднаго ўсё жыццё — і ні разу не пабіцца?

Кашын павярнуў да яе фотаздымак.

— Ён памірае... Вось... Увесь аддзел развітацца прыйшоў.

Алёна зірнула на фотаздымак абыякава.

— Навошта такі вялікі?.. І скуль тут Зусман?.. Ён жа ў Ізраіль даўно з'ехаў. І гады два як памёр.

Сяўко ўгледзеўся ў Зусмана... На фотаздымку той быў нават жывейшы, чым тады, калі жыў.

— Жывы ён, яны ўсе жывыя... — пачаў Сяўко, падумаўшы: «Божа! Як даўно я, ды ніколі не гаварыў з ёй па-людску!..» — і адставіў карціну, каб падысці да Алёны, абняць яе, прысесці з ёй на канапу так, каб яна паклала галаву яму на плячо, пагладзіць яе валасы, спытаць: «Як ты, любая? Што было з табой сёння, раскажы... Са мной дык вось што было...» — але Алёна адмахнулася, махальшчыца:

— Няхай і ўсе жывыя, і ён жывы, мне бары-бэры! — і ткнула пальцам у фотаздымак. — Вось і ўсё ваша жыццё. Занясі ў падвал, куды яно тут...

Сяўко падняў цяжэнную раму, спусціўся ў падвал і доўга сядзеў там, гледзячы, як цэдзіцца пыл скрозь павуцінне на закратаваным падвальным акенцы, і ўспамінаючы такую нечаканую, якая толькі аднойчы ў жыцці можа здарыцца, сустрэчу. Ён шкадаваў, што не скарыстаў шанец, не застаўся з Дабралюбавым, Бялінскім і Міцкевічам каля ложа Някрасава ў перыяд апошніх песень, тады б, можа, усе былі б жывыя — і Фёкла б не памерла.

Сакавік 2011 г., Мінск, хатні арышт

БРАТЫ

Брат ёсць брат, няхай нават ён мышэй не ловіць. У пераносным сэнсе не ловіць мышэй. Не ўсё, значыць, цяміць, нечага не разумее. Ну, да прыкладу, кажаш яму: «Вунь там, бачыш, грошы ляжаць, ідзі вазьмі сабе, колькі хочаш», — а ён пытае: «Колькі?..»

У нас кот быў, Багрым, дык той у пераносным сэнсе мышэй яшчэ як лавіў! Цяміў, значыць, так, што ўсе грошы адразу б захапаў. Хоць не ў пераносным сэнсе лавіў ён мышэй кепска. Можна сказаць, зусім кепска. Настолькі кепска, што зусім не лавіў, яму глядзець на іх было гідка. Калі і зловіць якую раз на год, дык прыцягне і пакіне на ганку, напаўздохлую. Каб паказаць, што ўсё ж злавіў, каб ведалі, што не дармаед, і смятанай з аліўкамі кармілі. Не з вяршкамі, не са сліўкамі, як, можа быць, нехта па-руску падумаў, а менавіта з аліўкамі, толькі смятана асобна, аліўкі асобна — але пра гэта пазней... А як пабачаць гаспадары, што мыш злоўленая, так адразу ў Багрыма да той напаўздохлай мышы ніякай цікавасці. І калі яна, звар'яцелая, напаўздохлая ці напаўжывая, спрабуе збегчы, дык Багрым не тое што гуляць з ёй — услед глядзець не хоча. Адварочваецца — гэтак яму гідка.

Смятану Багрым любіў гэтаксама, як і ягоны брат Багір, які жыў у доме майго брата — па суседству на той жа вуліцы ў прыгарадным пасёлку. Мы з братам маім не надта падобныя, а Багрым са сваім братам Багірам падобныя былі, як дзве кроплі чорнай вады. Дачка мая змучылася, калі паміж імі, яшчэ кацянятамі, адрозненні шукала: ніякіх адрозненняў! Урэшце знайшла: у нашага Багрыма пад левай задняй лапкай,

амаль у паху — маленькая, ледзь прыкметная белая плямка. Такая, што, калі не змучыцца, як мая дачка, дык плямкі той і не заўважыш, і таго адрознення не знойдзеш: абодва каты аднолькава, як чорныя пантэры, чорныя.

Ва ўсім астатнім, апроч знешняга выгляду, браты зусім адзін на аднаго не паходзілі. Брат Багрыма не разумеў, як гэта лавіць мышэй у пераносным сэнсе — з мазгамі ў яго было так сабе. Можна сказаць, кепска, і нават зусім кепска. Настолькі кепска, што нічога Багір не цяміў. Затое ён, не марнуючы часу на ўсялякія там думкі, старанна, як усялякі служака, выконваў свае непасрэдныя абавязкі: сапраўды лавіў мышэй. І атрымлівалася гэта ў яго някепска. Можна сказаць, добра, і нават вельмі добра. Настолькі добра, што дом майго брата завалены быў прыдушанымі мышамі, якіх адлоўліваў Багір па ўсёй акрузе і сцягваў, як сабака косткі, у свае патаемныя спраты. Можа, ён баяўся, што аднойчы яго карміць перастануць, і запасы рабіў? Халера яго ведае — у дурня ж не спытаеш.

Між іншым, пасёлак наш яшчэ з дагістарычных часоў, задоўга да таго, як мы ў ім пасяліліся, Мышыным называўся. Спачатку мы думалі, што ён у пераносным сэнсе гэтак называецца, як суседні пасёлак Срэбны, дзе ніякага срэбра няма. Аказалася, не!.. У Срэбным срэбра не было, а ў Мышыным мышэй — процьма! У суседзяў яны таксама вадзіліся, але ў нармальнай, сярэднестатыстычнай колькасці, а ў нас... Нібы дзіра нейкая з падзямельнага мышынага царства да нас выходзіла, і мышы з яе лезлі і лезлі, перлі і пёрлі — проста нашэсце мышынае...

Дык вось тых мышэй прыдушаных, каб яны не засмярдзелі, знаходзіў у патаемных сховішчах брата і выцягваў, выкідваў на сметнік Багрым. Ну, калі яго ад жывых мышэй на вуліцы ванітавала, дык як ён здохлых мог у доме трываць? Багір, маючы макатырку бесталковую, забываўся, дзе ён іх прыхоўваў. Таму

адзін брат лавіў мышэй і хаваў, задушаных, а другі знаходзіў іх і выкідваў — такое вось было ў іх братняе размеркаванне абавязкаў.

Выручаў Багрым брата свайго не за так — інакш стаў бы я пра гэтую мышыную валтузню распавядаць! Багрым — паслуга за паслугу — брата свайго эксплуатаваў, за сябе змушаў выконваць гэтую надта ж непрыемную службу: мышэй лавіць. Бывала, вяртаешся з работы, а каля ганка іх цэлая гара, нацяганых са склепа, з пуні. І Багрым каля іх сядзіць, грэбліва прыжмурыўшыся. На, маўляў, пабач, што я магу, калі захачу, а то завёў сваю кружэлку: не ловіць, не ловіць...

Першы раз я паверыў яму — і смятаны наліў, і сподак аліўкаў выставіў. А потым ужо, у трэці ці чацвёрты раз падгледзеў, як Багір жыўнасць мышыную адлоўлівае і каля ганка складвае, а Багрым ляжыць у празрыстым цянёчку пад яблыняй і кіруе працэсам.

Смятаны я абодвум наліў... Аднаму — за працаздольнасць, другому — за кемлівасць. Дый за ўменне кіраваць.

Ух, колькі яны смятаны на пару ўмялі! Як быццам спаборнічалі, хто больш... Я ў жыцці не бачыў, каб кот, ці няхай нават два каты адразу гэтулькі смятаны зжэрлі! Багір, напрацаваўшыся і пад'еўшы ад пуза, проста пысай у смятане заснуў, а Багрым яшчэ пайшоў у сваю камору і закусіў аліўкамі. Ад аліўкаў у яго падвышалася кемлівасць. IQ.

Ён чаму аліўкі толькі са слоікаў пажыраў, кіпцюром іх чапляючы і ў рот запраўляючы, а насып аліўкі тыя самыя, нават большыя і тлусцейшыя, у сподак — качае іх лапай, як шарыкі?.. Ды таму, што як толькі ў хату любы госць зойдзе, так крычыць з парога: «А дзе гэты самы дзіўны ў свеце кот, які аліўкі са слоіка лапай дастае і пажырае?» І адразу слоік аліўкаў перад ім стаўляе. У Багрыма гэтых слоікаў з аліўкамі ў каморы болей было, чым у Багіра задушаных мышэй. Ну і, акрамя таго, пры слоіку з аліўкамі — ён цэнтравы,

самы галоўны, яму ўся ўвага. А калі б, як усе каты, са сподка еў, дык што?.. Няхай бы й аліўкі, і нават што заўгодна... Справа ж не ў тым, што, а ў тым, як, і Багрым, сапраўдны мастак, гэта разумеў.

Як у кожнага сапраўднага мастака, былі ў Багрыма зайздроснікі і ворагі. Брат не зайздросціў, не. І не таму, што брат, а проста праз адсутнасць мазгоў не было чым яму зайздросціць. Ён і не падумваў пра творчасць, не склалася...

А вось варона Ванда, якая ў двары нашым на старой ліпе ўсё спрабавала пасяліцца, а Багрым штораз яе гняздо руйнаваў, выганяючы Ванду ў жыццё бяздомнае, невядома дзе і з кім, была натурай творчай і ворагам хітрым, вытанчаным. Але Багрым і самую хітрую з усіх варон, якіх даводзілася мне бачаць, абхітрыў. Скарыстаўшы для гэтага ва ўсім падобнага на яго, акрамя ўнутранай сутнасці, Багіра.

Ягоны ёлупень-брат нічога не цяміў, апроч таго, што хацеў ад яго Багрым. Самы звычайны кот, Багір маліўся на свайго таленавітага брата, ва ўсім яму падпарадкоўваўся і, у чым мог, стараўся Багрыма зразумець.

Багрым завёў Багіра на другі паверх нашага дома, пасадзіў яго каля зачыненага акна на гаўбцы насупраць ліпы, а сам схаваўся пад разьбяны канёк на даху і стаў чакаць Ванду.

Ванда, вярнуўшыся, убачыла ворага свайго за зачыненым акном гаўбца — і стралой да яго... Багрым, гняздо вароны руйнуючы, не толькі замахваўся на яе прыватную ўласнасць, ён ва ўсім, як канкурэнтку ў творчасці, яе даймаў, і Ванда ўдзень і ўночы толькі пра тое і думала, як і чым яму дапячы. Шукала лінію паводзін. І нарэшце знайшла: зняважлівую. Інтуітыўна ўгадала самае балючае месца, на якое можна націснуць. Бо што можа быць для мастака больш крыўдным, чым знявага?..

Шырокае акно гаўбца выходзіла на бок цёплы, сонечны, і Багрым, наеўшыся смятаны з аліўкамі,

любіў пакачацца на шырокім падваконніку, папесціцца. Ляжаў сабе ды назіраў наваколле: людзей, сабак, дрэвы, птушачак... Для яго гэта быў не столькі адпачынак, адпачываць яму не было ад чаго, колькі момант натхнення.

І вось аднойчы, у гэткі святы момант, ён угледзеў і ўчуў нешта неверагоднае: варона Ванда, завісшы — зусім як шрубалёт — на адным месцы за акном гаўбца так блізка, што можна, здавалася, лапай дастаць, ды паспрабуй дастань з-за шкла, ашалела круціла крыламі і каркала, каркала, каркала, здзекліва падміргваючы, галавой і хвастом матляючы: «Мастак знайшоўся! Бачыла я такіх мастакоў! Толькі б дрыхнуць дні напралёт ды аліўкі жэрці! Ды ты й не кот нават, якія гэта каты аліўкі жаруць! — а не тое, што мастак!..»

І ўсё гэта ў вочы яму, у пысу, у святое святых...

Гэтак і павялося: як толькі Багрым з'яўляўся ў зачыненым акне гаўбца натхнёным мастаком — так адразу ж Ванда павісала перад ім ашалелым шрубалётам.

Багрыма да зацьмення мазгоў гэта даводзіла, да таго вар'явала, што ён спачатку, быццам нейкі дурань-брат, у сляпой лютасці, пакуль Ванда вісела перад ім і ў вочы здзекліва каркала і каркала, кідаўся і кідаўся на шкло. Але праз некалькі дзён, адкідаўшыся раз, другі і трэці, ён засаромеўся самога сябе, раскінуў мазгамі і, счакаўшы час, калі Ванда ў кароткім адлёце была, прывёў на гаўбец Багіра... Пасадзіў яго ў акне замест сябе, як нажыўку, а сам скокнуў з-пад разьбянага канька на даху — і ад Ванды пух ды пёркі паляцелі. Толькі і паспела ў апошні раз каркнуць: «Ну, Багрым!..» А можа, каркнула: «Ну, я дурная!..» — хто іх, варонаў, разбярэ.

Дарма яна пра сябе так... Багрыма ад Багіра толькі дачка мая адрозніць магла, дый яна — моцна памучаўшыся.

Калі мы сям'ёй хавалі Ванду і дачка плакала, бо ўсе мы любілі гэтую вясёлую варону, якая была часткай

нашага жыцця, Багрым на пахаванне не з'явіўся. Сышоў да брата... Падазраю, знішчыў ён саперніцу зусім не праз разыходжанні ў поглядах на творчасць і нават не праз яе насмешлівасць: гэтую прычыну ён для нас прыдумаў. А насамрэч расправіўся ён з варонай з-за рэўнасці. Таму што любілі мы Ванду не менш, чым яго, і заўсёды на яе баку былі, як асобы гэткай жа, як і Багрым, творчай, духоўна моцнай, але фізічна слабейшай.

Так, Багрым разумеў сёе-тое і ў такіх рэчах, як каханне і рэўнасць. Кот, але адчуваў...

У майго брата адносіны з жонкай сталі не складвацца: узнікла ў яе, як яна казала, паралельнае каханне. І вось з'яўляецца аднойчы гэтае каханне ў хату брата ў выглядзе лысакруглагаловага, як більярдны шар, джэнтльмена, які прыстойна, трэба прызнаць, паведамляе: так, маўляў, і так, у нас з вашай жонкай усё паралельна — і вы нам, брат, катастрафічна замінаеце, стоячы на шляху. Брат адказвае яму, як джэнтльмен джэнтльмену, што ў ім таксама каханне не астыла, таму ён не можа першаму, які патрапіўся, джэнтльмену, хай нават лысакруглагаловаму, жонку саступіць, а можа нават з-за гэтага застрэліцца, але калі ўжо так сталася, то страляцца ён пачакае, пакуль жонка сама не вырашыць, якім ёй ісці паралельным шляхам...

Вось такую вядуць яны цікавую гаворку, якую мы з Багрымам таксама чуем, паколькі брат мой у такіх справах слабак, мяне на дапамогу паклікаў, а Багрым за мной, як хвост, прычапіўся — і ляжыць сабе ўтульненька з братам сваім Багірам на каміне, каля якога і вядзецца вось такая нязмушаная, сямейная бяседа. І даволі доўгая, таму што жонка майго брата, якая ў нейкім сэнсе і наша з Багрымам сям'я, усё не знаходзіць у сабе здольнасці на нешта рашыцца. Паралельна — здольная была, а вось так, каб стаць на нейкі адзін-адзіны шлях, — не знаходзіць у сабе здольнасці.

Жонку майго брата, ні ёй і нікому ў тым не прызнаючыся, паколькі яна ўсё ж жонкай майго брата была,

Багрым любіў. І не толькі таму, што яна аліўкаў яму не шкадавала і ва ўсім, нават у відавочных правінах ягоных, нават у расправе з Вандай патурала, апраўдвала і абараняла. Было паміж імі, паміж мастаком-катом і дураслівай жанчынай, нейкае ўнутранае падабенства. Духоўная, як і з варонай Вандай, сувязь...

Такая, значыць, карціна, гэткая каля сямейнага агменю сітуацыя — і яшчэ трэба сказаць, што Багрым, натрэніраваўшыся на аліўках, някепска гуляў на більярдзе. Не кіем, вядома, бо ўсё-ткі кот з лапамі, але шары па стале ганяў і ў лузы іх закочваў — толькі сукно трашчала. А то раптам падамне пад сябе белы, які разбівае каляровую пірамідку, шар — і нібы знішчыць яго спрабуе, раструшчыць, разадраць ды згрызці ў незразумелай лютасці.

Усё тайнае, як вядома, рана ці позна становіцца яўным і незразумелае — зразумелым... Так і тут высветлілася, што для Багрыма гульня на більярдзе былы чымсьці накшталт баявых вучэнняў. Ён адпрацоўваў байцоўскія прыёмы на шарах, нібы загадзя бачыўся яму воблік чарговага, яшчэ больш небяспечнага, чым варона Ванда, ворага...

Такім чынам, каты вышэй, людзі ніжэй — утвараем мы маляўнічую групу, у якой, седзячы каля каміна, я пачуваюся ўсё больш ніякавата: дарма мяне брат паклікаў, дапамагчы нічым не магу. А жонка брата, каханая жанчына Багрыма, усё ніяк і ні на што не рашаецца, ні ў які бок не схіляецца. Тады лысакруглагаловы джэнтльмен раптам сам нахіляецца да яе, сам пры ўсіх яе далікатна цалуе і вытанчана кажа нешта накшталт таго, што ён, маўляў, павядзе яе адсюль не паралельным, а сваім, абраным ім, шляхам — і няхай тут усе разам з катамі хоць застрэляцца, хоць павесяцца, хоць што пажадаюць... І гэта былі, можа быць, апошнія ў ягоным жыцці словы, якія змог ён вымавіць не толькі вытанчана, але і выразна.

З нечуваным мною ні ад якіх катоў рыкам, ад якога папярэдні вораг Багрыма — варона Ванда магла б

скончыць жыццё інфарктам, Багрым кінуўся з каміна на лысакруглую галаву такога адкрытага ў сваіх пачуццях і гэткага самаўпэўненага ў сваіх рашэннях джэнтльмена, падмяў пад сябе белы шар, які разбіваў каляровую сямейную пірамідку, — і скура на галаве джэнтльмена затрашчала, як сукно на більярдзе... Не магу сказаць, колькі доўжылася ўсеагульнае здранцвенне, але часу, пакуль я здолеў адарваць акрываўленага Багрыма ад самай азартнай у ягоным жыцці більярдавай партыі, хапіла на тое, каб прыехала хуткая дапамога і павезла джэнтльмена ў лякарню цалкам непазнавальным. І нават тады, калі ён выйшаў з лякарні, жонка брата і каханая жанчына Багрыма яго не прызнала, завяршыўшы свой паралельны шлях. Бо як і куды можна ісці з кімсьці зусім непазнавальным — ды яшчэ заікастым, амаль нямым?.. Калі нават ён былы джэнтльмен.

Брат мой застаўся жывы, не застрэліўся, а джэнтльмен запатрабаваў ад мяне за каціна зверства немалую кампенсацыю, перададзеную яму без суда, з рук у рукі, бо ён заявіў, што бачыцца са сваёй былой каханкай ні на судзе, ні хоць дзе — праз яе здраду паралельнаму каханню — знешне не можа і ўнутрана не жадае. Судзіцца ж не з ёй, а са мной або з маім катом лічыць для сябе абразлівым. Так вось грубаматэрыяльна, адпрэчыўшы тонка-духоўнае, мы, як барыгі нейкія, непрыстойна разышліся, і такую заяву і гэткія паводзіны, якія сведчылі пра змену самой натуры джэнтльмена, я патлумачыў сабе тым, што ён страціў досыць шмат крыві.

О, так заўсёды: дзе каханне — там і кроў! І жарсць, і падман, і подласць, і здрада... А ўжо там, дзе смерць, і ўжо калі сваё ўласнае жыццё можна зратаваць за кошт жыцця кагосьці іншага — дык ад подласці са здрадай і пагатоў паратунку няма.

Але гэта сярод людзей. Не сярод жа катоў...

Багрым захварэў. Ні ў більярд не гуляў, ні смятану не еў, ні фокусы з аліўкамі не паказваў. Ляжаў на

гаўбцы на падваконніку і блякла, абыякава, маркотна сузіраў сусвет. Не на людзей і сабак, не на дрэвы і птушак глядзеў — у пустую прастору над гаўбцом. Быццам успамінаў і бачыў у той прасторы варону Ванду.

Сумна жыць на свеце без сапраўднага сябра, але сумна і без сапраўднага, ды яшчэ й развясёлага, ворага! Мне здалося, што Багрым гэта зразумеў, — і шкадуе, што зразумеў позна.

Ванда ўсім нам часта ўспаміналася...

Не было ў нашай сям'і звычкі: ледзь чхнуў — да лекараў кідацца. Толькі тады іх клікалі, калі самі ўжо ўстаць, каб дайсці да іх, не маглі.

Не кінуліся мы і да ветэрынараў. Ці мала што з катом — не ўпершыню. Сумам, маркотай, шкадаваннем захварэў, дый, магчыма, з'еў што-небудзь, застудзіўся...

З гэтым і пакінулі мы Багрыма ў хаце на братоў: на ягонага і на майго. З'ехалі ў адпачынак. У той савецкі час, калі ўжо нейкім неверагодным чынам дасталася вам сямейная пуцёўка ў прэстыжны Дом адпачынку на марскім поўдні, дык не да катоў было і не да ўсяго астатняга. Таму што ўсё астатняе, можа быць, калі-небудзь яшчэ і будзе, а яшчэ адной пуцёўкі на поўдзень у прэстыжны Дом адпачынку можа не быць ніколі. Нават напэўна, што не будзе...

Хай бы яе і не было — мяне з таго часу на ваніты цягне ад усяго прэстыжнага, як Багрыма ад мышэй.

Брат патэлефанаваў: у Багрыма, аказваецца, вадзянка, ён безнадзейны — і лепш за ўсё, каб не мучыўся, усыпіць.

Што рабіць?..

Адкуль мне ведаць, што рабіць, калі я не ведаю, што такое вадзянка? Памятаю толькі з жыццяпісаў Плінія, што, здаецца, Геракліт ад яе памёр. І што гэты надна разумны элін, зыходзячы з той філасофскай тэзы, што вада перамагае агонь, а значыць, з роўнай сілай павінна быць усё наадварот — лячыў вадзянку агнём. Забраўшыся на гару, сядзеў тамака на старажыт-

нагрэцкім, зусім не слабым, я мяркую, санцапёку і высушваў, высмажваў самога сябе, абклаўшыся, як шніцаль паніроўкай, каравякамі. Так што ці ад вадзянкі ён памёр, ці ад таго, чым і як яе лячыў, як бы і Плінію не дакладна вядома. Калі толькі нехта з Плініяў, старэйшы або малодшы, насамрэч цікавіўся, чаму гэта, залезшы на гару, узяў ды памёр Геракліт? Бо калі разабрацца, дык якая ў тым цікавасць? Што на гары, што пад гарой...

Але Багрым не Геракліт. Хоць у нечым і не дурнейшы.

Стаў я пытацца, як нам быць і што рабіць, у жонкі з дачкой, не аднаму ж усё вырашаць, на гару па санцапёку лезці, а яны і слухаць гэткіх размоў не сталі. Дачка крыкнула: «Ды не дасць ён сябе ўсыпіць! Вось пабачыш, што не!..»

І не выехаць, не вылецець нам з марскога поўдня — хіба што птушкамі пералётнымі. Таму што ў чэргах па квіткі на цягнік ці самалёт, як і па ўсё астатняе, людзі тоўпіліся ў тыя часы паўсюль падоўгу, а на поўдні марскім стаялі столькі ж, колькі адпачывалі. Там, у чэргах, пазначаныя нумарамі, як у канцлагеры, і папраўлялі здароўе, загараючы... Так што жыццё чарговае хоць і нясцерпна, але неўзаметку праходзіла. Без філасофскіх тэзаў.

Калі мы нарэшце вярнуліся, Багрыма не было. Брат, мой брат, якому так і не змаглі мы ўцямна адказаць, што ж яму рабіць, прыняў самастойнае рашэнне. Да нашага прыезду, каб меней слёз...

Але як іх будзе меней? Калі не было не толькі Багрыма, але і Багіра. Ён, можа, дзесьці й быў, ды ніхто не ведаў, дзе... Знік у той самы дзень і нават, атрымлівалася, у тую ж гадзіну, калі павезлі ўсыпляць Багрыма. Паўсюль шукалі, аб'явы расклейвалі — нічога.

Для мяне неспасцігальна было: як гэта Багір знік? Сам збег?.. Такім, якім я ведаў яго і разумеў, ён не мог збегчы. У адрозненне ад Багрыма, які толькі і гойсаў

па пасёлку, вышукваючы спажыву для гульні розуму, дамасед Багір з хаты ні лапай. Хіба што вясной, парою каціных вяселляў, на якія розум без патрэбы...

«І не падумаеш, што выкралі, каму здаўся гэтакі дурань?..» — сказала проста, каб сказаць нешта, жонка брата, а дачка наша, у яе нервовы стрэс з-за ўсяго гэтага стаўся, закрычала, як на поўдні: «Не дурань! Самі вы дурні! Ён без брата жыць не змог, забіўся, вось!..»

Мінаў, як лекар паўз хату, час, і паволі ўсё супакойвалася, прытухала, але тут сталі далятаць малавытлумачальныя весткі. Спачатку адна дама, якая карміла калісьці Багрыма аліўкамі, заўважыла яго ў лесапарку — і ён кінуўся наўцёкі, як толькі яе пазнаў. Потым яшчэ адна дама распавяла прыкладна тое самае, толькі казала не пра лесапарк, а пра млын — гэта немаведама дзе. Прычым абедзве дамы ў адзін голас сцвярджалі, што бачылі не Багіра, а менавіта Багрыма, і ў момант майго недаверу глядзелі на мяне прыблізна аднолькава: няўжо мы, па-твойму, такія дурніцы, што звычайнага ката ад ката незвычайнага адрозніць не можам?..

Ува мне міжволі зачаплілася надзея, а разам з ёй заварушыліся сумневы. Я нешта адчуў... — не тое, каб супярэчлівае, але нешта такое... — і запатрабаваў ад брата з братавай падрабязнага, ва ўсіх дэталях аповеду: як у той дзень, у тую гадзіну ўсё адбывалася? Нічога такога, за што можна было б зачапіцца, ні брат, ні братавая згадаць не змаглі. На свае вочы яны не бачылі, як ветэрынар, або хто там катоў на ўсыпленне цягае, Багіра забіраў. Бачылі, як ён ката ў мяшку нёс, але на тое, як адлоўліваў і забіраў, не глядзелі, не захацелі — каб усё гэта, значыць, без лішніх слёз... А Багрым, як мы і дамаўляліся, у нашай хаце жыў і хварэў, бо гойсаць, розумам гуляючы, па пасёлку — гэта колькі заўгодна, але ні ў якім іншым месцы жыць, а тым больш хварэць, ён не мог, і мой брат па чарзе з жонкай толькі прыходзілі за ім прыглядваць. Дзе ў

той момант, калі забіралі Багрыма, быў Багір, яны не памяталі. Не заўважылі, не да таго ім, бачыш, было. Спахапіліся толькі тады, калі выявілася, што Багір знік — і кінуліся бегаць і шукаць...

Я узяў з сабой свайго ёлупня-брата і паехаў з ім у ветлякарню.

Ветэрынар, якога паказаў мне брат, загарланіў, непахмельны: «Ды пайшлі вы са сваімі катамі! Тут людзі дохнуць, як мухі!..» Але калі я паставіў перад ім загадзя набытую пляшку, ён успомніў усё ў дэталях і падрабязнасцях. Ката ён, як і заўсёды, калі лячыць яго прыязджаў — за што брат мой, натуральна, плаціў, а інакш трэба было б Багрыма ў лякарню вазіць, дзе яго ўсыпілі б адразу ж, — знайшоў на гаўбцы. Прывёз сюды, а ўжо ўсыпляў не ён — тут ёсць каму ўсыпляць...

Знайшлі таго, хто «ёсць каму ўсыпляць».

«Іх столькі, што ў вачах мігцяць, але вашага зацеміў, — без намаганняў і гарэлкі ўспомніў гэткага росту мужык-вярнідуб, якому не катоў бы ўсыпляць, а сапраўды дубы выварочваць або дзіры кулаком у падземнае мышынае царства праломваць. — Я здзівіўся яшчэ: бачу ж, што здаровы! І дурань дурнем: у мяне смерць ягоная на канцы іголкі, а ён ляжыць, як блажэнны, і амаль не тузаецца».

«Навошта ж усыпілі?..» — самі ў мяне кулачкі мае сціснуліся, ды куды з імі супраць такога бамбізы — хоць бы і разам з кулачкамі брата.

«А што мне з ім рабіць было?.. — здзівіўся ён, шчыра не разумеючы, чаго я тут кулачкі сціскаю. — Усыпіць дык усыпіць, адным катом меней...»

Я змусіў сябе стрымацца: надта ўжо здаровы.

«А ў пахвіне плямкі маленькай, беленькай пад левай лапкай вы ў яго не заўважылі?..» — зазіраў я лісліва і безнадзейна ў вочы бамбізе, а ён глядзеў насустрач і скрозь мяне — як быццам не бачачы нікога, з кім можна было б пра нешта сур'ёзнае размаўляць. Клянчыцца тут перад ім нейкі прыдурак, які дазваляе

сабе меркаваць, быццам катам, якіх мярцвіць прывезлі, будзе ён яшчэ і пад хвасты зазіраць...

«У яго вадзянка была?» — адвёў я ўбок, ужо сыходзячы, ветэрынара, і той адказаў, пахмелены і таму падабрэлы: «У грудзях нібыта прастуквалася, так што па першым дыягназе, які не пацвердзіўся... а па другім дык менінгіт...»

Я асалапеў:

«Як менінгіт?..»

Мусібыць, я асалапеў так, быццам вырашыў, што ў такім разе Багрым, пакуль усе мазгі ў яго запаліліся б, мог бы жыць і жыць, і падабрэлы ветэрынар паспрабаваў, як умеў, супакоіць мяне: «Усё адно б здох... — а потым, дробна-дробна пачухаўшы за вухам, дадаў: — Хоць каты не людзі і хто іх, катоў, ведае... Знойдуць, бывае, траўку, ім патрэбную, і жывуць».

У лякарні не толькі я, але і брат мой нарэшце ўсё зразумеў — і адбылася ў нас вечарам за гарэлкай няпростая размова пра тое, што ёсць родная кроў і што ёсць крэўны брат, і пра ўсё такое...

«Які, аднак, нягоднік!.. — узрушана казаў брат, перакульваючы чарговую чарку. — Брата, роднага брата!.. Так падставіць!.. На смерць!.. Замест сябе!.. Ды я б!.. Цябе?.. Ды ніколі!..»

Я не мог, зразумела, апраўдваць Багрыма, які адправіў на смерць замест сябе даверлівага Багіра. Брат — гэта брат, ды няхай нават і не брат, а проста гэткі ж, як і ты, кот — не іншапляменная варона Ванда. І усё ж я адчуваў, саромячыся ў сабе гэтага, нейкае захапленне, і, калі б раптам Багрым з’явіўся, я б адразу яго расцалаваў, а потым ужо дзерці б стаў да смерці. Ну, не да самой...

Але Багрым не з’явіцца. Бо мазгамі сваімі, настолькі разумнымі, што іх запаліў менінгіт, думае, быццам ведае пра нас больш, чым усе іншыя каты разам узятыя. Ён, кот, упэўнены, што мы, людзі, істоты адухоўленыя, з мараллю і прынцыпамі, Божыя падабенствы і ўсяля-

кае такое, даравалі яму Ванду, бо яна іншапляменная, але ніколі і ні за што не прабачым яму аднапляменнага, адзінакроўнага брата, не даруем подласць — і задзярэм да смерці! Таму сышоў і не вернецца... Калі нават знайшоў цуд-траву.

Як мала ведаюць пра нас каты...

Каб пазбавіцца ад гэтых няўтульных думак, я, быццам насамрэч дурань апошні, перакінуўся з таямніцы кацiных адносін на таямніцу адносін людскіх, пачаўшы раптам згадваць усе, аж ад дзіцячых, крыўды і вінавацiць брата ў тым, што ён, ёлупень гэтакі... і зноў жа ўсялякае такое... і што праз яго, ёлупня, і праз жонку ягоную, курву, мы страцілі двух неверагодных, фантастычных, найлепшых у свеце братоў-катоў!.. Тут і брат трываў-трываў ды не вытрываў, ускрыўдаваў на крыўду, ускочыў:

— Які ты мне брат?!.

Я адчуў сябе так, быццам брат мой з жонкаю ў акне, нібы за шклом, і жонка брата з-за шкла глядзела — толькі шрубалётам не вісела, крыламі і хвастом не круціла, у морду каркаючы: «Брат знайшоўся!.. Бачылі мы такіх братоў!..» І як ніколі раней, я адчуў, зразумеў, якія мы з родным братам чужыя, што нікому я гэтак, як брату, не чужы, і мне ніхто не чужы так, як брат...

Багрым, як я й меркаваў, не вярнуўся. Магчыма, ён памёр, не знайшоўшы выратавальнай цуд-травы. Магчыма, зусім не яго бачылі мае знаёмыя дамы, ці мала падобных чорных катоў — усё магчыма... Знайсці яго, як доўга ні шукаў, я не змог — і не ведаю, дзе заспакоілася, калі і куды адляцела ягоная хітрая, грэшная, але, нягледзячы ні на што, родная душа.

Душа брата.

Снежань 2002 — люты 2003 г., Хельсінкі

ВЫГНАННЕ РАКА

У майго стрыечніка рак знайшлі, а ён, стрыечнік, нібыта вернік, дык кажа: «Мне не страшна паміраць, мяне Бог прыме». Я пытаю: «Ты хоць ведаеш, калі ў Бога прыёмныя дні?» Ён давай хрысціцца: «Не кажы так, бо з мёртвых не ўваскрэснеш». А чаго мне ўваскрасаць, калі я жывы? Памру — пабачым.

Я не прыкідваюся, нібы смерці не баюся. Яшчэ як! І ўжо калі паміраць давядзецца, дык так, каб са мной — усе. Ну, вайна атамная, выбух нейкі на сонцы ці камета. Тады нармальна. Справядліва. А то я памру, а стрыечнік з ракам жыць будзе.

Стрыечнік кажа, што ён не такі, як я, і яму не хочацца, каб з ягонай смерцю да ўсіх на зямлі смерць прыйшла. Няхай ніхто не памірае, дык тады, можа, і ён не памрэ.

«Як гэта, — пытаю, — няхай ніхто не памірае? Калі б Цімох Цівунчык не памёр, які да таго, як памерці, брыгадзірам быў, дык як бы ты заняў ягонае месца?» Тут ён не знайшоў, што адказаць, бо калі б Цівунчык не памёр, дык брыгадзірам мой стрыечнік не стаў бы. Ну, ніяк.

Ён таксама паміраць баіцца, толькі храбрыцца. Не баяўся б, дык не трызніў бы ўваскрашэннем. Не маліўся б дваццаць разоў на дзень: «Божа, зратуй! Божа, дапамажы!..» І калі пачуў, што недзе дзед ёсць, які рака выганяе, давай таго дзеда шукаць. Знайшоў і папрасіў мяне падвезці. Бо ў мяне машына, а ў яго няма. Хоць ён кажа: «Я з Богам — і ў мяне ўсё ёсць». Ну як усё ёсць, каля няма машыны? Дзе машына, калі ўсё ёсць?

Той дзед на хутары пад самай Літвой жыве. У такой глухмені, што не дабрацца. Нам дарогу паказваюць, а ў тым баку, куды паказваюць, няма дарогі. Лес. За мяжу па лесе заехалі — во мяжа! — літоўцы кажуць: нічога пра вашага дзеда не ведаем. У нас свой дзед, які рака выганяе. Я пытаю стрыечніка: «Дык, можа, да іхняга дзеда? Які-ніякі, а замежны». — «Не, — кажа, — давай да нашага. А то мяжу перайшлі, літоўцы яшчэ арыштуюць». Што яго рак высмакча — яму не страшна, а што літоўцы арыштуюць — баіцца. Дзе логіка?

Арыштуюць — дык жыві ў Літве. Пі ў Вільні піва з ракамі.

Вярнуліся, знайшлі нашага дзеда. Сказалі яму пра літоўскага, ён махнуў рукой: маўляў, махляр. Стрыечнік кажа: «Бачыш? Добра, што вярнуліся».

Што вярнуліся, добра, бо памежнікі прыйшлі: «Вы з Літвы?» — «Не, — адказваем, — не з Літвы». — «А машына ў бок Літвы ніякая не праязджала?» — «Не, — адказваем, — не праязджала». — «А з таго боку?» — «Не». — «Калі раптам праедзе, скажыце». І пайшлі.

Во памежнікі!

Дзед здзівіўся, што мы здзівіліся. «У нас, — сказаў, — здаўна так. Людзі людзям на слова верацьь». Я не вытрываў: «Дзед, мы ж толькі што пры табе зманілі! І ты зманіў!» А дзед у адказ: «Чаму зманіў? Я ў Літве не быў».

Да дзеда мы надвячоркам дабраліся, а рака, ён сказаў, трэба з раніцы выганяць. Бо на ноч рак не выйдзе, чаго яму на ноч выходзіць?

Селі вячэраць. Выпілі гарэлкі, пачалі гаворку. Стрыечніку майму цікава, як дзеда ў такую глушэчу жыццё закінула. Дзед кажа: «Партызаніў тут і застаўся». Я пытаю: «Як ты мог партызаніць? Табе колькі гадоў у вайну было?» А ён: «Я партызаніў пасля вайны». — «Як, — пытаю, — пасля вайны? Пасля вайны тут немцаў не было!» А ён: «Дык я не супраць немцаў партызаніў».

Я ледзьве ўцяміў, пра што ён. Як гэта не супраць немцаў? Тады супраць каго? Не супраць жа французаў у 1812 годзе? Потым дайшло: супраць, значыць, нашых! Лясным братам быў! І адкрыта пра тое кажа! Хаця чаго яму баяцца пры такіх памежніках?..

Тут яны, памежнікі, зноў прыходзяць. Гэтым разам з сабакам. «Вы, — пытаюць, — з Літвы?» — «Не, — адказваем, — не з Літвы». — «А машына ў бок Літвы ніякая не праязджала?» — «Не, — адказваем, — не праязджала». — «А з таго боку?» — «Не». — «Калі раптам праедзе, скажыце». І пайшлі з сабакам.

Вось чаго яны з сабакам прыходзілі?..

Начаваць нас дзед у пуні паклаў. Гонта на даху ў такіх дзірах — усё неба відаць. А ў найбольшай дзірцы над стрыечнікам — якраз сузор'е Рака. Стрыечнік спаць не дае, ляжыць ды ўздыхае. «Чаго ты, — пытаю, — не спіш?» Хоць ведаю, чаго. «Вунь у небе, — уздыхае стрыечнік, — рак, як і ўва мне. А яно ж не памірае».

Во! Ён хацеў бы, каб разам з ім не толькі зямлі, але й неба не стала! А яшчэ будзе казаць, што ён не такі, як я. Вернік...

Прачнуліся, не спаўшы. Учора тым, што ў нас было, павячэралі, а снедаць дзед не запрашае. «Рак, — кажа, — галодны мусіць быць. Тады лепей выганяецца».

Сталі рака выганяць. За пуняй балея з нейкай зялёнай, смярдзючай вадой на агні ўжо стаяла, дзед напаіў стрыечніка той вадою і кажа: «Залазь. Рак як адчуе, што жыўцом варыцца, так з цябе і вывернецца. Ты толькі трывай, не выскоквай».

Страечнік стаў у балеі ракам, дзед загадаў мне дровы падкідваць. Я падкідваю, дзед трымае стрыечніка, каб не выскачыў, ды прыгаворвае:

Рака выганяю,
Цела ачышчаю

Ад хваробы, ад бяды
Да чыстай вады... —

і з галавой стрыечніка ў балею з гэтай «чыстай» вадой! Патрымаў, даў дыхнуць, пасля зноў: «Рака выганяю...» — і зноў з галавой у ваду: бух! Стрыечнік мой чырвоны, як рак, яго той смярдзючай вадой у тую смярдзючую балею ванітуе, а дзед топіць яго раз за разам: «Рака выганяю, цела ачышчаю...» Я думаю: «Цела, можа, і ачысціць, але душу Богу аддасць...» — і падкідваю дровы, каб хутчэй яно ўсё скончылася, каб стрыечнік, з якога ўжо дух выходзіць, доўга не мучыўся, а тут дзед раптам як закрычыць: «Ёсць! Выгналі! Во ён, гад печаны!..» — і выцягвае рака з балеі.

Штукарства дзедава мяне ўразіла, але ж не настолькі, каб я рака, з якім піва п'юць, прыняў за рака, праз якога паміраюць. «І ты хочаш сказаць, — пытаю дзеда, — што гэты рак з майго стрыечніка — і стрыечнік мой цяпер здаровы і не памрэ?» Дзед галавой круціць: «Не зусім. Каб ён не памёр, трэба рака гэтага пакласці ў труну да нябожчыка. Пажадана свежага, каб не адны косткі. Тады рак зжарэ мёртвага, а стрыечнік твой застанецца жывы».

Стрыечнік мой нарэшце ачомаўся, глядзіць і не ведае, жывы ён ці мёртвы. Чырвань з яго паціху спадае — і яго ўсё болей на зелень б'е. А тут памежнікі зноў прыходзяць: «Вы з Літвы?» — «Не, — адказваем, — не з Літвы». — «А скуль во гэты зялёны?» Так пытаюць, нібы ў Літве ўсе зялёныя. Дзед кажа: «Ён з балота». Памежнікам і пытаць болей няма пра што. «Можа, сабаку нашаму, — просяць, — што-небудзь дасцё. Следу не чуе галодны».

Я ўзяў і кінуў сабаку рака. Са злосці. Каб дзед нам галаву тым ракам не дурыў. А сабака панюхаў і не стаў есці.

«Бачыце, — забраў рака ў сабакі і аддаў стрыечніку дзед. — Я ж вам казаў: гэта не той рак, якога ядуць,

а які сам усіх з'ядае. Так што шукайце свежага нябожчыка».

Ну, калі так... Я адразу пра Цівунчыка падумаў. Пра брыгадзіра. І стрыечнік падумаў пра яго, бо пра каго яшчэ? Хоць ён не надта свежы, але свяжэйшага няма.

— А калі, — спытаў дзед, — ваш брыгадзір памёр? Сорак дзён не прайшло?

Мы палічылі: прайшло. Якраз учора. І дзед рукой махнуў: «Э, не... На саракавы дзень душа адлятае. А без душы раку няма смаку».

Стрыечнік мой яшчэ больш пазелянеў: «Дык што рабіць?..» І тут адзін памежнік кажа: «У літоўцаў сёння ўночы дзед памёр, які рака выганяе. Вам не падыдзе?»

Во табе маеш!.. Наш дзед проста расквітнеў — такі рады, што ён адзін на ўсё памежжа лекарам, які рака выганяе, застаўся. Кажа: «Яшчэ як падыдзе! Самае тое!..»

Можа, і самае тое. Але ж гэта літоўскі дзед і ён у Літве памёр. А памежнікі праз мяжу не пускаюць. Самі ж не пускаюць і самі ж пытаюць, ці замежны дзед нам не падыдзе.

«А вы...» — пачаў па кішэнях грошы шукаць, каб хабар даць, стрыечнік, і першы памежнік адвёў яго ўбок, а другі, пачакаўшы, спытаў: «Вы ў Літву з ракам?» — «З ракам». — «Даведка на рака ёсць?» — «Якая даведка?» — «Медычная. Што не хворы». — «Ды ён здаровы!» — «А чаму галодны сабака яго не жарэ?» — «Сабака, можа, не такі ўжо галодны!» — «А рак, можа, не такі ўжо здаровы! Так што чакайце, пакуль не літоўскі, а наш дзед сканае».

Во памежнікі! І хабар узялі — і ў Літву не пусцілі!.. А дзед рукамі развёў: маўляў, што магу — тое магу, але паміраць дзеля вас — выбачайце.

Забралі рака ў балеі, паехалі ў Менск. Вада ў балеі плёхае, выліваецца, рак б'ецца аб бляху галавой. Стрыечнік каля кожнай рачулкі штурхае мяне: «Стой!»

Цягне балею ўніз, дабірае вады, цягне ўверх — сам гатовы галавой накласціся, абы рак не здох. Дома пусціў таго рака ў ванну — і стаў чакаць, калі хто-небудзь памрэ.

Тыдзень прамінае, месяц, другі... Ніхто не памірае! Ні на бетонным заводзе, дзе мы працуем і дзе стрыечнік брыгадзір, ні ў доме, у якім жывём. Ні радня, ні чужыя. Стрыечнік да ўсіх прыглядаецца, кажа: «Ніколі не падумаў бы, што людзі так доўга жывуць».

Надзею ён на галоўнага бухгалтара меў, які ў гадах быў і ледзь хадзіў. Кадыхаў так, што, здавалася, яшчэ раз кашляне — і сканае. Стрычнік штодня з раніцы ў бухгалтэрыю: «Як вы, Вадзім Міронавіч, пачуваецеся?..» І пад вечар таксама ў яго клопат пра здароўе бухгалтара. Той кадыхае, жаліцца: «Ой, усё баліць!..» — а паміраць не памірае. Пасля нешта западозрыў, крычаць пачаў: «Што вы да мяне па два разы на дзень ходзіце, нібы чакаеце, калі памру!» Крычыць, задыхаецца, а стрыечнік ходзіць, пытаецца — і ўрэшце давёў: у шпіталь бухгалтара паклалі. Стрыечнік назаўтра да яго з кефірам — яму ж вынік патрэбны. І вынік быў, але не той, які чакаўся: галоўны бухгалтар, каб ніколі болей не чуць і не бачыць стрыечніка, выпісаўся са шпіталя, падаў заяву на пенсію і з’ехаў да дачкі ў Сыктыўкар. А дырэктар завода прэмію стрыечніку выпісаў. З радасці, бо толькі пра тое і марыў, каб ад старога галоўнага бухгалтара пазбавіцца і маладую галоўную бухгалтарку ўзяць.

Чыёсьці гора — нечая радасць. Стрыечнік прэмію атрымаў і кажа: «Во, грошы на бензін ёсць, паехалі ў Сыктыўкар».

Чаму не з’ездзіць, калі на бензін грошы ёсць? Тым больш, што Сыктыўкар хоць і далёка, але не ў Літве, і мяжа хоць і ёсць, але ўмоўная.

Узялі рака, які ледзьве ў балею ўлез, так стрыечнік яго адкарміў, і паехалі. Вада ў балеі плёхае, выліваецца, рак б’ецца аб бляху галавой. Стрыечнік каля

кожнай рачулкі штурхае мяне: «Стой!» Цягне балею ўніз, дабірае вады, цягне ўверх — сам гатовы галавой накласціся, абы рак не здох. Я думаю: «Гэта ж колькі мы так ехаць будзем да таго Сыктыўкара? Ракі колькі жывуць?..»

Даехалі да ўмоўнай мяжы за Воршай, а на той умоўнай мяжы — памежнікі з сабакам. Самае цікавае, што яны расійскія, але тыя самыя, што і на літоўскай мяжы. «Вы, — пытаюць, — у Літву праз Расію?» — «Не, у Сыктыўкар». — «З ракам?» — «З ракам». — «А даведка на рака ёсць?» — «Якая даведка?» — «Медычная. Што не хворы». І глядзяць на стрыечніка, а той не спяшае хабар даваць. Навучаны. Толькі размову падтрымлівае: «Ды які хворы? Паглядзіце, які здаровы!» — «Вось зараз і паглядзім. Калі сабака не стане есці, дык хворы». І вывернулі рака з балеі. Сабака перапудзіўся, такое страшыдла ўбачыўшы, адскочыў і здаля гаўкае. «Бачыце, — кажуць памежнікі. — З таго часу галадае, як мы на літоўскай мяжы сустрэліся, а не есць. Так што не можам прапусціць». — «А каб з'еў, дык прапусцілі б?» — «Прапусцілі б». — «Каго? З'едзенага рака?..»

Во памежнікі!..

Налілі вады ў балею, павярнулі назад. Вада ў балеі плёхае, выліваецца, рак б'ецца аб бляху галавой. Стрыечнік кажа: «Гэта ж колькі б мы так ехалі да таго Сыктыўкара! Ракі столькі не жывуць..»

Пакуль туды, пакуль сюды — ноч праездзілі. Пад'ехалі да завода пад раніцу — усе якраз на працу йдуць, і новая галоўная бухгалтарка з усімі. Маладая, але такая худая, нават не худая, а высахлая і, як смерць, белая — ледзьве цягнецца. Стрыечнік паглядзеў на яе і кажа: «Добра, што вярнуліся».

Што вярнуліся, добра: дырэктар памёр. Застаўся ў кабінеце пасля працы з новай галоўнай бухгалтаркай — і вынеслі з кабінета. Ніхто падумаць не мог —

такі здаровы быў. А як касой скасіла. Нездарма тая бухгалтарка, як смерць, белая была.

А стрыечнік жыве. Да бухгалтаркі штодня заходзіць: «Як вы, Нэла Нічыпараўна, пачуваецеся?..» Вось чаго яму хадзіць да яе, калі рака з яго выгналі і з дырэктарам пахавалі?..

Чэрвень 2012 г., Мінск

ЛОКУСЫ

«Ой, хлопцы, вы мне болей не налівайце, я ўжо такая, якая вам трэба!..» — казала яна, і ўсе смяяліся.

Потым яны згвалцілі яе.

Лявон нават не помніў, ці ўдзельнічаў у гэтым. Такі быў п'яны. Але заяву ў міліцыю Надзея, гэтак яе звалі, напісала на ўсіх чатырох — і ён адсядзеў чатыры гады.

Калі выйшаў, сустрэў Надзею. Выпадкова, на вакзале. Убачыўшы, па вачах пазнаў, больш не па чым. Такія ў яе былі вочы, ну... Як быццам помніў ён іх аднекуль — з нейкага ўтульнага месца, нейкага светлага часу. Але не думаў падыходзіць: чаго? Каб пачуць тое, што чуў на судзе? Калі нават суддзя яе супакойваў: «Пры чым тут фашысты?..»

Яна падышла сама. Прывіталася: «Як ты?..» — «Нічога... А ты?» — «І я нічога».

Да цягніка і ў яго, і ў яе быў час, яны зайшлі ў кавярню. Ехала яна ў Мінск, дзе вучылася на доктарку. Сказала, што ў яе дзіця. Сын. Ад некага з іх чатырох. І прапанавала, калі ён хоча, здаць аналіз на бацькоўства. Гэта дорага каштуе, але ў яе сяброўка ў лабараторыі, і там зробяць за так.

Ён спытаў: «Каб аліменты плаціць?..» — і яна паднялася: «Каб ты бацькам стаў! А не хочаш — не трэба».

Калі б яна так не сказала, ён бы й забыўся на гэта. Нашто яно яму? Пасля турмы на працу нармальную не ўладкавацца. Жытла, бо бацька памёр, а маці мужыка ў хату пусціла, няма. Жыў на кватэры, перабіваўся выпадковымі заробкамі. І здаваць аналіз на бацькоўства? Бо сяброўка ў лабараторыі — і зробяць за так?

Але вось жа запала гэтае: «Каб ты бацькам стаў!» Хоць хіба гэтак бацькамі становяцца? Праз лабараторыю?

Прамінуў месяц, другі... Надзея не шукала яго. Ён сам падпільнаваў яе на тым жа вакзале. Яна спытала: «У цябе ўсё добра?..» І калі ён кіўнуў, развіталася. «Выбачай, спазняюся на цягнік...»

Цягніка ў той час не было.

«Не дык не», — вырашыў ён. Але тое, што запала, не адпускала. Усё часцей думалася пра сына, уяўлялася, які ён. Падобны да яго? Ясна, што падобны, калі сын. Хоць усялякае бывае, сам ён на бацьку зусім не падобны. Ну, быў, пакуль бацька не памёр. Цяпер тым больш не падобны.

Хоць падобны, не падобны — якая розніца? Калі сын — гэта сын, а бацька — бацька.

Ягоны бацька толькі лічыўся бацькам. Лявон у ягоным пашпарце запісаны быў. А больш нідзе. Ну, там, дзе ў бацькоў дзеці запісаныя. У душы там, у сэрцы...

Гэтага не было. І калі бацька памёр, Лявон не шкадаваў. Падумаў, абыякава астылы лоб цалуючы: «Мой сын, калі памру, пашкадуе».

На трэці дзень па смерці бацька яму прысніўся. «Ты пра мяне не пашкадаваў — і пра цябе ніхто не пашкадуе. А калі нават нехта пашкадуе, дык не сын. Не будзе ў цябе сына!»

Лявон спытаў: «А ў цябе быў?..» — і бацька не адказаў нічога. Расплыўся, прапаў. І больш не сніўся. Але кожны раз, успамінаючы яго, Лявон чуў: «Не будзе ў цябе сына!» Дык ён і прывык, што не будзе. Тужліва гэтак, балюча, але прывык.

І вось...

Неяк Віталік да яго завітаў. Адзін з чатырох, з якім гвалцілі. Выпілі, паўспаміналі. «А ты, Лявоне, дарма адсядзеў. Ні пры чым быў, спаў п’яны. Даруй, што я на судзе прамаўчаў. Следчы сказаў: станеш за яго сведчыць — забярэш ягонае сабе. Праз нешта ён

злаваў на цябе. Цяпер я ведаю, што нічога б твайго не забраў, а тады спалохаўся: навошта мне чужое?»

Віталік таксама сустракаўся з Надзеяй, і Лявон спытаў, ці казала яна пра якія-небудзь аналізы. Той нават не зразумеў: «Пра якія? Следчы ж правяраў: не было ў яе ніякай заразы. Інакш бы так маглі выкруціць, нібы зараза ад нас, і нам бы не па чатыры гады ўпаялі».

Былі яшчэ Яўген з Алегам, але ён не стаў іх шукаць і распытваць. Паехаў у Мінск. Знайшоў Надзею ў яе інстытуце, яна завяла яго да сяброўкі ў лабараторыю. Тая ўзяла кроў, скабянула знутры шчакі, стрыганула пазногаць. Праз тры дні сказала, што ён бацька.

Як гэта?.. Ясна, што згаварыліся. І ён папаў на аліменты. Як лох канчаны.

«Вось, — тыцкала пальцам у паперку з аналізамі лабараторная сяброўка. — Усе локусы супалі. Сумневу быць не можа».

Якія локусы, калі Віталік сказаў, што ён п'яны спаў?..

Ён чакаў, што Надзея з паперкай той, з тымі локусамі ў суд па аліменты пабяжыць, а яна не пабегла. «Хочаш, — спытала, — парву?» І парвала.

Ён сабраў парванае і склеіў. Каб сыну, калі вырасце, паказаць. Бо раптам пасварыцца з ім Надзея. Развядзецца, зазлуе і скажа, што ніякі ён не бацька. Дык як дакажаш?.. А локусы (ён пачытаў пра іх) — гэта локусы. Калі нават не ўсе яны супалі. А тут — усе. Жалезны доказ.

Адно не зразумела: навошта Віталік прыдумаў, што Лявон ні пры чым, што спаў п'яны? Можа, думаў, што не Лявонавы, а ягоныя локусы супадуць?..

Склеіўшы паперку, ён папрасіў Надзею паказаць сына. Той не быў да яго падобны, але звалі яго Лявонам. «І гэта таксама, — ён падумаў, — локус, які супаў».

Калі пашлюбаваліся, сталі жыць у яе бацькоў. Тыя, вядома, касавурыліся, асабліва цешча: «Во прыдумала! За гвалтаўніка свайго пайсці!..»

Але трывалі.

Аднойчы бацька Надзеі, калі выпівалі і нікога дома не было, дастаў з шафы фотаздымкі. На адным з іх Лявон пазнаў сябе: у выпускным класе нясе на плячах дзяўчынку са званком у руках.

— Пазнаеш? — спытаў цесць, і Лявон пазнаў не толькі сябе. Надзею. Па вачах пазнаў, больш не па чым.

— І вось яшчэ, і вось яшчэ, і вось... — выкладваў і выкладваў цесць фотаздымкі на стол. — Яна ў пятым класе ўпрасіла мяне «Змену» купіць. А цябе кахала з першага. Гэта, бачыш, калі ты ў інстытут паступіў. А гэта пасля...

Лявон выйшаў у двор, сеў на лаву, закурыў. Падумаў, дымам зацягнуўшыся, ад якога раптам так, як ніколі, галава закружылася: «Локусы-шмокусы...»

І ўсхліпнуў. Не сказаць, што заплакаў, але ўсхліпнуў, уткнуўшыся ў жывот Надзеі, якая падышла, дахаты вяртаючыся: «Чаго ты тут сядзіш?..»

Лістапад 2015 г., Мінск

ЦАР ЗЯМЛІ

Лапік зямлі, на якім Тодар Цыркун зляпіў з аполкаў ды фанеры сваё лецішча, дастаўся яму выпадкова. Яшчэ за савецкім часам у міністэрстве фінансаў, дзе ён працаваў рэвізорам, стварыўся дачны кааператыў «Фінансіст», у які Тодар не збіраўся ўступаць, бо лецішча яму без патрэбы было, а Салівей, швагер ягоны прапанаваў: «Вазьмі зямлю, я лецішча сабе збудую, а ты будзеш на шашлыкі да мяне ездзіць». Ну, швагер, якая ні ёсць, а радня, брат жонкі, дык тая прычапілася: «Вазьмі, вазьмі...» — Тодар і ўзяў. І гэтакі файны ўчастак у шэсць сотак па жэрабю яму выпаў — якраз паміж лесам і возерам. Тодар нават пашкадаваў, калі ўбачыў тую прыгажосць, што за нейкія шашлыкі яна швагру дастанецца. Дык нічога швагру і не дасталася. Ён толькі слупоў з аполкамі нацягаць паспеў, каб плотам шэсць сотак абгарадзіць. Укапаў першы слуп — і на тым скончыў не на сваёй зямлі гаспадарыць. Ад шчасця, што гэтакі ўчастак на халяву ўрваў, сэрца парвалася. Такі сквапны быў чалавек. Наўрад ці Тодар шашлыкоў ягоных дачакаўся б.

Сямён Сурмач, які таксама рэвізорам міністэрства фінансаў быў і якому ўчастак побач з участкам Тодара па жэрабю выпаў, зяця меў. Зяць ягоны на дрэваапрацоўчым камбінаце, дзе фанеру вырабляюць, галоўным тэхнолагам працаваў. Дык столькі фанеры той зяць накраў, што падзець не было куды — хоць спальвай яе, шашлыкі смажачы. Увесь участак фанерай завалілі, яна пад дажджом чарнець пачала, таму Сямён і адшкадаваў Тодару сорак лістоў, самых пачарнелых, а выгляд зрабіў, нібы даў праз сяброўства. З той фанеры,

накрадзенай зяцем Сурмача, ды аполкаў, нацяганых нябожчыкам шваграм, Тодар і зляпіў сваё лецішча. Выглядала яно так сабе, але ўсе глядзелі не на фанеру з аполкамі, а дзівіліся на лес ды возера і зайздросцілі Тодару: «Якое ў цябе, Тодар, лецішча! Гэтакі рай, мусібыць, на небе ў Госпада...»

Наста, дачка Тодара, якая вучылася ў школе з мастацкім ухілам, намалявала лецішча з лесам ды возерам і назвала карціну «Рай». Лес і возера былі падобныя на лес і возера, а лецішча — на лятаючую талерку, над адным з круглых вокнаў якой было напісана паўкругам «Цар Зямлі», а з таго акна сумна глядзеў Салівей, швагер Цыркуна, з зоркай Героя Савецкага Саюза на лобе. Гэта, мусібыць, каб яго ў рай прапусцілі, бо так — за што?..

Карціну ўзялі на конкурс юных мастакоў, нехта ўбачыў у зорцы на лобе швагра «савецкую свядомасць, ад якой грамадства пазбавіцца толькі тады, калі апошняга "саўка" забярэ ў ягоны камуністычны рай лятаючая талерка» — і Наста, «чатырнаццацігадовая мастачка з незвычайна глыбокім для яе ўзросту мысленнем», усіх перамагла. Прыйшла дахаты з прызам, бронзавым пэндзлем на мармуровай падстаўцы, і грымнула тым прызам так, што на стале лак патрэскаўся: «Што, саўкі засраныя! Каму цяпер не пазней васьмі вечара дома быць?..»

Мальвіна, жонка Тодара, праз перамогу дачкі ашалела ад шчасця і, як усе шчаслівыя жанчыны, ні пра што, апроч шчасця, не думала, а Тодар, які рэвізорам быў, спрабаваў уцяміць: дзе і ў чым глыбіня мыслення, за якую Наста займела гэткі салідны, мармурова-бронзавы прыз?

— Ну, добра, — тыкаў ён пальцам у зорку на лобе швагра. — Няхай гэта савецкая свядомасць, ад якой грамадства пазбавіцца толькі тады, калі апошняга «саўка» забярэ ў ягоны камуністычны рай лятаючая

талерка. Але чаму тут напісана «Цар Зямлі»? Хто цар зямлі? Швагер? Салівей?..

Наста адмахвалася: «Ды не ведае ніхто, што гэта твой швагер Салівей! Гэта вобраз!..» Яна і дагэтуль з бацькам коратка размаўляла, а пасля таго, як займела славу мастачкі з незвычайна глыбокім для яе ўзросту мысленнем, стала размаўляць яшчэ карацей.

Як гэта ніхто не ведае, што Салівей — Тодараў швагер? У кааператыве шмат хто ведае, у міністэрстве. Сямён Сурмач ведае, зяць Сямёнаў таксама.

Учора, як заўсёды ў суботу, яны пляшку ўзялі, запрасілі Тодара па-суседску пасядзець. Тодар пайшоў, бо як адмовішся, калі суседзі, хоць не надта любіў сядзець з імі — і ўвогуле ні з кім ні сядзець, ні ляжаць, ні стаяць не любіў. Чакаеш ад людзей аднаго, а маеш зусім іншае, кожны лезе са сваім. А што мне тваё — мне сваё цікава.

Мальвіна кажа: «Дык і сядзеў бы з самім сабой». Ён і сядзеў бы, калі б яшчэ нехта быў гэтакі самы, як ён.

Тодар не лічыў сябе лепшым за ўсіх, не. Ён проста лепш за іншых бачыў недахопы як асобных людзей: міністра фінансаў, ягоных намеснікаў, загадчыкаў аддзелаў, намеснікаў загадчыкаў аддзелаў, рэвізораў, старшыні дачнага кааператыва, — гэтак і ўсяго чалавецтва.

Вось у чым праблема чалавецтва? Надта шмат у людзях рознага — вось у чым праблема. Як вонкава, гэтак і знутры.

Неяк яму прыснілася: усе ў іх дачным кааператыве фінансісты — і усе такія самыя, як ён. Прозвішчы ды імёны, каб не блытацца, розныя: Сурмач, Салівей, — але па сутнасці ўсе Тодары Цыркуны. У міністэрства прыйшоў — там таксама ўсе Цыркуны. І міністр Цыркун, і ягоныя намеснікі, і загадчыкі аддзелаў, і намеснікі загадчыкаў аддзелаў, і рэвізоры. Усе адзін аднаму ўсміхаюцца, ніхто адзін аднаму не зайздросціць, ніхто адзін пад аднаго не капае, ананімкі не

піша, бо як будзеш пад сябе самога капаць і ананімкі пісаць на самога сябе? А галоўнае: усе ўсё гэтаксама, як ты, разумеюць, усе згодныя з табой, ніхто адзін з адным не вадзіцца, не б'ецца — вось вам і мір ва ўсім свеце. Усе любяць адзін аднаго, як саміх сябе. Няма вайны, няма тэрарызму — толькі росквіт чалавечай цывілізацыі. Рай.

Тодар паказаў карціну «Рай» Сурмачу і ягонаму зяцю, дык сам Сурмач нічога не сказаў, а зяць ягоны здзівіўся: «Чаму яна Салівея, а не вас царом зямлі намалявала?..»

Вось з гэтым зяцем Сурмача можна іншым разам пасядзець. Ён хоць і маладзейшы, але болей падобны на Тодара, чым сам Сурмач. Абсалютна тое самае, якое і Тодар самому сабе, пытанне задаў. «Чаму яна дзядзьку свайго, а не бацьку царом зямлі намалявала?..»

Вось у чым праблема, а не ў тым, што вобраз. Бацька хіба вобразам не можа быць?

Мальвіна кажа: «Ты родны бацька — ён родны дзядзька. Якая розніца? Яна любіла Салівея, ён і маляваць яе вучыў...»

Як якая розніца? Нічога сабе: бацька і дзядзька — розніцы ніякай! Наста што: ад дзядзькі нарадзілася? Паглядзелі б, якая б яна ад Салівея мастачка была!

«Ты зусім здурэў!..» — сказала на гэта Мальвіна, а Тодар, не дамогшыся разумення ні ад жонкі, ні ад дачкі, узяў фотакартку, якую на пашпарт рабіў, кругла выразаў свой твар і ўмайставаў яго ў ілюмінатар касмалёта на карціне «Рай», роўненька заклеіўшы твар швагра.

Выйшла куды лепш, чым было.

Было гэта вечарам у суботу, калі Тодар ад Сурмачаў вярнуўся, а назаўтра, ноччу з нядзелі на панядзелак забліскала ў вокнах незвычайнае, калючае нейкае святло, ад якога Тодар прачнуўся і ўбачыў пасярод сваіх шасці сотак лятаючую талерку — якраз на градах з клубніцамі. Праз люк каля самага дна з талеркі

выскачылі двое, адзін у чырвона-белым, другі ў чырвона-зялёным шлеме, падышлі да дзвярэй і пастукалі. Адчыняць ім паднялася заспаная Мальвіна: «Хто там?.. Вам што?..» — і з-за дзвярэй пачуўся гэтакі самы, як у Мальвіны, ну, абсалютна гэткі самы, нібы яна сама з сабой размаўляла, голас: «Цар Зямлі тут жыве? Мы па яго, яму а дзявятай раніцы на нараду».

А дзявятай раніцы ў панядзелак, як заўсёды па буднях, Тодару у міністэрстве фінансаў трэба было быць, дзе ніякай нарады сёння не планавалася. Дый не запрашалі яго ніколі ні на якія нарады, рэвізор — не такая пасада, каб на нарады яго запрашаць. Таму і сам ён здзівіўся, і Мальвіна здзівілася, не ведаючы, што сказаць. Нарэшце накінула на сябе халат, адчыніла дзверы: «Ну, заходзьце...» — і раптам закрычала ва ўсю ноч: «А каб вас у чыстым полі дзвярмі прышчаміла і гэтак яйцы патрушчыла, як вы мне клубніцы патрушчылі!..»

Тодар падумаў, што, з аднаго боку, Мальвіну можна зразумець: ягады даспявалі, яна праз пару дзён думала іх збіраць, а тут гэтая талерка, — але, з іншага боку, разбярыся спачатку, што за людзі, і ці людзі ўвогуле да цябе сярод ночы з'явіліся, а пасля ўжо ці кляні, ці язычок праглыні. На дзіва, начныя госці не пакрыўдзіліся, адзін сказаў голасам Мальвіны: «Мы ўзляцім — і клубніцы падымуцца», — а другі рассмяяўся: «А яйцаў у нас няма».

Значыць, не людзі.

Увайшоўшы ў пакой, госці доўга глядзелі на карціну «Рай», якую Тодар, уклеіўшы сябе ў ілюмінатар касмалёта пад надпісам «Цар Зямлі», павесіў на сцяну, потым зірнулі на Тодара, кіўнулі адзін аднаму, узялі Тодара пад пахі і панеслі з хаты.

— Наста! — паклікала Мальвіна! — Бацьку забіраюць! Развітацца выйдзі!

«Няхай забіраюць... вернуць, як пагуляюць...» — сонна пачулася з бакоўкі дачкі, якая ў нядзелю днём,

убачыўшы, што Тодар зрабіў з яе карцінай, павадзілася з ім, і цяпер Тодар падумаў пра дачку і жонку: «Во сямейка...» — ды тут Наста выскачыла на вуліцу ў адной начнушцы, убачыла касмалёт: «Як забіраюць? Куды?!. — і ўчапілася ў бацьку: — Не пушчу, пакуль не скажаце!..»

— Калі ласка, у нас жа не пытаўся ніхто, — голасам Насты сказаў бел-чырвоны, і аказалася, што ўзнікла небяспека, якая пагражае існаванню Сусвету, таму ўсіх цароў усіх планет збіраюць на сусветную нараду.

У Насты вочы вылупіліся.

— Ваў! Во сіла мастацтва!.. Але ж не бацька... — хацела яна, мусібыць, сказаць, што не Тодар, а Салівей цар Зямлі, ды перадумала. — Тады і я з вамі!

— Царэўнаў не запрашалі, — пахітаў галавой чырвона-зялёны. — Царская нарада.

— А што мне нарада! — збегаўшы па фотакамеру, рушыла да касмалёта Наста. — Я на экскурсію! Хіба царэўне на экскурсію нельга?

Чырвона-зялёны глянуў на бел-чырвонага, той пацепнуў плячыма: «На экскурсію царэўне, мусіць, можна, чаму не?..» — і Мальвіна не стала чакаць, пакуль ён перадумае. «А царыцы тым больш!» — адсунуўшы ўбок Насту, першая палезла яна ў люк лятаючай талеркі. — Што мне тут рабіць, калі ўсе клубніцы патрушчаныя?..»

Паляцелі ўсёй сям'ёй. Мальвіна, як была, у халаце, Наста, як была, у начнушцы, толькі Тодар паспеў накінуць вельветавую куртку і нацягнуць вельветавыя штаны. Няёмка ўсё ж: цар Зямлі ў споднім.

Першы, каго сустрэлі на планеце, дзе праводзілася сусветная нарада, быў Салівей.

— Махляр! — накінуўся ён на Тодара. — Фальсіфікатар! Лецішча маё забраў ды яшчэ карціну падрабіў! Пад цара Зямлі падстроіўся!..

І засвяціў Тодару ў скулу.

Тодар не бачыў раней, каб нябожчыкі біліся, таму разгубіўся, не адказаў Салівею адразу і, як аказалася, добра, што не адказаў, бо на планеце, дзе нарада праводзілася, нельга было вадзіцца і біцца, за гэта кідалі ў пекла, што й зрабілі з Салівеем, інакш бы Тодар ад яго не адчапіўся.

— Не, ну вы бачылі свайго браточка! Дзядзечку свайго! — наступаў ён на Мальвіну з Настай, калі іх пасялілі ў падземны, бо на той планеце ўсё пад зямлёй было, гатэль, у якім ва ўсе вокны, хоць гатэль быў падземны, свяціла сонца. — Ён калі памёр? Год па ім даўно справілі, а сустрэліся — ні табе дзень добры, ні як жывеш! Адразу з кулакамі кінуўся!

— Не быў ён раней такі, гэта па смерці нешта з ім сталася... — не надта рашуча, бо ўсё ж не пашкадаваў Тодар для Салівея ўчастак, апраўдвала брата Мальвіна, а Наста, якая стала царэўнай, таму што бацька стаў царом, адрэзала: «Засранец! Памёр, а ў цары лезе!..»

Тодару ў грудзях пацяплела: якая ўсё ж справядлівая ў яго дачка — уся ў бацьку.

Прыйшлі бел-чырвоны з чырвона-зялёным і сказалі, што пара на нараду.

— А экскурсія? — спытала Наста, і чырвона-зялёны пайшоў з Тодарам на нараду, а бел-чырвоны павёў Насту з Мальвінай на экскурсію.

Нарада праводзілася на паверхні — і як толькі Тодар падняўся, адразу зразумеў, чаму ўсё астатняе на гэтай планеце загнанае ў падзямелле: каб вызваліць месца для ўдзельнікаў нарады. Ён чакаў, што ўбачыць нейкі клуб ці Дом культуры са сцэнай і сталом прэзідыума, за якім будуць сядзець тры-чатыры, ці няхай нават трыццаць чатыры чалавекі, і сотня-другая, ці няхай нават тысяча-другая, як на з’ездзе прафсаюзаў, людзей у зале, а тут табе ні стала, ні сцэны, ні Дома культуры: на голай зямлі ва ўсе бакі да небасхілу — цары, цары, цары...

— Колькі ж іх?.. — збянтэжана, бо ніяк не думаў, што на царскай нарадзе будзе столькі цароў, спытаў чырвона-зялёнага Тодар, і раптам сам, успомніўшы тое, чаму вучылі ў школе, зразумеў: бясконцая колькасць! Бясконцы сусвет, бясконцая колькасць планет — і столькі ж цароў! Ну, магчыма, на нейкіх планетах дэмакратыя і цароў няма, але ўсё адно: тых планет, на якіх яны ёсць — бясконцая колькасць...

Гэта яго моцна ўразіла. Ды што там моцна: гэтак яго не ўражвала нічога і ніколі. Немагчыма было што-небудзь з гэтым суаднесці: міністр у міністэрстве фінансаў быў адзін, ягоных першых намеснікаў — два, другіх намеснікаў — чатыры, рэвізораў — дваццаць восем, сяброў кааператыва «Фінансіст» — сто сорак сем, ды няхай сабе іх было б у сто, у тысячу, у мільён, у мільярд разоў болей — гэта ўсё адно нешта такое, што паддаецца рэвізіі, а тут адных цароў — незлічона. І столькі ж царэўнаў і царыц, калі нават не ўсе цары маюць дачок і не ўсе жанатыя.

— Каб пазбегнуць небяспекі, трэба на ўсіх планетах стварыць штучныя падземныя сонцы! — крыкнуў нейкі цар злева ад Тодара, і ўсе запляскалі: «Правільна!» — а чырвона-зялёны крануў Тодара за плячо: «Вам слова».

Тодар павярнуўся, бо стаяў тварам у спіну нейкаму цару ў гэтакай самай, як у Тодара, вельветавай куртцы — і аказаўся тварам у твар з самім сабой: абсалютна гэткім самым Тодарам у такой жа, якую паспеў накінуць, калі выходзіў з лецішча, вельветавай куртцы і ў такіх жа, якія нацягнуў на скорую руку, вельветавых портках. І далей, за тым тварам, да якога ён павярнуўся, Тодар убачыў гэткі самы твар такога ж самага цара, і за тым царом — зноў гэткага самага ў вельветавых портках і вельветавай куртцы, і з абодвух бакоў — гэткія самыя, як Тодар, цары, такія ж, як ён, Тодары, якіх была бясконцая колькасць...

Ён не ведаў, што сказаць, але тое, што ён зразумеў, пранізала, працяла яго так, як нічога і ніколі не працінала і не пранізвала. Тут была бясконцая колькасць аднолькава, у вельветавыя курткі і вельветавыя порткі апранутых цароў, а значыць, недзе была бясконцая колькасць цароў, апранутых у замшавыя курткі, і яшчэ бясконцая колькасць цароў, апранутых у курткі скураныя, ці ў вельветавыя курткі і скураныя порткі, і бясконцая колькасць цароў, якія звалі Тодарамі, і цароў, якіх звалі інакш, таму яны, можа быць, казалі нешта іншае, а Тодар крыкнуў: «Трэба на ўсіх планетах стварыць штучныя падземныя сонцы!» — і калі ўсе запляскалі: «Правільна!» — чырвона-зялёны зноў крануў за плячо: «Можна ляцець назад...»

— Наш лепш за ўсіх выступіў, — сказаў ён бел-чырвонаму, калі спусціліся ў падземны гатэль, дзе Наста з Мальвінай сядзелі сумныя, бо экскурсія ім не спадабалася: колькі ні вадзіў іх бел-чырвоны па падзямеллі, паўсюль былі гэткія самыя гатэлі з гэткімі ж пакоямі. Таму абедзве ўзрадаваліся, дазнаўшыся, што могуць вярнуцца дахаты, і спыталі бел-чырвонага з чырвона-зялёным, як Салівея з пекла забраць. Тыя адказалі, што ніяк. Калі б не з пекла, дык яшчэ можна было б падумаць, а з пекла — і думаць няма чаго. Дзе гэта хто і каго забіраў з пекла? З раю забіралі, нават выганялі, а з пекла — не. Бо якія ж тады мукі вечныя?..

Дазволілі толькі самым блізкім пайсці развітацца. Тодар не збіраўся йсці, бо не самы блізкі, а Наста спытала: «Ты хіба быў у пекле?..» — і яму глянуць захацелася: як яно там? Хоць фанеру Тодар не краў, у міністэрстве фінансаў не было фанеры, але і святым сябе не адчуваў. Аднойчы з адной рэвізоркай на рэвізію ездзіў, так што ці мала што...

Пекла аказалася ў суседнім гатэлі, на якім вісела шыльда: «ПЕКЛА». Тодар чакаў, што ўбачыць Салівея калі не ў катле са смалой, дык у змрочнай вязніцы з прыладамі для катавання, а Салівей сядзеў на крэсле

пасярод пакоя, сцены якога разам са столлю і падлогай былі тэлевізійнымі экранамі — і на ўсіх экранах, куды б ні павярнуў, ні пахіліў Салівей галаву, паказвалі, як Тодар на лецішчы шашлыкі смажыць. Гэта была няпраўда, ніводнага разу з той пары, як Салівей памёр, шашлыкі Тодар не смажыў, але такую вось прыдумалі для Салівея ў пекле муку вечную.

Скрозь падробкі і фальсіфікацыі. Вось што пагражае існаванню Сусвету.

«Скрозь фальсіфікацыі! Паўсюль падробкі! Вось небяспека, якая пагражае існаванню Сусвету!» — павінен быў сказаць ён на царскай нарадзе, калі б не быў, як усе, царом і не быў, як усе, Тодарам, які крыкнуў, як усе цары і ўсе Тодары: «Трэба на ўсіх планетах стварыць штучныя сонцы!» А што такое штучнае сонца, як не падробка і не фальсіфікацыя?..

Салівей гэтым разам з кулакамі не кінуўся, але лепш бы кінуўся, чым спытаў Мальвіну, калі ўжо яны з пекла выходзілі: «А ты ведаеш, што твой Тодар з адной рэвізоркай на рэвізію ездзіў?..»

Мальвіна пры бел-чырвоным, які іх у пекла вадзіў, зрабіла выгляд, нібы не пачула нічога, хоць насамрэч пачула ўсё, сама бел-чырвонай стала — і цяпер лепей было б у пекле застацца, чым вяртацца ў рай...

На Зямлю ў талерцы з аўтапілотам іх адправілі адных. Бел-чырвоны з чырвона-зялёным крыкнулі на развітанне «ўра!», ускінулі ў неба шлемы — і Тодар убачыў з ілюмінатара, што яны не людзі. Нешта штучнае: адзін чырвона-белы — другі чырвона-зялёны.

Тодар падумаў: «Гэтак і ў нас. Здымі пагоны ці скінь кароны — і што? Нешта белае, нешта чырвонае, нешта зялёнае...»

Наста сказала: «Не дзіва. Як яны могуць быць людзьмі, калі ў іх яйцаў няма?..» І Мальвіна ўсю дарогу пілавала Тодара: «Вось, слухай — і гэта ў чатырнаццаць год!..» Нават пра рэвізорку забылася. Але ўспомніць... Ну, Салівей!..

Каля вярнуліся, Мальвіна з Настай адразу пайшлі клубніцы збіраць, якія падняліся і якіх, як з неба, насыпала столькі, што за ягадамі кустоў відаць не было. Тодар занёс два вядры на рынак, прадаў, купіў мяса, паклікаў, вярнуўшыся, Сурмача з ягоным зяцем і, зірнуўшы ў неба, засмажыў шашлыкі.

Лістапад 2012 г., Мінск

ПРЫПАВЕСЦІ

ЛАПАЦІНА

> «Литвинку божи?!. Тю, литвинку, ти ж чортів!» — «Ага, хай і чортів, аби не твой!»
>
> *З украінскага фальклору*

Сонца над Ярылавай гарой узыходзіла вясёлае — зусім не па настроі Ціта. Але што зробіш з сонцам? З Ярылам? Тут з самім сабой не зробіш нічога, а не тое што з богам...

Апошнімі гадамі Ярыла неўзлюбіў за нешта Нальшу. Вось і ў гэтым годзе яшчэ напачатку лета спаліў збажыну. Чаму ён бяду наслаў, на каго, на што зазлаваў? — пра тое нават вайдэлот Тур і вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта, які прыехаў у Крэва, каб прынесці ахвяры Ярыле, не дазналіся. Увесь чэрвень стаяла гэткая спёка, што, здавалася, плавіліся камяні, і сям'ю Ціта, да якой хутка павінен быў дадацца яшчэ адзін рот, зімой чакаў голад. Дый не толькі сям'і Ціта, а ўсяму Крэву, усёй Нальшы, на зямлі якой і без сонечных пажараў было ледзьве пракарміцца, выпадала гэтым годам галадаваць.

— Давайце мне лапаціну, — сказаў Ціт сынам, як толькі паснедалі. І паклаў каля пустой місы, выцершы хлебам, лыжку. — Мілава хутка народзіць, до мне ўжо...

Сыны ягоныя, старэйшы Віт, сярэдні Дан, муж Мілавы, ад якой не сёння-заўтра павінен быў з'явіцца ў Ціта ўнук, і малодшы Юр даелі сваё, таксама выцерлі хлебам і паклалі на стол лыжкі.

— Сёння?.. Ці заўтра? — спытаў Віт па праву старэйшага. І калі бацька, прамаўчаўшы на першае

пытанне, на другое кіўнуў, Віт падняўся з-за стала. — Заўтра дык заўтра.

За ім падняліся Дан з Юрам. Гаварыць болей не было пра што. Воля бацькі — гэта воля бацькі. Як сказаў, гэтак мусіць быць.

З сівой даўніны вёўся ў Нальшанскай зямлі звычай: калі гаспадар, састарэўшы, знемагаў, не мог ні пасеяць, ні пажаць, ні змалаціць, а толькі з'есці, ён ці перасяляўся з чырвонага, гаспадарскага кута ў запечча, ці, каб не быць у сям'і нахлебнікам, прасіў даць яму лапаціну.

Большасць выбірала запечча. А лапаціну выбіраў той, хто не хацеў дажываць жыццё з мышамі.

Звычай патрабаваў, каб лапаціна была альбо з гумна, дзе ёй збожжа на таку веялі, альбо з хаты, дзе на ёй цеста ў печ ставілі. Каб мела дачыненне да хлеба — і было зразумела: усё. Сыта ці не, але наеўся. З'еў чалавек сваё.

Пад захад сонца ён падымаўся з лапацінай на Ярылаву гару, дзевяць разоў абыходзіў вяршыню, укленчваў на капішчы, маліўся Ярылу, а ў хвіліну, калі сонца хавалася за небасхіл, нахіляўся ўслед за ім, кладучы галаву на ахвярны камень. Лапаціну, якую прынёс ён на плячах, браў ягоны наймалодшы сын і біў па патыліцы. Звычай патрабаваў, каб абавязкова наймалодшы — гэтак замыкаўся чарговы круг жыцця. З апошнімі сонечнымі іскрамі цвіркала, пырскала кроў, і жыццё заходзіла, закочвалася за мяжу зямлі і неба разам з сонцам...

Ціт не мог выбраць запечча.

— Што гэта з бацькам? — спытаў Дан братоў, збіраючыся ў сваю буду ў Багушоўскім лесе, дзе ён драў бяросту, нарыхтоўваў смалу, дзёгаць, вугаль. — Яму ж не час, здаровы яшчэ...

— Сын твой здаравейшы будзе, — кіўнуў Віт на Мілаву, якая грэла на сонцы пад сцяной пуні свой вялізны жывот. — Не сёння-заўтра адным ротам стане болей. Значыць, адным ротам мусіць меней стаць.

«Хто ж ведаў, што голад...» — хацеў сказаць Дан, але Юр раней сказаў:

— Ты чаго яго вінаваціш? Ён жа не ведаў, што голад. А калі б і ведаў, дык што?..

На тым размова між братамі скончылася. Юр пайшоў на свой пчальнік, а Віт, глянуўшы на круглыя грудзі над круглым жыватом Мілавы, сказаў, аблізаўшыся:

— А тое. Не трэба было гэтую смалянку да нас цягнуць. Праз яе ўсе беды. І вось пабачыш, Дан: яны яшчэ не скончыліся. Калі не так, няхай мне ні рыбы ў рацэ, ні звера ў лесе...

Юр у іх сям'і пчалярыў, бортнічаў, бо чым яшчэ, як не пчоламі, аднарукаму займацца, а Віт паляваў ды рыбачыў. Ён склаў высушаныя сеці, каб паставіць іх у Крэўлянцы на стронгу, зірнуў яшчэ раз на Мілаву і пайшоў да ракі.

Пра тое, што было, Віт праўду сказаў. Але пра тое, што будзе, багам ведаць, а не Віту.

Беды пачаліся пасля наезду на Смаленскае княства, адкуль вярнуліся нальшанцы з багатымі абозамі, лупамі, а Дан яшчэ й з паланянкай. Ён не ведаў, як насамрэч яе зваць, а яна не казала, дык Дан сам назваў паланянку Мілавай. Вядома, сапраўднае імя яе было іншае, хрысціянскае, смаляне не трымаліся гэтак за паганскую веру і звычаі продкаў, як нальшанцы, але якая розніца, як называецца гэткае дзіва...

Мілава была прыгожая, як Ляля. Багіня прыгажосці. Высокая, гнуткая, з васільковымі вачыма, белая-белая з чорнымі, як смоль, валасамі. Дан казаў, што знайшоў яе ў палацы князя, але што яна там рабіла, кім была, ад Мілавы было не дазнацца.

Смалянаў падчас апошняга наезду Нальшы ўжо абклала данінай Арда, так што выходзіла, нібы нальшанцы ўзялі ў Смаленску не сваё, ардынскае. Таму меней чым праз год паскакала на Нальшу шалёнае войска хана Бурундая разам з дружынай валынскага князя

Васількі Раманавіча. Нальшанскі князь Даўмонт кінуўся па дапамогу ў Наваградак да сваяка, вялікага князя літоўскага Міндава, але сваяк не дапамог. Было ў сваяка іншае на мэце: далучыць да Наваградка, да Літвы Нальшанскую зямлю, аслабленую набегам Бурундая. А ў Крэва разам з князем Васількам прыскакаў смаленскі князь Глеб, і разам яны Крэва нішчылі, палілі, шукаючы паланянку, пра якую казалі, што яна была нявестай смаленскага князя, але не знайшлі яе, схаваную Данам у будзе ў Багушоўскім лесе.

Калі Васілька з Глебам пакінулі абрабаванае Крэва, калі Дан прывёў Мілаву і калі ўсе, хто застаўся жывы, запатрабавалі прынесці яе ў ахвяру Ярыле, каб ён злітаваўся над Нальшай, вайдэлот Тур сказаў: «Не. Ярыла даў мне знак, што яму патрэбная іншая ахвяра. Большая, чым паланянка. А якая — пакуль знаку не было». І ўсе, пераглядзеўшы адзін на аднаго, прамаўчалі, не ведаючы, што гэта Ціт шапнуў вайдэлоту Туру: «Калі першай ахвярай стане смалянка, другой станеш ты». А вайдэлот Тур ведаў, як і ўсе ведалі, што Ціт, які колькі жыў на зямлі, столькі ваярыў, назабіваўшы людзей больш, чым іх засталося ў Крэве, слоў на вецер не кідае.

Быў той знак ці не было таго знаку, але паланянку Мілаву не ахвяравалі Ярыле, а ў Наваградку нечакана памерла вялікая княгіня Марта. Жонка вялікага князя Міндава. Сястра княгіні Агны, жонкі князя Даўмонта. Здаровая, трыццацігадовая — і раптам...

Дзіўная смерць. «Вялікая княгіня — вялікая ахвяра, якой хацеў Ярыла!» — абвясціў вайдэлот Тур, і ўсе на нейкі час супакоіліся, апроч самога Ярылы і вялікага князя Міндава.

Некалі Марта звалася Ведай і была жонкай князя Вішымунта, якога разам з братамі ягонымі Ердзівілам і Спрудзейкам забіў Міндаў, каб узяць Веду — гэтак яна яму глянулася. І ўзяў ён паганку Веду, якую ахры-

сцілі ў Марту, і яна нарадзіла яму двух сыноў, Рэпіка і Руклю. Гуляючы з імі перад сном, Марта й памерла.

Сама?.. Якая гэта маці, маладая і здаровая, памірала, гуляючы з дзецьмі?.. А Міндаў шмат каму памерці дапамагаў, так што самыя розныя чуткі хадзілі...

Калі з весткай аб смерці Марты прыскакаў у Крэва ганец і княгіня Агна зазбіралася ў Наваградак на пахаванне сястры, вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта паклікаў князя Даўмонта на Перунову гару: «Сам не едзь, князь, і не пускай жонку». — «Чаму?» — «Бо сам паедзеш на смерць, а жонка твая — на гвалт. Так кажуць багі — і гэтак стаяць зоркі».

Сам Даўмонт не паехаў, не надта й хацелася яму бачыць Міндава, а жонку сваю наравістую на тое, каб не ехала, не ўгаварыў. «Не ведаю, — запярэчыла Агна, — што сказалі багі, але ведаю, што пра мяне людзі казаць будуць, калі з сястрой не развітаюся». І даў ёй князь дружыну ў трыццаць чалавек на чале з малодшым Цітавым сынам Юрам і выправіў у Наваградак.

У Крэва вярнулася толькі палова дружыны, пабітая і пасечаная. Агна не вярнулася. Юр, які застаўся без правай рукі, распавёў такое, у што нават Ціт, добра зведаўшы Міндава і ў гульбах, і ў сечах, не адразу паверыў. На хаўтурах па Марце вялікі князь плакаў, жаліўся на лёс і на багоў, якія забралі ў яго жонку, а потым выцер слёзы і абвясціў, што перад самай смерцю Марта выказала апошнюю волю сваю: пабрацца князю з яе сястрой! І узяў Міндаў сабе ў жонкі Агну, жонку Даўмонта. Гвалтам узяў, як некалі Марту, забіўшы яе мужа Вішымунта. Дык Марта ўсё ж стала ўдавой, а тут — пры жывым мужы.

Ці звар'яцеў вялікі князь, ці гэтак яму самотна пад скон жыцця стала, што ўжо й не ведаў, як павесяліцца, гадаць пра тое мог хто заўгодна, але не Даўмонт. Яму выпадала адно: бараніць свой гонар. А значыць, адпомсціць за абразу. Знішчыць Міндава.

Аднаму нальшанскаму князю было гэта не па сіле, ён пачаў шукаць хаўруснікаў. І знайшоў літоўскага князя Трайната. Як Даўмонт марыў пра помсту, гэтак Трайнат, пляменнік Міндава, марыў пра велікакняскі пасад. Змовіўшыся, яны сабралі дружыны нібыта для таго, каб дапамагчы Міндаву зваяваць Бранскае княства, але з паўдарогі павярнулі на Альконы. Там, у вусці Сулы, было селішча вялікага князя. Яны прыйшлі ўвечары, на ноч сталі ў лесе, а раніцай напалі...

У дружыне Даўмонта была ўся сям'я Ціта, апроч аднарукага Юра. Сам Ціт, Дан і Віт. Секлі так, што жывых не пакінулі. Міндава забіў сам Даўмонт, сыноў вялікага князя, Рэпіка і Руклю, Ціт з Вітам, а Дан засек Агну. Пакідалі іх, на кавалкі пасечаных, у раку — і рушылі на Наваградак. У стальцы вялікага князя Міндава ўжо ведалі пра ягоную пагібель, адчынілі перад Трайнатам і Даўмонтам гарадскую браму.

Помста нараджае толькі помсту, больш нічога яна не нараджае. Трайнат не доўга прабыў на велікакняскім пасадзе, яго задушылі слугі Міндава. А Войшалк, старэйшы Міндаваў сын, сабраў войска і напаў на Крэва, змусіўшы Даўмонта збегчы ў Пскоў. Там нальшанскі князь ахрысціўся, ажаніўся, стаў князем Цімафеем і па скон жыцця помсціў Літве і Нальшы, насылаючы наезд за наездам, набег за набегам на зямлю бацькоў.

— Бацька, ты не забыўся, што ў Юра няма правай рукі? — спытаў Дан, збіраючыся ў лес. — І ён не ляўша. Дык глядзі, каб не выйшла так, як некалі з Драгавітам... Помніш?

Гэта ўсе ў Крэве помнілі. Малодшы сын Драгавіта быў кволы, слабы ў руках. Драгавіт лёг пад лапаціну і жывы застаўся. Толькі скалечаны. Не рухаўся два гады, пакуль памёр.

Такой долі нікому не пажадаеш. Але Юр хоць і з адной рукой — не кожны здужае яго дзвюма.

— Юр хоць і з адной рукой, але...

Дан, не даслухаўшы, зайшоў у стайню, вывеў жэмайцкага жарабца, якога таксама прыгнаў у абозе са Смаленска.

— Але пагаварыў бы ты, бацька, з вайдэлотам, каб ці Віт замяніў Юра, ці я... Вайдэлот хітры, што-небудзь прыдумае.

— Што ён прыдумае? Па звычаю малодшы сын лапаціць. А калі вайдэлот парушае звычай, дык які ён вайдэлот?

— Ну, глядзі... Прыдумалі ж вы з ім, як Мілаву не ахвяраваць Ярыле.

Ён скочыў на каня, Ціт узяўся за аброць:

— Ты сам хочаш мяне забіць?

— Не! — бізуном агрэў Дан жарабца, той узвіўся свечкай, ледзь руку Ціту не вырваўшы, і Ціт падумаў услед сярэдняму сыну: «Яшчэ як хоча!..»

Калі Дан прывёў у хату Мілаву, калі Ціт убачыў, як яна, нібы чорную хмару над белым снегам, валасы з грудзей на плечы перакідвае, дык зашумела ў ім кроў — і першае, што падумаў: «Некаму з нас, ці Дану, ці мне, праз смалянку гэтую не жыць». І не адно таму, што Мілава была прыгожая. Дабранега, жонка Ціта, якая памерла, нарадзіўшы яму пяцёх сыноў, з якіх выжылі трое, таксама была гожай. Вельмі. Так што Ціт звык да жаночай прыгажосці. Але ў Дабранезе не было таго, што ён адразу адчуў у Мілаве. Таго, што, мусібыць, Міндаў адчуў у Агне, праз што і ўзяў яе гвалтам на хаўтурах па жонцы. Забраў у Даўмонта. І Ціт, як толькі ўбачыў, Мілаву, адчуў яе. І зразумеў, што забярэ яе ў Дана.

І забраў. Але не так, як Міндаў забраў Агну. Не адкрыта, а ўпотай. Як толькі Дан у сваю буду лясную з'ехаў, Ціт узяў смалянку. Яна й не працівілася, бо адчула ў ім, мусібыць, тое, чаго не адчувала ў Дане. І наступным разам, калі Дан з'ехаў у буду, сама да Ціта прыйшла.

Так яны й жылі ўтраіх. Сын са сваёй жонкай і бацька з жонкай сына. Паганца Ціта гэта не мучыла, а Мілава, якая вырасла, выхавалася хрысціянкай, мучылася. І мучыла Ціта. «Гэта грэх. Гэта грэх. Так нельга, так нельга». Які грэх? Чаму нельга? Гэта прырода, жарсць. Куды яна вядзе, туды за ёй ідуць. Звяры, людзі. Апроч таго, яшчэ нядаўна ў нальшанскіх сем'ях і па дзве, і па тры жонкі было. Прадзед Ціта з трыма жыў. Карміў іх, дзяцей карміў — і жыў. Не мог бы карміць — не жыў бы.

Вось цяпер Ціт не толькі Мілаву, нікога карміць не можа — і сыходзіць ад усіх. Кладзецца пад лапаціну. Усё па звычаях продкаў, па спрадвечных законах жыцця, а не па прынесеных аднекуль пісаннях. Хто і дзе іх пісаў? Што ў іх?.. Мілава яму распавяла. Калі па іх жыць, дык чалавеку не павярнуцца. Самому нічога не вырашыць. Нават пра сябе. Вось ён сказаў Мілаве ўчора, што пойдзе пад лапаціну. Яна давай хрысціцца, маліцца. Зноў: «Нельга, нельга. Грэх, грэх. Страшны, смяротны». Чаму? Грэх у запеччы з мышамі жыць! Нават не так грэх, як сорам. А тут які сорам? Ніякі. Перад кім? Ні перад кім. А калі няма сораму, няма граху. А яна сваё: «Перад Богам грэх, які жыццё даў». Ну, калі нават даў, дык цяпер яно маё — і я сам з ім разбяруся. Як вырашу, гэтак і будзе.

Увогуле ўсё, што ў тых пісаннях — для слабых людзей. Не магу, маўляў, пад лапаціну легчы, Бог не дазваляе. Буду ў запеччы з мышамі сядзець. Нездарма Міндаў, моцны чалавек, выракся навязанай яму хрысціянскай веры і вярнуўся да веры паганскай. Веры продкаў.

«Ён здраднік, — казала Мілава. — І асудзіў сябе на мукі вечныя. Бог такога не даруе».

Калі Ціт першы раз узяў яе, Мілава доўга распавядала яму пра сваё жыццё — і ён слухаў. Ляжаў на спіне, гладзіў яе па валасах, рассыпаных на ягоных грудзях, і слухаў, што яна распавядае. Ніколі раней такога не

было, бо каго слухаць? Што можа сказаць жанчына? Таму звычайна ён утаймоўваў плоць, выплёхваў семя — і ўсё. Нацягваў апратку — і ці на працу, ці на вайну. А тут ляжаў і слухаў, здзіўляючыся самому сабе, яе аповеды пра дзяцінства, пра бацькоў, пра яе каханне, пра яе Бога...

«Вы дзікуны, — казала яна. — Вы моліцеся ідалам. У вас не злічыць багоў і бажкоў, якім вы прыносіце ахвяры, і яны разам з вамі п’юць, ядуць, рагочуць». Ён смяяўся: «Дык добра ж з багамі, калі яны з намі». — «Бог адзін, — прыўставала і хрысцілася яна, — і ён Бог-Бацька, Бог-Сын і Бог — Дух Святы, і ён той, хто пайшоў на пакуты, ахвяраваў сабой дзеля нас, даў раскрыжаваць сябе...» — і Ціт пытаў: «А навошта? Мяне татары, у якіх свой бог, раскрыжаваць хацелі, дык я не даўся, забіў чатырох і ўцёк...» — а яна рот яму затуляла: «Кажу табе, што Бог ва ўсіх адзін, няма бога татарскага ці нальшанскага...» — і ён руку яе цалаваў, сам веры не даючы, што жанчыне руку цалуе. «Нальшанскі бог ёсць, ён прывёў Дана ў Смаленск, а Дан цябе прывёў у Крэва, каб ты стала маёй багіняй...» — казаў ён, думаючы: «О Пяруне, о Ярыла, о Вялесе, што гэта я раблю і што кажу? Хто з вас паслаў мне гэтую жанчыну на маю пагібель? Ці не вы паслалі? Адзіны Бог, у якога ў Крэве ўсё болей вернікаў?..»

Хрысціянаў у Крэве, ды ва ўсёй Нальшы пасля набегу на Смаленск сапраўды паболела. Яны паставілі пад Ярылавай гарой капліцу і нават пачалі будаваць храм. Паганцы здзіўляліся: навошта? Калі храм — зямля пад небам. Нашто хавацца ў камяніцах, калі можна маліцца ў свяцілішчах, на гарах і пагорках ушаноўваць сваіх багоў, якія таксама не хаваліся, а спрадвеку жылі разам з людзьмі? Любіліся з імі, сварыліся і нават біліся, але ўрэшце заўсёды прыходзілі да згоды. Багі і людзі не былі рознымі светамі, жылі ў адным свеце,

цэласным і непарыўным, які не падзяляўся на жыццё і смерць — і ніхто не баяўся ні жыць, ні паміраць.

Ціт баяўся, што заб'е Дана. Больш нічога ён не баяўся. І пытаўся ў сябе самога: «Калі ёсць нешта такое, праз што можна забіць сына, і калі гэта не ўлада і не золата, дык што гэта? Калі гэта жанчына, калі ён дажыўся да таго, што праз жанчыну можа праліць родную кроў, дык нельга чакаць, калі такое здарыцца. Вось чаму яшчэ, а не толькі праз страх голаду папрасіў Ціт лапаціну.

Ніхто гэтага не зразумеў. Ні Віт з Юрам, ні Дан. А Мілава зразумела.

— Навошта ты так?.. — спытала яна, калі сыны Ціта разышліся хто ў лес, хто на пчальнік, хто на раку, а ён прысеў да Мілавы каля гумна пад сцяну на сонцы. І яна паклала руку ягоную на свой жывот:

— Нашто ты праз вялікага сына малога сіратой пакідаеш?..

І нехта ўдарыў з жывата Мілавы ў далонь Ціта! Маленькім кулачком! Ціха, але ўдарыў!..

Ціт хацеў адняць далонь, ды нешта трымала руку на жываце, прыцягвала, і гэта не была гладкая скура Мілавы, а штосьці такое, што пад ёй, пра што Ціт да гэтага дня не спытаў, не падумаў, а Мілава дагаварыла:

— Калі ўжо ты вырашыў, каб далі табе лапаціну, дык ведай: дзіця ўва мне тваё.

Ён спытаў:

— Скуль ты ведаеш, што маё? — і яна мацней прыціснула да жывата ягоную руку, пад якой білася, пульсавала ў яе чэраве жыццё:

— Я так вырашыла.

Вырашыла яна. Што яна можа вырашыць? Калі стане вядома, што дзіця ў яе не ад Дана, што яна здрадзіла мужу, Дан мусіць яе забіць.

— Ты ж не прызнайся нікому, — паглядзеўшы ва ўсе бакі, сказаў ён ціха. — За гэта смерць. Ды яшчэ лютая, праз распалавіньванне.

— Як гэта?

— Напалам рассякуць, калі з двума была.

Яна зазірнула яму ў вочы. Глыбока зазірнула.

— Гэта калі цябе не будзе... А калі ты будзеш? Абароніш?

Ціт падняўся.

— Ад людзей абараніў бы — ад звычаяў не абараніць. Калі Дан не заб'е, дык я забіць мушу. Бо сорам не на адным Дане — на ўсёй сям'і. А я найстарэйшы ў ёй. Галава роду. Мне й вяршыць суд па законах продкаў. Разумееш?

Вочы Мілавы сталі вільготныя, але яна стрымала слёзы.

— Які суд? Чаму нада мной? Не над табой, не над Данам... Хто прывёз мяне сюды, хто ўзяў сілай?.. Якія законы, калі я кахаю цябе? Калі я цябе кахаю і нашу тваё дзіця? Твайго сына, Ціт...

Ён не знайшоў, што сказаць на гэта. Павярнуўся і пайшоў на дрывотню. Распалавініў адзін бярозавы кругляк, другі, трэці — толькі шчэпкі ляцелі. «Моц яшчэ ёсць... — сам пра сябе падумаў. — Але сёння ёсць, а заўтра... — Уявіў, як вырасце сын, будзе стаяць во тут, на дрывотні, калоць бярозавыя круглякі, толькі шчэпкі ляцець будуць... Успомніў, як seклі дровы ягоны бацька, дзед... Як ляцелі шчэпкі... Усё было тое самае... І тое самае будзе... — Дык для чаго тады, калі ўсё тое самае, адно знікае, а іншае з'яўляецца? Адзін памірае, а другі...»

Ціт увагнаў сякеру ў калоду, набраў паленняў і панёс у лазню. Трэба было памыцца перад заўтрашнім днём.

Назаўтра з самага рання сонца паліла так, нібы звар'явалася. Зямля знемагала ад спёкі, а людзі знемагалі і ад спёкі, і ад зямлі, якую трэба было паліваць і паліваць, каб не згарэла. На гароды вёдрамі вынеслі ці не ўсю змялелую Крэўлянку, пасля чаго

нібы ў насмешку над Ярылам Пярун наслаў дождж. Апоўдні наплыла духата, а пад вечар над Перуновай гарой раптоўна сабраліся хмары, з якіх абрынуўся вадаспад. Дождж не ліў, а сцяною падаў, і за нейкія хвіліны вады стала столькі, што Крэўлянка забурліла, выйшла з берагоў, затапіла і змыла ніжэйшыя гароды, а вышэйшыя, на пагорках, куды насіць ваду з ракі сіл не ставала, былі ўжо спаленыя сонцам — і спусцелая, чорная ў лагчыне і зрыжэлая на схілах пагоркаў зямля страшна зеўрала непазбежным зімовым голадам. Ціту цяпер і думаць не было пра што, толькі пра лапаціну.

Вайдэлоту Туру і вярхоўнаму вешчуну Крыва-Крывэйту таксама. Бо хлебам іх былі відовішчы. І таму, калі Ціт прыйшоў да Перуновай гары, да Прошчы, дзе вайдэлот з дванаццаццю жрацамі дзякаваў Перуну за дождж, і спытаў, ці можна нешта прыдумаць, каб памяняць аднарукага Юра на некага з ягоных братоў, Дана ці Віта, вайдэлот Тур адказаў, што прыдумаць нічога нельга. Бо калі ён, вайдэлот Тур, парушыць старадаўні звычай, па якім лапаціць бацьку мусіць наймалодшы сын, інакш не замкнецца круг і дарэмнай будзе ахвяра, дык вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта спытае: «Калі вайдэлот парушае звычай, які ж ён вайдэлот?..»

Ціт даўно ведаў вайдэлота Тура. Яшчэ з пары, калі Тур быў не вайдэлотам, а служкам вялікага князя Міндава. Прычым служкам з невядома якімі абавязкамі, хутчэй за ўсё тайнымі. Лісам бегаў ён па Нальшы, нешта вынюхваў, некага высочваў. Пасля раптам знік — і гадоў праз пяць аб'явіўся на капішчы пад Наваградкам вайдэлотам. І абвясціў волю багоў: усёй Літве і Нальшы скарыцца перад вялікім князем.

Калі Юр з рэшткамі дружыны, пасечанай Міндавам, вяртаўся з Наваградка, вайдэлот Тур дагнаў іх па дарозе і сказаў, што наперадзе, пад Любчай, засада. Была там засада ці не, але яны абышлі Любчу, і Тур вярнуўся ў Нальшу разам з імі. Сказаў, што будзе ў Крэве маліць багоў за княгіню Агну. Тая, гвалтам узя-

тая Міндавам, засталася ў Наваградку, а маліць багоў за яе Тур чамусьці вярнуўся ў Крэва.

Шпегам Міндава ён вярнуўся. Міндаў разумеў, што рана ці позна князь Даўмонт паспрабуе адпомсціць за жонку, і хацеў ведаць, калі і як.

Тур і Ціту прапанаваў служыць Міндаву. «Ты ж не толькі ваяр, ты ж разумны чалавек, — казаў ён, перадаўшы Ціту падарунак Міндава: паўтараручны, на вастрыню пчалінага джала адкаваны тэўтонскі меч. — Вялікі князь стварае вялікую дзяржаву, а малыя князі замінаюць. І Даўмонт замінае. Засеў тут на дарозе да Вільні. Думаеш, Міндаву жонка Даўмонта патрэбная? Ды ў яго такіх жонак!.. Ён наўмысна так зрабіў, каб Даўмонт, які зараз аслаблены набегамі татар, галаву страціў, помсціць кінуўся. І праз тое напраўду страціў галаву. Дапамажы вялікаму князю — і станеш ягонай правай рукой, якая меч трымае. Вось што азначае падарунак...»

Падарунак быў княскі, нехта іншы на яго б купіўся, але Ціт быў не проста ваяром. Ён быў ваяром верным. І сказаў Даўмонту пра размову з вайдэлотам Турам. Спытаў: «Знесці галаву падараваным мечам?» — «Не, — сказаў князь. — Шапні ў вушы, якія растуць на той галаве, што мы збіраемся напасці ў наступнае лета. А мы ў змове з Трайнатам выступім гэтай восенню. І ўсім галовы пазносім».

Ціт зрабіў так, як сказаў князь Даўмонт. А князь зрабіў так, як змовіўся з Трайнатам. Напаў восенню і ўсім галовы пазносіў, пасля чаго вайдэлот Тур доўга баяўся Ціта. Рабіў усё так, як Ціт казаў. Але цяпер Даўмонт княжыў у Пскове, сам быў здраднікам, якому Ціт некалі служыў, дык чаго вайдэлоту Туру баяцца Ціта?

— Для Тура лепш, каб мяне аднарукі лапаціў, — сказаў Ціт, узышоўшы на Ярылаву гару да вярхоўнага вешчуна Крыва-Крывэйты. — Бо глядзець, як аднарукі

бацьку забівае, цікавей, чым глядзець, як гэта робіць двухрукі. Скажы яму, каб памяняў Юра на Дана.

Крыва-Крывэйта, седзячы на схіле гары, цяжка ўзняў на Ціта выцвілыя, нібы пасівелыя за доўгія гады жыцця вочы.

— Я вымаліў дождж у багоў, а ты пра што мяне просіш?..

Ціт хацеў сказаць, што лепш бы Крыва-Крывэйта гэтак не стараўся, бо вымаліў не дождж, а патоп, пасля якога невядома, як жыць. Але не сказаў так. Калі прыходзіш прасіць, сваё не скажаш. Пакланіўся вярхоўнаму вешчуну:

— Пра драбязу прашу. Багам хіба не ўсё адно, хто мяне заб'е?..

— Пра драбязу... — падняўся Крыва-Крывэйта. — З драбязы ўсё й пачынаецца. Што трэба, каб сцяна парушылася? З падмурка каменьчык вынуць. Вунь глядзі, — паказаў ён уніз, дзе ў падножжы гары бялела каплічка, нядаўна ўзведзеная крэўскімі хрысціянамі. — Яны таксама з драбязы пачыналі. Аднойчы пеўніка ахвярнага пашкадавалі. А цяпер?.. Адпрэчылі нашых багоў! Выракліся веры продкаў!.. — пачаў падвышаць голас Крыва-Крывэйта, паварочваюся ад Ціта да тузіна людзей, што стаялі каля капліцы. — І раптам ускінуў рукі, перайшоў на крык, і словы ягоныя валунамі пакаціліся з гары на людзей, на капліцу, на Крэва. — Дык вось што кажу вам я, вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта! *Воля ваша будзе сцерта, як зярно ў жорнах, верай новай і развеецца, як порсць дарожная. Слава ваша забудзецца, а імя ваша будзе імем пагарджаных і паярэмленых. Нашчадкі вашы адвернуцца ад крыві сваёй і магілы вашы зняважаць будуць. Плады зямлі вашай, крой і пот вашы возьмуць чужынцы, і вы іх багоміць будзеце. Жоны і дочкі вашы стануць паслужніцамі ў тых, каторыя вамі валадаць будуць. Перад рабамі сваімі пахінеце каркі і знізіце аблічча свае ў пакорлівасці. Змоўкнуць вечавыя званы*

*ў гарадах і песні свабоды ў сёлах. І перапоўняцца воды слязамі вашымі, паветра стогнамі, а зямля крывёй вашай. І згінеце з аблічча зямлі, калі не ачуняеце і не скажаце сабе: зямля наша — дом наш, яна — магіла прашчураў і калыбка будучых пакаленняў нашых!..**

Крыва-Крывэйта страшны быў, і людзі ўнізе, нібы хаваючыся ад ягоных цяжкіх, што камянямі каціліся, слоў, туліліся да капліцы, да якой па дарозе ўздоўж Крэўлянкі, ад Цітавай хаты ў бок Ярылавай гары, абняўшы рукамі жывот, ішла Мілава. «Што гэта яна надумала?..» — пачаў спускацца, каб перахапіць яе, Ціт, і паспеў перастрэць на дарозе, але ў Мілавы быў такі твар, такія вочы, яна йшла так, як, можа быць, ідуць з зямлі на нябёсы, такая яна была, што людзі, гледзячы на яе, пачалі хрысціцца, і Ціт саступіў з дарогі, а Мілава схавалася ў капліцы.

Маліцца прыйшла. Ну, што ж... Няхай памоліцца свайму Богу, які невядома хто і невядома дзе...

— Дан! — паклікаў Ціт, вярнуўшыся дахаты. —— Цягні барана на дрывотню! А ты, Юр, лапаціну вазьмі!

Віт выйшаў з хаты: «Ты што надумаў, бацька? Каб Юр на баране лапацінай біць налаўчыўся? Каб столькі мяса па такой гарачыні прапала? Нешта ты надумаў не тое...» — казаў ён, дапамагаючы Дану цягнуць барана, якога паклалі яны галавой на калоду, а Ціт крыкнуў Юру, які ўзняў лапаціну:

— Рэбрам! Роўна ўніз! Бі!

Юр ударыў. Не зусім рэбрам і не роўна ўніз, наўскасяк па шыі. «Бэ-э-э...» — прабэкаў баран, вырываючыся, але Дан з Вітам трымалі яго моцна, а Юр яшчэ раз ударыў, і баран яшчэ раз прабэкаў, і толькі за трэцім разам Юр папаў, як трэба, па чэрапе, баран падрыгаўся і заціх.

— Мне таксама гэтак бэкаць і дрыгацца? Дрыгацца і бэкаць? — раззлавана вырваў лапаціну ў Дана, гэкнуў

---

* Тэкст курсівам Вацлава Ластоўскага.

ёй, як сякерай, раструшчыў барану чэрап, адкінуў лапаціну і пайшоў у хату Ціт. — Нарабіў сыноў на сваю галаву!..

Віт падняў лапаціну, сходзіў на рэчку, адмыў ад крыві, паставіў да сцяны каля акна, у якое раззлавана глядзеў на падворак бацька. Сказаў, павярнуўшыся да братоў:

— Не хоча ён паміраць.

Дан пацягнуў барана ў склеп. Там, у камяніцы, хоць і не было холадна, але ўсё ж не так горача, як на вуліцы.

— Тады нашто ўчора ён сказаў пра лапаціну? — спытаў Юр. — Хто яго за язык цягнуў?

Дан зачыніў склеп, навесіў стары кажух на дзверы.

— Думаў, што хоча. А цяпер падумаў, што не. Чалавек па-рознаму думае.

— Ага, — кіўнуў на дзверы склепа Юр. — Баран таксама думаў. А сёння мы ім павячэраем.

Гэта была непавага да бацькі, і Віт, як старэйшы, зірнуў на Юра няўхвальна.

— Ты сам думай, што кажаш.

Дан заступіўся за брата.

— Што ён кажа не так? Слушна кажа. Дзе цяпер яду браць, калі зямля пустая? Толькі ў набегах на суседзяў. А бацька наш ваяр. Ды яшчэ які. І сіла ў ім не меншая за маю. А ён пад лапаціну. Як баран.

Дану Віт нічога не сказаў. Павярнуўся і пайшоў у хату.

— Ён Мілаву абрухаціў, — ціха сказаў Юру Дан, і Юр ці не расчуў, ці не зразумеў.

— Што?.. Хто абрухаціў?.. Віт?

— Бацька.

— Ды кінь! Скуль ты ўзяў?..

— Мілава сказала.

— Калі?

— Сёння. Як навальніцай гароды змыла. «Гэта ж голад, — заплакала. — Дзіця мае памрэ. І гэта праз мой грэх». Я спытаў: «Праз які?..» — і яна сказала.

Юр падышоў да брата, абняў яго адной рукой.

— І ты яе не забіў? Адпусціў?

— Як я заб'ю? Калі ў Смаленску, як толькі ўбачыў, ува мне нібы гром выбухнуў: «Мая!» А дакрануўся — закалаціла ўсяго. Нібы жанчын не меў ніколі. І дасюль так. Яна кінжал турэцкі, крывенькі такі, з похваў: «Возьмеш мяне сілай — ніколі твая не буду!» А я ўзяў. Не ўтрымацца было. Можа, праз тое яна з бацькам. Каб адпомсціць... Хоць сказала, што і ён сілай узяў. Але яго пакахала. Так, сказала, што насмерць. Вось як так?..

— Што як?

— Яго пакахала, мяне — не. Праз тое самае...

— Відаць, не праз тое. Ты здагадваўся?

— Мільгалі думкі. Але...

— Але не верыў у тое, што думалася?

— Не верыў.

— І не пытаў яе?

— Не.

— Тады навошта?

— Што навошта?

— Навошта прызналася?

Дан пацепнуў плячыма.

— Не ведаю. Спытаў сёння пра грэх — яна й сказала. Прагаварылася.

— Але ж магла пра іншы грэх сказаць?

— Магла.

— А сказала пра гэты. Чаму?

Дан не вытрымаў, адштурхнуў Юра.

— Што ты да мяне прычапіўся! Чаму, чаму?.. Голаду спалохалася. Ці спалохалася, што сам дазнаюся!

— Як? Сёння бацьку канец — і як бы ты дазнаўся? Ніхто б не дазнаўся ніколі. А яна прызналася. Чаму?

Дан ледзь не накінуўся на Юра.

— Ды не хачу я ведаць, чаму! Якая мне розніца, чаму! Мне трэба думаць, што рабіць, а не чаму прызналася!

Юр не адступіў, зноў абняў брата.

— Так. Трэба думаць, што рабіць. Бо Мілава прыдумала нешта.

Дан раптам абмяк.

— Я ведаю, што... Ну, здагадваюся... Памятаеш, я сказаў табе, што Агну ў Альконах засек, бо ты праз яе без рукі застаўся. Дык не... Я там і не помніў, што ты без рукі. Яно як было... Мы ўварваліся — Агна перад Даўмонтам на калені. Ногі яму цалаваць. «Толькі не забівай Міндава! Бо не ён вінаваты! Гэта мой грэх, гэта я вінаватая, што пакахала яго і засталася з ім! Мяне забі, толькі яго не забівай!..» Даўмонт разгубіўся, не чакаў... Тут Міндаў на нас кінуўся. Даўмонт яго засек, а я Агну... Напалам разваліў! Ад шыі да похвы. Курва! Я б зразумеў, каб за дзяцей папрасіла. А яна за яго! Ён мужа яе, сям'ю, Крэва, Нальшу зняважыў, а яна... Дык і Мілава за бацьку, разумееш? Ён сілай яе, а яна мне: «Яго аднаго кахаю! Хоць забі!..» Вось у мужыках такога быць не можа, а ў іх ёсць. У гэтых бабах. Так што яна...

— Ціт! — гукнулі з вуліцы. — Ты дома? — І, не чакаючы адказу, на падворак ступіў вайдэлот Тур са сваімі жрацамі. — Дзе бацька? Пара.

З хаты выйшаў Віт, за ім бацька. У белым споднім, падпяразаны поясам з тэўтонскім мячом, падараваным некалі вялікім князем Міндавам. Павярнуўся тварам да дзвярэй, укленчыў, пацалаваў парожны камень. Падняўся:

— Я гатовы. Юр, падай лапаціну... — І нахіліўся да вуха Юра. — Калі не справішся лапацінай, мечам дасячэш.

Во прыдумаў! «Мечам нельга...» — падаючы лапаціну, паспрабаваў запярэчыць Юр, але бацька не стаў яго слухаць.

Выйшлі на вуліцу. Паперадзе вайдэлот Тур са жрацамі, за імі Ціт з мячом на поясе і лапацінай на пля-

чах, за Цітам трое ягоных сыноў. Уздоўж Крэўлянкі рушылі да Ярылавай гары.

— Ціт, — спытаў, калі прайшлі палову дарогі, вайдэлот Тур. — Скажы мне: ты здурнеў? Ці здзяцініўся?

— Састарэў я, Тур.

— Ды пры чым тут састарэў, не састарэў? Людзі ўжо забыліся, калі ў нас некага лапацілі. Пасля таго як сын Драгавіта недабіў бацьку, і той два гады лежма прамучыўся, стаў зводзіцца звычай. А ты за яго ўчапіўся. Чаму? Толькі не кажы, што сыны цябе ў запечча гоняць. Я даўно цябе ведаю, ты сам іх загоніш, калі захочаш. Хіба не так? Га, Віт?

— Загоніць, — сказаў з-за спіны бацькі Віт. — Калі захоча.

Ціт вышэй ускінуў рукі на лапаціну.

— Не захачу. Хаценняў ува мне ўжо ніякіх не засталося. — І дадаў, памаўчаўшы: — Апроч аднаго.

— Якога? — павярнуўся да яго вайдэлот Тур. — Якога аднаго?

Ціт усміхнуўся.

— Скажу — не спраўдзіцца.

— Усміхаецца ён, — плюнуў пад ногі вайдэлот. — Галаве на плячах быць паўгадзіны засталося, а ён усміхаецца...

Падышлі да Ярылавай гары, у падножжы якой ужо тоўпіліся крэўляне, а на вяршыні, раскінуўшы рукі, стаяў нерухома, як крыж, вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта. У белым каптуры і ў чырвонай, аблямаванай белай тасьмой і падпяразанай белым поясам з бычынымі хвастамі на канцах, туніцы. «Зараз зноў праклінаць пачне...» — падумаў Ціт, але вярхоўны вяшчун глядзеў, як падымаюцца ўслед за вайдэлотам людзі ўгару, і маўчаў. Падняліся, сталі кругам — і Ціт рушыў па крузе, завяршаючы свой зямны шлях. Адзін круг, другі, трэці... Ішоў, нічога не думаючы, ні пра што не ўспамінаючы і ні пра што не шкадуючы, бо пра што шкадаваць? Круг за кругам, год за годам,

з дня ў дзень праца, пот, мазалі, кроў, войны, бітвы, прасвету між імі не бачыў — і гэта жыццё? Хіба пад канец бліснула, як сонца на мячы, каханне, але нібы ўкрадзенае, дык што ж: чапляцца за яго? Тым больш, што не ў староннягa чалавека ўкрадзенае, як Міндаў у Даўмонта ўкраў, а ў сына свайго — вунь ён стаіць каля вайдэлота Тура, спадылба зыркае, чакаючы, калі ягоны брат малодшы бацьку чэрап раструшчыць. Дык Ціт на ягоным месцы і не чакаў бы... У ложку разам з Мілавай задушыў бы...

Але Ціт на сваім месцы. На тым, дзе завяршаюцца ўсе кругі. Чацвёрты, пяты, шосты... І не хочацца яму нікога душыць, нікому помсціць — увогуле нічога не хочацца. Хіба сына свайго наймалодшага ўбачыць, пра якога ўсе будуць думаць, што гэта ўнук — вось, бадай, адно, якое яшчэ засталося, жаданне. І дзіўна, што па жыцці, у якім ён назабіваў людзей болей, чым іх сабралася цяпер на Ярылавай гары, яно, жаданне ўбачыць яшчэ адно жыццё, засталося...

Нікога болей ён не заб'е, нікому не адпомсціць. Назабіваўся, напомсціўся. Досыць. І не таму, што Мілава пра свайго адзінага Бога яму нашаптала, пра смяротны грэх...

«Які грэх? — пытаў ён Мілаву. — Рыбы глынаюць рыб, птушкі дзяўбуць птушак, звяры загрызаюць звяроў. Так было, ёсць і будзе. Так мусіць быць, бо калі не заб'еш, не з'ясі ты, дык заб'юць і з'ядуць цябе. А калі я дам сябе з'есці, дык што пра мяне скажуць? Што я бязгрэшны? І што мне з таго, што я бязгрэшны, калі мяне з'елі?..»

«Ты быў як рыба, як птушка і як звер, пакуль не ведаў Бога», — шаптала Мілава. І вучыла маліцца: «Ойча наш нябесны, свяціся імя Тваё...» І хрысціла: «У імя Айца, і Сына, і Святога Духа...» І тулілася да яго, распаленая: «Бог — любоў, Бог — любоў, Бог — любоў...»

Сёмы круг... восьмы... дзявяты... і кожны наступны карацейшы, вузейшы за папярэдні — чаму так?..

Ціт падышоў да ахвярнага каменя на капішчы, стаў тварам да сонца — і для сябе самога нечакана зашаптаў: «Ойча наш нябесны, свяціся імя Тваё...» Ён шаптаў зусім ціха, але Крыва-Крывэйта пачуў, заварочаў жаўлакамі. «Воля ваша будзе сцерта, як зярно ў жорнах...» — пачаў казаць вярхоўны вяшчун, падвышаючы голас, перакрываючы і малітву Ціта, і пранізлівы дзіцячы крык пад гарой, на вяршыні якой Ціт укленчыў, паклаў галаву на камень, скінуўшы рукі з лапаціны, што ляжала ў яго на шыі, як вясло, з якім пераплываюць мёртвую раку, з гэтага берага на той, а Крыва-Крывэйта не сціхаў: «Нашчадкі вашы адвернуцца ад крыві сваёй... магілы вашы зневажаць будуць...» — і вайдэлот Тур падвёў да каменя Юра, які ўзяўся за ўруччa лапаціны, павярнуў яе рабром уніз, паглядзеў на братоў, адзін з якіх, Віт, адвярнуўся, а другі, Дан, галавой кіўнуў на сонца, якое напалову ўжо схавалася за небасхіл: «Пара...» — але вярхоўны вяшчун не дакрычаў яшчэ свае праклёны: «Жоны і дочкі вашы стануць паслужніцамі... перад рабамі сваімі пахінеце каркі...» — і Юр упёрся паглядам у бацькаў карак, думаючы толькі пра адно, пра тое, што мячом — нельга, бо па звычаі — толькі лапацінай, таму злаўчыцца трэба ўдарыць так, каб адразу ўсё скончыць, каб бацька не мучыўся, ці, яшчэ горш, не застаўся, як Драгавіт, прыкутым да ложка калекам, якому не дапамогуць ні вайдэлот, ні вярхоўны вяшчун, які доўжыў: «Змоўкнуць вечавыя званы ў гарадах і песні свабоды ў сёлах...» — і Юр, на памяць ведаючы праклёны Крыва-Крывэйты, узняў лапаціну, ды тут Мілава, выскачыўшы з капліцы, загаласіла, нібы памёр нехта: «Сын! Сын! У Ціта сын!» — і пабегла ўгару з дзіцём, якога нават не абцёрла, у якога галава была ўся ў крыві, нібы пабітая камянямі слоў, праклёнамі, што кідаў з гары Крыва-Крывэйта: «І перапоўняцца

воды слязамі вашымі... і згінеце з аблічча зямлі...» — і калі Мілава, прыпадаючы на локці, на калені, ускараскалася на вяршыню: «Ціт, глядзі: твой сын!..» — Ціт прыўзняў галаву, зірнуў на дзіця задаволена, як чалавек, у якога ўсё склалася так, як ён хацеў, і зноў паклаўся на камень, крыкнуўшы Юру: «Рабром! Роўна ўніз! Бі!» — але Юр не ўдарыў, адкінуў лапаціну: «Я не наймалодшы!..»

І закацілася за Перунову гару, бліснуўшы апошнім промнем, сонца. А на Ярылавай гары стала так ціха, што чуваць было, як дыхае немаўля.

Гара чакала...

Ціт падняўся і, не ведаючы, што яму, жывому, цяпер рабіць, глядзеў, як Мілава злізвае кроў з галавы дзіцяці. «Як сучка», — падумаў.

— Ты прызнаеш, што здрадзіла мужу? — парушыў маўчанне, падышоўшы да Мілавы, вайдэлот Тур. — І што дзіця тваё не ад яго?

— Прызнаю, — прыціснула хлопчыка да грудзей Мілава. — Гэта сын Ціта. Наймалодшы.

Яна прыціскала да грудзей дзіця, глядзела на вайдэлота і пераможна ўсміхалася.

Гара чакала...

— О Пяруне, які дае нам дождж! О Ярыла, які дае нам сонца! О Вялесе, які дае нам тое, што пад дажджом і сонцам узрастае! За што спалілі вы і патопам залілі Нальшанскую зямлю? — не стаў болей чакаць вярхоўны вяшчун Крыва-Крывэйта. — Бо на ёй узрасла здрада! Бо на яе прыйшла чужая вера! Бо на ёй сталі маліцца чужому Богу! Бо парушаныя законы, па якіх жылі продкі! Бо растаптаныя спрадвечныя звычаі! Бо пагас ахвярны агонь!.. — распаляў сам сябе, амаль пры кожным слове пальцам тыкаючы ў бок Мілавы, вярхоўны вяшчун, наганяючы страху на людзей, якія ўціскалі галовы ў плечы і глядзелі на Мілаву з усё большай нянавісцю. Зразумела было, чым Крыва-Крывэйта скончыць, і, калі ён ускінуў рукі ўгору: «Дык

хай прымуць багі нашы ахвяру нашу!..» — Ціт сказаў так, каб уся гара пачула: «Гэта не мой сын!»

— А чый?.. — падскочыў да яго вайдэлот Тур, у якога з'явілася магчымасць адпомсціць Ціту за ўсе прыніжэнні. — Калі Мілава кажа, што твой!

Ціт зрабіў выгляд, нібы вайдэлот здзіўляе яго сваёй даверлівасцю.

— Мала што яна кажа... Гэта сын майго сына. Мой унук. — І павярнуўся да Дана: — Дан, гэта твой сын?

Дан доўгім, пакутлівым позіркам паглядзеў на бацьку, на вайдэлота, на вярхоўнага вешчуна, на Мілаву з хлопчыкам... Віт, які стаяў побач з Данам, нешта сказаў яму ціха... Дан пахітаў галавой: «Не...» — і прамовіў цвёрда:

— Не.

«Вух!..» — выдыхнула гара, а вайдэлот Тур выхапіў меч з-за пояса Ціта і ўтыркнуў яго ў зямлю каля ног Дана:

— Тады ты ведаеш, што рабіць!..

Меч стаяў, не хістаючыся.

Гара чакала...

— Па звычаі нашых продкаў жонка, якая здрадзіла мужу, мусіць быць асуджаная на страту! — пачаў, уздымаючы голас, Крыва-Крывэйта. — Вы адпрэчылі звычай — і на зямлю вашу прыйшла распуста, якая нясе пагібель! Бо калі жонка не паважае мужа, тады сын не паважае бацьку, і рвецца повязь пакаленняў! Слабее і гібее род! Тады ворагі нашы, якія мацнеюць праз нашу слабасць, прыходзяць і забіраюць...

— Досыць! — вырваў меч з зямлі Дан. — Я паважаю бацьку! І па звычаях нашых продкаў ён, галава роду, мусіць вяршыць суд! І над жонкай маёй, якая мне даўно не жонка, і над дзіцём яе, якое мне не дзіця, і нада мной, калі на тое ягоная воля! Бо я слабы, — падаў ён меч Ціту, — і сам звяршыць суд не здолею...

Дан стаяў перад бацькам, падаючы яму меч, які Ціт не браў, бо калі ты бярэш у рукі меч, дык мусіш ім

секчы — во якую Дан прыдумаў помсту. «Ты ў мяне забраў Мілаву — цяпер забяры яе ў сябе...» Так яны стаялі, знерухомленыя, адзін перад адным, але колькі можна было ім, сыну і бацьку, адзін перад адным стаяць, калі чакаў, як каршун, гатовы ўчапіцца ў Мілаву, Крыва-Крывэйта, калі чакаў, з'едліва ўсміхаючыся, вайдэлот Тур, калі гара чакала...

Гара не прагла справядлівасці. Ніхто не чакаў, што Ціт возьме меч, каб спраўдзіць законы, па якіх жылі продкі. Не. Усе чакалі відовішча. Толькі відовішча — больш нічога. Ціт гэта разумеў. Але разумеў таксама іншае. Калі не звяршыць суд, дык усе засухі з патопамі і войны з пажарамі, усе беды, якія стануцца на гэтай зямлі хоць праз дзень, хоць праз год, хоць праз век, будуць бедамі, насланымі багамі праз Мілаву. Тут ужо вярхоўны вяшчун з вайдэлотам пастараюцца... А скуль Мілава ўзялася? У чыёй сям'і прыжылася?.. І калі сям'я, калі Ціт цяпер выявіць слабасць, згубная слава пра смалянку кляймом пакладзецца на ўвесь род. На Віта, Дана, Юра. На іх нашчадкаў. На гэтага хлопчыка, якога абдымае апошнімі абдымкамі Мілава...

Гара чакала.

Ціт адчуваў сябе, як за імгненне перад боем, шанцы ў якім роўныя на жыццё і смерць. Зрок, слых былі гэтак абвостраныя, што ён чуў, як у кожным, хто стаяў хоць блізка, хоць далёка, шуміць, патрабуючы выйсця, кроў. Чуў галасы, якія яшчэ не вырваліся, стаялі ў каго пад сэрцам, у каго пад горлам: «Ведзьма!.. Курва!.. На смерць!.. На страту!..» — і бачыў, як і ў вачах тых, хто верыў у многіх багоў, і ў вачах тых, хто верыў у Бога адзінага, аднолькава разгаралася нянавісць, праз якую забываліся яны пра любоў.

Яны праглі не толькі смерці Мілавы. Яшчэ больш яны праглі ганьбы Ціта. Ваяра, які ўзяў жанчыну — і не возьме меч...

«О Пярун!.. О Вялес!.. О Ярыла!.. На што вы разгневаліся? На каханне? Чаму?.. Пазайздросцілі? Вас

гэтак не кахалі, каб на смерць пайсці?.. Мяне таксама. Таму я не ведаю, што з гэтым рабіць. І мушу зрабіць тое, што ведаю...»

— Як назваць сына?.. — беручы меч, спытаў Ціт, і Мілава, зразумеўшы ўсё, адарвала ад сябе дзіця:

— Мікалаем.

«Яй... яй... яй...» — заякаў, заплакаў хлопчык, калі Ціт узяў яго, прыціснуўшы уруччам мяча і зрабіўшы, мусібыць, балюча, а Крыва-Крывэйта, усё яшчэ злуючыся, што яму праклёны дакрычаць не далі, буркнуў:

— Няма ў нас такіх імёнаў, вось і плача...

Ціт стаяў, баючыся зварухнуцца, каб як-небудзь не нашкодзіць немаўляці. Паспрабаваў успомніць, як іх трымаюць, дзяцей, — і не ўспомніў. Бо не трымаў ніколі. Шаблі, дзіды, мячы ўсялякія трымаў, а такое малое дзіця — не. Першы сын нарадзіўся, калі з татарамі біўся, другі — калі з крыжакамі, трэці... ужо й не помніў — з кім. Калі зрэдку перадых выпадаў, не паспяваў прывыкнуць да дзяцей, яны да яго — і зноў меч у рукі. І калі маці іх, Дабранега, з голаду памерла, на вайне быў. Вярнуўся — дзеці адны. Згаладнелыя, схаладнелыя. Было пяцёра, выжылі трое...

— На, патрымай... — падаў ён дзіця, каб рукі вызваліць, Дану. Той адступіў, не ўзяў — і Ціт паклаў сына на ахвярны камень.

Больш нічога, каб адцягнуць непазбежнае, зрабіць было нельга.

Ён падышоў да Мілавы... Трэба было нешта сказаць, але што?.. Што сказаць жанчыне, якая гэтак цябе кахала, што ахвяравала дзеля цябе жыццём?..

Не трэба было, дурніца.

— Мілава, я...

— Я не Мілава. Калі хрысцілі, назвалі Вольгай.

Яна глядзела спакойна. І спакойна казала.

Ён узяў яе за руку — і як зашумела ў ім кроў!

— Стань на калені...

— Дзе?.. Тут?..

— Тут.

Яна ўкленчыла перад ім.

— Так?

— Не. Да мяне спінай...

Яна ўстала — вочы ў вочы... Нічога не сказала, зноў укленчыла. Спінай да яго, тварам да каменя. Да сына.

— Так лепей?

— Так. Лепей.

— А валасы...

— Што валасы?..

— Можа, на грудзі згарнуць... Не замінаюць?..

Яму стукнула пад сэрца, падкаціла пад горла...

Ён зглынуў.

— Не замінаюць... Але можаш згарнуць... І можаш памаліцца свайму Богу, Вольга...

Яна кіўнула, падняла рукі, перакінула валасы з плячэй на грудзі... Як чорную хмару над белым снегам...

«Ойча наш нябесны! Свяціся імя Тваё, прыйдзі валадарства Тваё, станься воля Твая як на небе, так і на зямлі...» — малілася яна, гледзячы на ахвярны камень, на сына, і калі, прашаптаўшы «амінь», перахрысцілася, Ціт ударыў зверху ўніз з імгненным, маланкавым замахам, якому ўсё жыццё вучыўся, каб напалам рассякаць ворага, і Мілава аддзялілася ад Вольгі, і ўся кроў, якая была ў абедзвюх, лінула на ахвярны камень...

Нават цішыня, здалося, сцішэла — і хвіліну стаяла вострая, як лязо мяча. «А-а-а!..» — рассек яе надвая захлёбны крык Мікалая, і адным дыхам: «Ву-вух..!»— выдыхнула гара, а Ціт кінуў меч, схапіў дзіця, прыціснуў да грудзей і, чырванеючы ў белым, подбегам рушыў ад капішча ўніз, скрозь натоўп да капліцы, дзе нехта ў жаху ад яго адступаў, а нехта на калені ставаў — ці то перад бацькам, ці то перад сынам, ахрышчаным у матчынай крыві.

Чэрвень 2014 г., Крэва, ліпень 2015 г., Мінск

НА ЎСЯКІМ СВЕЦЕ

Вецер дзьмуў з дажджом і лятучым лісцем, удоўж і ўпоперак дарогі, пранізліва няўтульны, такі, які звычайна дзьме, віхруе ў гэтых краях позняй восенню. Але калі пачаліся лугавыя лагчыны ды ляшчынавыя пагоркі Нальшанскай зямлі, вецер стаў сціхаць, далягляд праясняцца, як праясняўся ён амаль заўсёды, колькі ездзіў Стась па гэтай старой дарозе на Вільню.

Тут вышэй было. Бліжэй да неба. Тут святлееў не толькі далягляд, святлела ў Стася на душы — і ўзнікала адчуванне, якога не ставала яму ні ў Менску, ні ў іншых блізкіх і далёкіх месцах, дзе даводзілася бываць: адчуванне яснасці жыцця. Тут яно нічым не зацямнялася і нікім не заблытвалася. Вось дарога, вось ты на дарозе — і трэба проста йсці.

Ну, ці ехаць...

Ён ехаў з Менска ў Карані старадаўнім паштовым шляхам праз Маладзечна і Смаргоні. Даўно ўжо ў Карані можна было ездзіць новай дарогай праз Ракаў і Валожын, але ён ездзіў па старой. Па той, на якой больш успамінаў. Прамінуў Суцькава і ўжо праскокваў Багушы, пры паваротцы на якія раптам падумаў, што даўно ў іх не быў — і затармазіў, вырашыў глянуць, ці жывая вёска, бо мінулым разам толькі ў адной хаце знайшоў жывога чалавека, старога Мацея Богуша. Астатнія хаты стаялі пустыя — і цяпер ён здзівіўся, убачыўшы ў сярэдзіне вёскі натоўп. Ну, не зусім натоўп, скуль натоўпу ў вымерлай вёсцы ўзяцца, але з паўсотні чалавек тоўпіліся на падворку Мацея, і відаць было, што тут яны не проста так, нешта іх сабрала. Праз хвіліну Стась убачыў, што гэтае нешта —

смерць: пад яблыняй каля расчыненых весніц стаяла на козлах труна.

Мацей Богуш, апошні жыхар Багушоў, памёр. Збіраўся пайсці ў манастыр паблізу вёскі, а сабраўся на той свет.

Стась спыніў машыну насупраць Мацеевай хаты, узяў палову кветак, якія вёз на магілы бацькоў, і выйшаў развітацца з гаспадаром. Каб ведаў, купіў бы вянок, ды хто ж ведаў...

— А вось і Стась, — рушыў яму насустрач сівы, але яшчэ моцны з выгляду мужчына, падобны да бацькі Стася, які ўжо даўно ляжаў побач з маці на могілках у Каранях. — І пераможна зірнуў на русявую з шэра-блакітнымі вачыма, падобную да Стасевай маці, жанчыну. — А ты казала не прыедзе, абы табе казаць!

— Скуль жа я ведала, што ён здагадаецца, дзе мы... — разгублена прагаварыла, подбегам спяшаючы да весніц, русявая з шэра-блакітнымі вачыма жанчына. Голас яе нагадваў голас маці, на словы якой бацька заўсёды кідаў: «Абы табе казаць...» — і Стасю стала ніякавата. Людзі ведаюць яго, а ён не можа ўспомніць, хто яны такія. Нейкія ж знаёмыя, ці, можа быць, калі так да бацькоў ягоных падобныя, нават радня, няхай дальняя, дык як гэта радню не пазнаць? Сораму цяпер не абярэшся. Можа, яны з Панары, па бабе Алімпе радня, панарскую радню ён не ўсю ведаў — і тут жанчына, падбегшы, абняла яго, і ластаўчынымі абдымкамі, саламяным пахам валасоў адразу пазналася: гэта была ягоная маці, яна, родная, якая ціха, як некалі, даўно-даўно, калі ён з далёкіх шляхоў вяртаўся дахаты, са свайго жыцця ў іх жыццё завітваў, выдыхнула: «Сынок мой...»

Стась застыў у яе абдымках.

— Прыехаў, ніводных Дзядоў не прамінуў, — абняў яго са спіны бацька. — А ты казала не прыедзе, абы табе казаць. Не мог ён не прыехаць. Як ён не прыехаць мог?

«Выпадкова мог не прыехаць, як выпадкова прыехаў... — стыла думаў, не рухаючыся, Стась. — Павярнуў на Багушы, а мог і не...»

— Пракоп! — гукнуў бацьку Пятрусь, брат маці, Стасеў дзядзька, які ўжо таксама даўно памёр. — Няхай Стась слова скажа, у яго файна выходзіць. На тваіх хаўтурах гэтак казаў — усе плакалі. Дый на маіх...

Яны былі жывыя! Каго раней, каго пазней, Стась іх пахаваў, сказаў на хаўтурах развітальныя словы, а яны сабраліся на Дзяды ў Багушах! Бацька, маці, дзядзька Пятрусь і дзядзька Лявон, вунь ён з хаты выходзіць, даланёй рот выціраючы, мусіць, ваду піў, а за ім дзед Ясь з бабай Алімпай, і прадзед Марка з прабабай Ганнай, і стары Стапуль са старой Стапуліхай, і Былінскі з Быліціхай, і ўсе, колькі іх у Каранях жыло і памерла: Магеры, Тытушы, Капышы, Гецэвічы, Страхі, Ляпехі, Леановічы, Гіруці, Шаўлюкі, Будаі, Мадзвецкія, Валюкі, Рапацэвічы, Стрыгі, Тарасюкі, Камінскія, Забагонскія, Башуны, Крэслы, Шатуркі, Бурдукі, Бажкі — тут. Ды іх больш чым паўсотні, гэта толькі на падворку Мацея столькі, а яны вунь ва ўсіх дварах, ва ўсіх хатах, і ў полі да лесу, і ў лесе — ды іх сотні, тысячы, мільёны, і ўсе глядзяць на яго, чакаючы, што ён скажа...

— Давай, — падштурхнуў яго ў спіну бацька. — Скажы, каб заплакалі...

Стась на стылых нагах падышоў да труны; стаў леваруч ад нябожчыка. Ён заўсёды так ставаў, бліжэй да сэрца, і пачынаў: гэтае сэрца, напоўненае любоўю да жыцця і да ўсіх жывых, сэрца майго дзеда... маёй маці... майго бацькі...

Ён і цяпер так хацеў пачаць, але нябожчык раптам крутнуўся ў труне, лёг ніцма і заплакаў. А як над нябожчыкам, які ляжыць ніцма і плача, развітальныя словы прамаўляць?

— Праўда што, — падышоў да труны дзядзька Лявон, які пры жыцці недалюбліваў Мацея Богуша і

ўсіх багушоўскіх, бо тыя, калі кралі лес, дык заўсёды з каранёўскага, а не са свайго боку. — Яшчэ нічога пра яго не сказалі, а ён ужо, як дзіця, носам у падушку — і плакаць. Скажы яму, Стась!

А што сказаць? Якія словы? Хіба суцяшальныя нейкія... «Не плач, усё добра будзе...» А што добрага?

— Бач ты, памёр ён сёння! — падтрымаў дзядзьку Лявона дзядзька Пятрусь. — І адразу ў слёзы. Я вунь калі памёр — і што? Па чым плакаць? Па кім? Па сабе? А што з табой сталася?

Мацей павярнуўся на спіну, дастаў люстэрка з груднай кішэні пінжака, у якім яшчэ дзецюком на танцы хадзіў, паглядзеўся, выцер вочы.

— Са мной нічога. І я не па сабе. Па Беларусі.

— А-а-а... — працягнуў дзядзька Лявон. — Дык ты ж паляк. Чаго табе па Беларусі плакаць?

Мацей Богуш зірнуў на яго крыўдліва.

— Мая маці да касцёла хадзіла. А бацька да царквы. Дык калі я не габрэй, хто я?

Ды хто б ён ні быў, чаго яму па Беларусі плакаць? Ну, добра, па сабе, па Багушах, у якіх нікога не засталося. Але ж не па Каранях, а тым больш не па Беларусі, нібы ўсе беларусы сканалі.

— Не ўсе ж беларусы сканалі... — пачаў Стась, і Мацей падскочыў у труне.

— У Багушах — усе, а ў Беларусі — не ўсе? Чаму? Ты чуў, каб яны казалі па-беларуску? Каб па-свойму маліліся?.. Не чуў. Дык скуль ты ведаеш, што яны беларусы? І што жывыя?

Стась, не чакаючы ад нябожчыка гэткага спрыту, разгубіўся.

— Бо ў Каранях жывыя, я жывы... — і Мацей перапыніў яго, спытаўшы зусім па-дурному:

— А хто табе сказаў, што ты жывы? Вось пра мяне скажы: я жывы ці мёртвы?

Уважліва паглядзеўшы на Мацея, які калі ў труну паклаўся, дык нібы памёр, але ж вунь як у труне кру-

ціцца, Стась упершыню ў жыцці падумаў, што сказаць пра чалавека, жывы ён ці не, зусім не так проста, як заўсёды здавалася. Тое, што чалавек рухаецца, есць, п'е, нешта кажа, глядзіцца ў люстэрка, — не доказ, што ён жывы.

Вось хоць бы ён сам... Нарадзіўся. Вучыўся. Ажаніўся. Развёўся. На службу ўбіўся. Ну і што? Гэта ўсё і мёртвы можа. Тая ж Ганя, жонка, пытала, калі яны разам жылі: «Што ты, як нежывы? Нібы толькі таму жывеш, што пашпарт маеш». І хоць жыў ён не таму, што пашпарт меў, а наадварот: пашпарт меў таму, што жыў, для Гані гэта быў не доказ. «Я хачу, — яна казала, — каб ты, калі жывы, быў не мёртвы». А ён ніяк уцяміць не мог, пра што яна кажа. І вось цяпер, гледзячы на Мацея, нібы ўцяміў. Ён жа, як Мацей, мог у труне круціцца, падскокваць, у люстэрка глядзець — і было б тое самае. Не жывы і не мёртвы. Не смерць і не жыццё.

Тады дзе яно, жыццё? У чым? Калі яно прасейваецца, як пясок, працякае, як вада, пралятае, як вецер — так, што не ўхапіць. І не зразумець, дзеля чаго ты з'явіўся ў свеце, калі свет мог абысціся без цябе. Быў у свеце Мацей, не было ў свеце Мацея — свету ўсё адно. Свет нічога да Мацея не адчувае. Але ж нешта адчувае да свету Мацей...

Можа, не варта намагацца зразумець жыццё? Можа быць, жыццё — гэта тое, чаго нельга зразумець, а можна толькі адчуваць?

Вось што адчувае зараз Мацей?..

Хоць пры чым тут Мацей? Ні пры чым тут Мацей. Гэта ён, Стась, выпадкова з'явіўся на ягонае пахаванне. Гэтаксама, як выпадкова з'явіўся ў свет. І што ён, Стась, зараз адчувае?..

Смерць? Страх перад ёю?

Не.

Бога?

Не. І не таму, што не думае пра тое, ёсць Ён ці Яго няма. Пра гэта ён не думае. Проста не адчувае.

Д'ябла?

Не.

Любоў да гэтых людзей, пра якіх не разбярэш, жывуць яны ці памерлі?

Не.

Нянавісць да іх, бо яны самі не ведаюць, хто яны ёсць і на якім яны свеце?

Не.

Тады што?..

— Кажы ўжо... — пацягнуў яго за рукаво курткі нябожчык. — Чаго ты маўчыш?

— Што казаць?

— Што заўсёды. Што гэтае сэрца, напоўненае любоўю да жыцця і да ўсіх жывых, сэрца Мацея Богуша перастала біцца ў ягоных грудзях, але ніколі яно не перастане біцца ў грудзях тых, хто любіў яго, хто... Ну, давай, не самому ж мне пра сябе на сваіх хаўтурах казаць!

Мацей змоўк, чакаючы, і ўсе маўчалі і чакалі, а Стась не знаходзіў словы, якія падыходзілі б да таго, што ён бачыў. А бачыў ён нябожчыкаў, якія рабілі выгляд, нібы яны жывыя. Усе, апроч аднаго, жывога Мацея Богуша, які прыкідваўся, нібы ён нябожчык. Але з упэўненасцю сказаць, хто тут мёртвы і хто жывы, Стась ужо нават пра сябе самога не мог, толькі пашчыпваў сябе за вуха, хоць ведаў, што гэта не сон. А калі не сон, дык што гэта?..

Яшчэ малым ён наслухаўся ад дзеда з бабай столькі неверагодных гісторый, якія здараліся на Дзяды, што толькі пра тое й марыў, каб хоць нешта падобнае сталася з ім. Аднойчы дзед Ясь распавёў за памінальным сталом, як сустрэў пад ноч на Крывой гары свайго памерлага бацьку, Стасевага прадзеда Марку. Той быў сівы, хоць пахавалі яго чарнявым, сам увесь у белым і з белай торбай на плячы, перавязанай чырвонай

стужкай. «Пашукаў ён у торбе, — распавядаў дзед, — і дастаў арэхавы свісток. На, кажа, сынок, гэты свісток, ён чароўны. Адзін раз у яго свіснеш — і памрэ той, каму смерці пажадаеш. Два разы свіснеш — і ажыве той, каго ўваскрасіць захочаш. Тры разы свіснеш... — працягнуў мне свісток бацька, які стаяў за тры крокі ад мяне і бліжэй не падыходзіў, а я са страху нібы ў гару ўрос, ступіць не мог, каб свісток узяць, толькі нахіляўся, з усіх сіл цягнуўся насустрач, вось ужо пальцы мае ягоных пальцаў крануліся, мяне як маланкай прабіла, рука торгнулася — і свісток з бацькавай далоні не ў руку мне, а на зямлю ўпаў і пакаціўся з гары, якая раптам расступілася і ўдыхнула ў сябе бацьку, як туман, і выдыхнула, як воблака, якое ў неба паплыло, нібы душа бацькі. Так і не паспеў ён сказаць мне, што будзе, калі тры разы свіснеш, а я кінуўся ў спудзе дахаты. Назаўтра пайшоў свісток шукаць, ды дзе ты яго на той гары знойдзеш, калі нават не помніш, з якога боку стаяў, у якім месцы гара расступілася...

Усё дзяцінства Стасева было прабеганае па Крывой гары ў пошуках чароўнага свістка. І пазней, ужо дарослы, колькі ні шукаў — не знайшоў. А калі б і знайшоў, дык што?..

А вось што: адзін раз свіснуў бы! Каб усе разам з ім сканалі. Не толькі ў Каранях ці Багушах — ва ўсім свеце. Не аднаму ж яму паміраць! Няма яго, дык няма нікога. Тады справядліва.

Калі ж двойчы свіснуць, каб некага ўваскрасіць, дык каго? Хто гэтага варты?.. Хіба маці з таго свету вярнуць?.. Бацьку? А навошта?.. Каб зноў мучыліся? Гарбелі ад ранку да ночы толькі дзеля таго, каб пракарміцца? Спіны не разгіналі на зямлі, дзе, пасеяўшы мех, добра, калі збярэш два. Не, хай яны ўжо лепш у гэтай зямлі адпачываюць...

А тыя, каму яшчэ жыць, няхай на зямлі гэтай мучацца. Не заслужылі яны, каб так лёгка: раз — і на неба. За што?.. І шукаў Стась свісток толькі дзеля таго, каб

паглядзець, што ж будзе, калі свіснеш тройчы. Можа, Страшны суд?.. Ці проста сам памрэш. Свіснуў тры разы — і даволі.

Увогуле жыццё — тры разы свіснуць.

— Я ўсё ведаю, — прыпадняўся і шапнуў Стасю на вуха Мацей. — І пра свісток, і што будзе.

Пра свісток ён, канешне, можа ведаць, пра гэта ўсе ведаюць і ў Каранях, і ў Багушах... Але пра тое, што будзе, калі тройчы свіснуць, скуль ведае? А калі ведае, дык як? Як жывы ці як мёртвы?

— Скуль ты ведаеш?

— Скуль, скуль... Сказаў Стапуль! — з каранёўскай прымаўкай лёг роўненька ў труне Мацей. — Стуль і ведаю. А скажаш так, каб па мне заплакалі, як па апошнім беларусе, дык і ты будзеш ведаць.

З чаго яму так закарцела апошнім беларусам стаць?.. Яшчэ дзесяць мільёнаў беларусаў жыве на белым свеце, дзякуй Богу. А ён: я апошні.

— Ты не апошні беларус, Мацей. Яшчэ дзесяць мільёнаў беларусаў на свеце жывуць. І я не магу пра цябе казаць, як пра апошняга.

Знізу ўверх, ад падбароддзя да лоба праплыла ўсмешка па твары Мацея — нейк дзіўна ўсміхаюцца гэтыя нябожчыкі.

— Думаеш, жывуць?..

— Што тут думаць? Нядаўна перапіс быў: дзесяць мільёнаў. Ну, трохі меней... Але колькі яшчэ ў Расеі, колькі ў Еўропе, Амерыцы...

Мацей зноў падскочыў:

— І там ніхто не памёр, апроч старых эмігрантаў! Разумееш? Ні тут, ні там — ніхто! А я знайшоў свісток! Свіснуў адзін раз, каб усе са мной разам!.. І што? А нічога! Ніхто!.. Ну, думаю, дай свісну двойчы. Каб ажылі. Ды ў апошні момант цюкнула: гэта ж і стары Страх ажыве, а я тры рублі яму вінен. Дзе я тыя тры рублі, яшчэ савецкія, вазьму? І не свіснуў другі раз, а як бы заікнуўся свістам. Выйшла так: ні два, ні паўта-

ра... І папёрлі гэтыя... З боку Каранёў, з Крывой гары... Ні жывыя, ні мёртвыя... Ды яшчэ ты! Нібы жывы, а сказаць пра мяне нічога не можаш!..

З усяго, што хутка-хутка, як заведзены, прагаварыў Мацей, Стась не зразумеў амаль нічога. Апроч таго, што Мацей знайшоў свісток.

— Ты чароўны свісток знайшоў на Крывой гары?

— Знайшоў! Толькі не на гары.

— А дзе?

— Пад гарой.

— Дзе пад гарой?

— Там, куды ён скаціўся. Гару трэсла — і ён скаціўся. Я знайшоў і свіснуў. Адзін раз. Каб справядліва, каб разам са мной памерлі ўсе беларусы. Апроч дзяцей, якія яшчэ не ведаюць, хто яны. Каб і ў Багушах памерлі, і ў Каранях, і ва ўсім свеце. А ніхто не памёр! Толькі старыя эмігранты ў Амерыцы. Што не зразумелага?

Зразумелага было па-ранейшаму мала, таму Стась спытаў не наўпрост, каб час пацягнуць:

— Калі гэта Крывую гару трэсла?

— А калі ў Румыніі землятрус быў, які ўсіх пісьменнікаў румынскіх у адным доме накрыў! Забыўся?

Ну, дапусцім, пра землятрус у Румыніі Стась помніў. Але пры чым тут Румынія? І пісьменнікі румынскія?

— Пры чым тут Румынія з румынскімі пісьменнікамі?

— Як пры чым? — хацеў вылезці з труны, але перадумаў вылазіць, бо паглядзеў на падворак і нідзе лепшага месца не знайшоў, Мацей. — Ідэю падалі! Я падумаў: калі тыя ўсе разам, дык і гэтыя ўсе разам. А пасля ўзяў шырэй: не толькі беларускія пісьменнікі — усе беларусы! І што аказалася? Аказалася, што няма такіх!

Стась пачаў цяміць паціху, да чаго Мацей верне, толькі ў гэта цяжка было паверыць, і ён спытаў:

— Пісьменнікаў няма?

— Я ж кажу, што ўзяў шырэй. Няма такіх беларусаў.

— Якіх такіх?

— Сапраўдных. Скончыліся сапраўдныя. Адны падробныя засталіся. Яны й жывуць... Слухай, падай мне люльку, вунь на падваконніку ляжыць, я памёр, не дапаліўшы. І зэдлік вазьмі, сядзь, чаго стаяць жывому?

Стась схадзіў па люльку і зэдлік, сеў каля труны.

— З чаго ты ўзяў, што беларусы скончыліся, дзядзька Мацей? Вось я з Менска еду, там поўна беларусаў. Еду ў Карані — і там... Не столькі, колькі ў Менску, але ёсць... — даў ён прыпаліць Мацею, і той соладка зацягнуўся горкім самасадам:

— Не беларусы яны.

— А хто?

— Скуль мне ведаць? Можа, рускія. Можа, палякі. Ці румыны. Вось румыны ёсць, хоць у іх землятрус быў, а беларусаў няма, хоць землятрусу не было. Каб беларусы былі, дык памерлі б, калі я свіснуў. А хто памёр?.. Ніхто, апроч старых эмігрантаў. Нават ты жывы. Значыць... — паклаў люльку на вечка, якое бокам пры труне стаяла, і нахіліўся да Стася Мацей...

— Што значыць?

— А тое, што не надта падобны ты да бацькі. І да дзеда не надта.

— Як гэта не падобны?.. — азірнуўся Стась, шукаючы бацьку з маці, дзеда з бабай, але не ўбачыў іх паблізу. І дзядзькі Петруся з дзядзькам Лявонам на падворку не было. Мусіць, ускрыўдавалі, што столькі часу не бачыліся, а ён не з імі, а з Мацеем размову завёў, нібы Мацей яму даражэй. Не даражэй яму Мацей, проста Мацей нібыта жывы, а калі размаўляць у гэтым жыцці не жывому з жывым, тады каму з кім? Можа, бяда наша якраз у тым, што болей з мёртвымі размаўляем, чым з жывымі?

Вось учора Ганя патэлефанавала: «Ты ў Карані на Дзяды збіраешся? Давай я з табой паеду, пагаворым пра нас. Не лішне будзе...»

Яно-то не лішне. Але ён уявіў, як яна ў машыне ўсю дарогу сакатаць будзе, замінаць на могілках... Хоць чаму замінаць? Вечнаму маўчанню?..

— Можа, свісток ты не той знайшоў? — не стаў разбірацца з Мацеем, хто да каго падобны, Стась. — Не чароўны. Ці ён той, але ўжо не спраўны, столькі гадоў прайшло... Пакажы.

— Спраўны, — паляпаў Мацей па правай калашыне. — Я праверыў. Хацеў апошнюю жонку, Палуту ажывіць, каб спытаць, куды падзелася, а свіснуў — ажылі ўсе тры... Вунь... — напружыўся ён, залезшы ў кішэнь. — І Палута, і Аўрэля, і Вяргіня. Як цяпер жыць? Дык я ў труну...

— А Ма-цей-чык ты мой! А мой ты род-нень-кі!.. — загаласіла, пачуўшы ягоныя словы, Аўрэля, першая жонка, якая ўжо гадоў трыццаць як памерла, і Мацей пасля з другой жонкай, Вяргіняй, якая таксама памерла, гадоў дваццаць пражыў, ды яшчэ гадоў дзесяць з трэцяй, Палутай, пра якую ніхто не ведаў, жывая яна ці не, бо ўжо гады чатыры прамінула, як пайшла яна ў лес і прапала, толькі хустку яе знайшлі на ўзлеску з боку Каранёў, — а на каго ж ты на мяне пакінуў?..

Дзіўна было слухаць, як жонка, якая памерла раней, галосіць па мужы, які памёр пазней, а тут яшчэ Вяргіня, другая жонка, падбегла, ухапілася за плечы Мацея: «А хто ж цяпер мяне абдыме?.. А хто прылашчыць?..» — і толькі Палута, якая была маладая і трохі малахольная, таму й пайшла за яго, амаль стагадовага, у свае дваццаць пяць, не плакала, не галасіла, а стаяла пасярод падворка і ўсміхалася.

Вось чаму ў нас усміхаюцца толькі тыя, якія малахольныя? Ды яшчэ нябожчыкі... Вунь стары Страх які ўсмешлівы! І Стапуль, і Былінскі, і Стрыга з Валюком... А пры жыцці такія панылыя соўгаліся... Чаму жывыя мы ўсе такія, нібы ўчора некага пахавалі?

— Бачыш? — шнарыў па кішэнях Мацей. — А ты кажаш: свісток не спраўны. Яшчэ які спраўны... Толькі дзе ён?.. Га, Вяргіня?

Вяргіня, якая забілася, зваліўшыся з драбіны, калі на гарышча лезла, і Мацея падазравалі, што ён цвікі на верхняй папярэчыне аслабіў, каб Вяргіню на Палуту памяняць, узялася рукі ў бокі:

— Ледзь што — адразу Вяргіня! То тое прапала, то гэтага не стала! Што прападае, да нас не пападае!

— А куды пападае, што прападае? — вывернуў Мацей правую кішэнь. — Ты ўсё жыццё па маіх штанах і пінжаках... Тры рублі, што я ў Страха пазычыў, і тыя... Цяпер сама яму на тым свеце вяртай, — вывернуў ён кішэнь левую... — Во!.. Дзірка! Згубіў!.. — і выскачыў з труны, кінуўся ў хату, з хаты на падворак, з падворка ў лес, але дзе ты ў тым лесе, у ляшчынніку, з лета ўсыпаным арэхамі, з якіх вавёркі сваіх свісткоў панараблялі, той чароўны свісток знойдзеш?..

— Можа, ты яго на Крывой гары пасеяў? — спытала Аўрэля. — Хадзіў жа зраніцы... І чаго хадзіў?

— Чаго хацеў, таго хадзіў, — залез у труну Мацей. — Сваіх шукаў. Бацьку, братоў... Сястру, я любіў яе...

Вяргіня зноў рукі ў бокі ўзялася:

— А мы табе не свае? Нават ажывіць не хацеў, самі ажывіліся!

— Усе ў гэтым свеце мусяць самі ажыўляцца, — узяў з вечка люльку, якая на дзіва доўга не гасла, Мацей. — А паміраць і не самому можна.

— Як так?.. — не ўцяміў, бо гэта немагчыма было ўцяміць, Стась, і Мацей сказаў, пыхнуўшы дымам, які, аблачынкай таючы, паплыў да Палуты.

— Як дым... Ён нібы сам, але ж не сам. Я выдыхнуў...

— Як душу?

— Не. Душа — іншае. Дым — імгненнае, душа — вечнае. Але неяк так яно ўсё зроблена, што адно ў адно перацякае. Усё імгненна і вечна, усё вяртаецца, нішто не знікае... Вечнае вяртанне... Бачыш, над ёй плыве...

«Капец, загаворваецца, не анашу ж ён курыць...» — падумаў Стась, паглядзеўшы на Палуту, над якой плыла і таяла сіняя аблачынка, і якая сказала:

— Вяртаюцца тыя, каго клічуць. Ты каго паклікаў?

— Ды ўсіх! І яны — з глыбінь гары!.. Па адным, кагортамі! Процьма беларусаў! Хто ў кальчугах, хто яшчэ ў скурах ваўчыных. А нехта будзе казаць, што раней нас не было! Мы з ваўкамі разам з'явіліся, толькі пра гэта забыліся. І калі тройчы свіснуць... Ды ў што свіснеш! — раптам закрычаў Мацей, прыпадняўшыся і павярнуўшыся да ўсіх сваіх жонак. — Калі свістка няма? У люльку? У дзірку ў кішэні? Хто мне порткі апошні раз праў?..

Вяргіня ніякавата панурылася, а Палута як усміхалася, так і стаяла, усміхаючыся.

— Я... — уздыхнула Аўрэля і, нахіліўшыся, засунула ў штаны свайму ўдоваму мужу вывернутыя кішэні. — Я прала. За дзень да смерці.

Выходзіла: трыццаць гадоў таму. Без аднаго дня.

— Госпадзі! — закаціўшы вочы, ускінуў рукі да Стася Мацей. — Паглядзі: мазалі такія, што напільнікам не возьмеш, а ўсё жыццё ў адных засцаных портках, ды яшчэ тры рублі вінны застаўся! Вось пра што скажы, каб заплакалі!..

Мацей Богуш, апошні жыхар Багушоў, выбіў аб вечка попел з люлькі, сунуў яе пад падушачку ў труне, ціха лёг на тую падушачку сівой галавой, перахрысціўся і склаў рукі. І як толькі ён іх склаў, не стала Аўрэлі, Вяргіні, не стала Страха, Стапуля, Былінскага, нікога не стала ні ў вёсцы, ні ў полі, ні ў лесе, толькі адна Палута стаяла пасярод падворка і ўсміхалася.

— Добра, што ты прыехаў, — усміхнулася яна Стасю. — А то памёр Мацей, а пахаваць няма каму. Ён труну, якую яшчэ пры Вяргіні сабе зрабіў, з гарышча ўчора зняў, сам лёг у яе, каб я з ім не цягалася, хоць ён лёгкі стаў пад смерць, але ў труне адной мне яго не падняць. І ў зямлю не апусціць. Думала: спачатку труну да магілы дацягну, пасля Мацея, а там як-небудзь... Магілу я ўчора выкапала.

Казала яна трохі блытана, але ўцямна. Не як мёртвая.

— Ён учора памёр?

— Збіраўся ўчора. Але памёр сёння. Цябе чакаў. «Стась прыедзе, на хаўтурах так скажа, што ўсе заплачуць».

— Скуль ён ведаў, што я прыеду?

— Ведаў аднекуль. Я не казала. Сказала толькі, што не будзе каму плакаць. Хіба ты, калі прыедзеш, ды я. Тады ён пра нейкі чароўны свісток стаў нешта плесці. Што процьма набяжыць люду — толькі свісні. Знайшоў на ўзлеску арэх вавёрчын з дзірачкай. Спарыш. Свістаў у яго, свістаў... Вось цябе высвістаў. Дзіўна, бо ты насмерць разбіўся. Хоць, можа, і не насмерць, ніхто йшчэ цябе не бачыў.

Стась не бачыўся з Палутай чатыры гады. З той восені, у якую яна прапала. Яна й тады ўжо была дзіўнай. Нешта ўсё пра нейкага першага мужа свайго пляла, хоць не была да Мацея замужам — хто такую возьме? Мацей казаў: «Зусім звар'явалася». І ўсё ж тым разам яму не здалося, што яна вар'ятка. Проста болей, чым раней, прыпыленая. Але цяпер... «Ты насмерць разбіўся», — ды яшчэ з гэтай усмешкай, якая да яе як прыляпілася.

— Калі гэта я насмерць разбіўся? Дзе?

— Пад Суцькавам.

— Я прамінуў Суцькава.

— Значыць, калі на Багушы паварочваў. Ты хутка ляцеў і ўжо праскочыў паваротку, калі падумаў, што трэба ў вёску заехаць, паглядзець, ці жывы Мацей. Рэзка затармазіў, а дарога там слізкая пасля дажджу, машыну занесла — і якраз з твайго боку ў слуп. Можаш схадзіць паглядзець, ці жывы. Я пачакаю. Разам з Мацеем і пахаваю, калі насмерць...

Ён вырашыў не ўдакладняць, як ён, калі мёртвы, сам на сябе паглядзіць, ці жывы.

— Не, — сказаў, — давай спачатку Мацея пахаваем, а пасля ўжо мяне. Я ў Каранях хачу ляжаць, не ў Багушах. — І спытаў: — Ты дзе была да ўчарашняга, Палута?

— У манастыры. Пайшла ў грыбы, у лесе каля Каранёў, каля самай дарогі мяне перанялі, згвалцілі. Яны з машыны выйшлі, арэхі шукалі. Якія арэхі ўвосень, іх вавёркі пабралі даўно? Забіць хацелі, каб не расказала, але адзін, яны ўтрох былі, кажа: «Яна ж вар'ятка, хто ёй паверыць?» Адпусцілі. А куды йсці, хто мне паверыць? Я й пайшла ў манастыр. Папрасіла манахаў, каб не казалі, што я ў іх, калі шукаць будуць. Яны й не казалі.

Усё гэта яна прагаварыла з тою ж, нібы прылепленай да твару, усмешкай. Нібы ёй радасна было, што яе згвалцілі.

— А хто былі тыя трое? Каранёўскія?

— Не, што ты! Калі ў каранёўскіх вадзілася такое? Чужыя.

— Якія чужыя?

— Нейкія чужыя. Не ведаю, якія. Можа, рускія. Можа, палякі. Ці румыны.

Зноў румыны. У Мацея — румыны, у яе — румыны.

— Адкуль тут румынам узяцца?

— Ну, калі няма адкуль, значыць, не румыны. Літоўцы, можа. Ці два рускія і адзін паляк.

— Ты так пра гэта кажаш, нібы радуешся, што рускія з палякам над табой здзек учынілі.

Яна страсянула галавой, валасы паправіла — шыкоўныя ў яе былі валасы. Саламяныя, як у Стасевай маці. І як у Гані.

— Не, што ўчынілі здзек, не радуюся. А радуюся, што не забілі. Я й раней штодня радавалася, бо жывая. Пакуль муж мяне не забіў. Таму ўсе і казалі, што дурная. А манахі сказалі: «Не, ты не дурная. Ты боская». І схавалі ад усіх.

— Які муж цябе забіў? Мацей?

— Не. Першы.

— Які першы?

— Гэта не важна. Не Мацей.

— Мацей шукаў цябе.

— Я ведаю. Я ўсё пра яго ведаю. Таму й пайшла за яго.

— А што ты пра Мацея ведаеш? Ну, такое, што за яго пайшла?

— Ён апошні беларус.

Вось яно што... Вар'ятка напляла старому, што ён апошні беларус, той і паверыў. Што старое, што дурное...

— Што значыць апошні? Больш беларусаў не будзе?

— Ён апошні сярод нас. А я з ім, каб ён нарадзіў дзіця. Каб потым беларусы зноў былі.

«Мадонна», — падумаў Стась. У яго знаёмы псіхіятр быў, які казаў, што жанчын, звар'яваных на бязгрэшным зачацці, завуць у псіхушцы мадоннамі. Але чамусьці пра Палуту сказаць такое нельга было. Нават падумаць так, як падумаў Стась, было ніякавата.

— У Мацея няма дзяцей, — кіўнуў ён у бок труны. — І наўрад ці ўжо будуць.

Палута гэтак усміхнулася, што ўся заззяла.

— Ёсць. У мяне дзіця ягонае.

Стасю здалося, што Мацей зноў заварушыўся ў труне — і зараз ускочыць, спытае: «А калі дзіця не ад мяне? Ад рускага, ад паляка, ад румына?.. Га, Палута?..» Але не, гэта вецер наляцеў, перабраў сівыя валасы.

— Сын?

— Сын. Мацей.

— І ён у манастыры?

— У манастыры. Я хацела з ім прыйсці, паказаць, каб запомніў, бацьку, але манахі не пусцілі. Хаваюць, каб не забілі.

— Ды хто яго заб'е? Навошта? Дзіця...

Усмешка на твары Палуты ўпершыню прытухла. На імгненне, але прытухла.

— А Ірад каго загадаў знішчыць, каб сына Божага не было? Вось і майго, кажуць манахі, могуць забіць, каб не стала беларусаў.

— Ірад сваіх сыноў забіў. Ірадавых.

— І усё адно Божых.

— Няхай так. Але каму трэба, каб беларусаў не стала?

— Гэтага я не ведаю. Але ж некаму трэба, калі знішчаюць. Толькі-толькі адродзімся — зноў... Не цела, дык дух. Бо дзеці Божыя. Праз тое і пакуты нашы... — перахрысцілася Палута і падышла да труны. — Во які спакутаваны. Праз усё жыццё. Ды ўсё ж прыгожы, бо сын Божы. Абраны. Усе беларусы абраныя.

— Габрэі кажуць, што гэта яны абраныя. І праз тое іх пакуты.

Палута нахілілася, пацалавала Мацея ў лоб.

— Мала што габрэі кажуць... Ты можаш так сказаць, каб я заплакала?

— Па Мацеі?

— Па Мацеі. Па табе, па мне.

— А па табе чаму? Цябе згвалцілі і забілі? У другі раз?

— Можа быць.

— Што можа быць? Ты жывая?..

— Жывая, — засмяялася Палута. — Мёртвыя вар'ятамі не бываюць. І не плачуць, — узялася яна за вечка. — Так што можаш не казаць, каб заплакала... Панеслі? А то вунь дождж сунецца...

Накрыўшы нябожчыка вечкам, з-пад якога, як здалося Стасю, Мацей усміхнуўся ўсмешкай Палуты, паднялі труну з козлаў. Яна аказалася на дзіва лёгкай, высахла за гады на гарышчы, дый Мацей, як Палута сказала, лёгкі стаў пад смерць. Стась адзін бы яго данёс, калі б было зручна.

Пайшлі па вёсцы. Палута ўперадзе, узяўшыся ў нагах, дзе лягчэй, і так лёгка йшла, нібы й не несла нічога. Плаўная, гнуткая... Мякка перакочваліся пад зрэбнай спадніцай яе акруглыя клубы... Раптам яна павярнулася і так на яго зірнула, як апякла, і такая спякотная хваля пракацілася па ім ад неба да зямлі і ад зямлі зноў да неба, што яго хіснула — і ён ледзьве ўстаяў...

Шлях для ўсіх быў кароткі, але для кожнага — свой.

Паставілі труну з тарца магілы, грудок выбранай зямлі каля якой невысокі быў — Палута не глыбока выкапала. Мусіць, каб апускаць было ямчэй. Яна пачала малітву: «Памяні, Госпадзі, супачылых слугаў тваіх Мацея ды Стася, даруй ім грахі іхнія...» — і Стась не стаў замаркочвацца, што Палута яго да нябожчыка прыпляла, прасунуў над магілай труну, якая завісла адным канцом, трохі хістаючыся, і калі ён скочыў на дно, каб труну падтрымаць — Палута піхнула яе, і труна, стаўшы раптам свінцова-цяжкай, слізнула на Стася, паваліла, накрыла. «Прымі ў царства вечнае славы Тваёй і радасці невымоўнай навекі...» — яшчэ паспеў ён пачуць цямнеючым слыхам, як дказала малітву Палута і рассмяялася.

Вар'ятка.

Хто дапамог ім выбрацца з магілы, яны не ведалі.

Спачатку Стасю здалося, што ці ў труне, якой яго прыдушыла, ці вышэй, над труной, нехта шкрабаецца. Правай, непрыціснутай рукой ён намацаў дошкі над сабой і пастукаў. «Хто там?» — спытаў зверху прыдушаным голасам Мацей. Стась хацеў адказаць, ды рот быў, хоць і не шчыльна, забіты зямлёй, і ён толькі прамычаць здолеў: «Э... а... я... (гэта я)» — не спадзеючыся, што нехта яго пачуе, але Мацей не толькі пачуў, ён Стася пазнаў: «Гэта ты, Стась, пада мной? Не Палута?..» Пасля ён чуў, як Мацей, вохкаючы і лаючыся, варочаўся ў труне, упіраўся ў вечка, спрабу-

ючы падняць ці ссунуць яго, але ні падняць, ні ссунуць прыкапанае вечка сіл Мацеевых не ставала. Ён узвыў адчайна: «Вось жа ведзьма! Жывымі пахавала!» — і тут нехта гукнуў: «Гэй! Вы там жывыя?..» Голас быў нібы знаёмы, але такі аддалены, прыглушаны, што не распазнаць... Пачуўся жалезны шоргат капаніцы ў зямлі, нехта адкопваў магілу, вось ужо жалеза зашкрэбала па дрэве, па вечку, і чутно было, як Мацей прыпадняў яго нарэшце і стаў выбірацца з труны...

Выбіраўся ён доўга, Стась ужо задыхаўся, калі Мацей выцягнуў труну, а з-пад труны Стася.

Каля магілы нікога не было. Толькі на ўскрайку лесу мільганула нечая, зноў жа нібы знаёмая, постаць, ды дзе ты вачамі, прысыпанымі зямлёй, разбярэш здаля, чыя?..

— Памог — і за парог, — сказаў Мацей. — Па-нашаму. Ведаеш, у нас раней глыбокія магілы капалі. Метры два. Нават з паловай. Дык самі далакопы не маглі з іх вылезці, а не тое што нябожчыкі...

Імжэў няўтульны восеньскі дождж, які ўсё ж дайшоў да Багушоў па дарозе з Менска, было мокра і холадна, але яны не заўважалі ні макраты, ні холаду, сядзелі на краі сваёй магілы спінай да спіны і глядзелі... Нізка над лесам, як амаль заўсёды ўвосень, вісела цяжкое, каламутнае неба, пусты вецер бег па ім і з дажджом падаў на пустое, шэрае поле, на якім шукалі нешта, пераскокваючы ад купіны да купіны, дзве чорныя, мокрыя вароны, якія маглі выдзеўбаць ім вочы, але не выдзеўбалі, і яны бачылі над лесам неба, над полем дождж, на купінах варонаў — і ні ў адным музеі свету не бачыў Стась лепшай карціны, а Мацей ні ў якіх музеях проста не бываў.

«Трэба памерці, каб адчуць такое...» — падумаў Стась, а Мацей сказаў, дажджом вымываючы твар, па якім сцякала зямля:

— Беларусаў яна пахаваць хацела! У нас свісток. Свіснулі — і ажылі. І во: неба, поле, лес!

— Дык ты ж свісток... — сагнуўся Стась, каб адкашляцца, ад зямлі адплявацца... — згубіў. Ці зманіў?

Мацей падняўся, стукнуў яму ў спіну.

— Згубіў. Але перад тым, калі Палуту ажыўляў, свіснуў заадно, каб, калі памру, ажыць самому. Не надоўга, што тут доўга рабіць? Нарабіўся ўжо... Проста паглядзець апошні раз...

— Ну й як?

— Ды так... Нібы ўсё тое самае — і як не бачыў ніколі. А жыццё пражыў.

Ён падаў Стасю руку, той падняўся цяжэй за нябожчыка, здрыгануўся:

— Пайшлі. Холадна стала. Мокра.

— Прывыкай, — зняў пінжак, у якім яшчэ на танцы ў Карані хадзіў, і змусіў Стася надзець яго пад прамоклую куртку Мацей. — Табе жыць.

Падняўшы труну, ён накрыўся ёй, Стась накрыўся вечкам. І труна, і вечка былі змайстраваныя як мае быць, ні кроплі не прапускалі.

Да Мацеевага падворка дайшлі моўчкі. Ніхто іх не перастрэў, не спытаў: «А што гэта вы так: пахаваліся — і зноў дадому?..» Вымерла вёска.

— Давай дапамагу на гарышча падняць, — прапанаваў Стась, калі Мацей паставіў труну пад глухую сцяну хаты. — А то намокне.

— Не паспее, — махнуў рукой Мацей. — Я ж казаў, што не надоўга. Сёння сюды — заўтра назад, што тут доўга рабіць?.. Ты заедзеш заўтра?

— Заеду, калі са сваімі сёння ўпраўлюся. Вунь пад вечар ужо, не пойдзеш на могілкі ўночы.

— Заедзь. Я пачакаю, калі што... Падумай, што сказаць.

— Добра, — кіўнуў Стась, падумаўшы, што няма тут пра што думаць, бо Мацей Богуш ніколі не памрэ, а толькі выгляд рабіць будзе, як усе беларусы, нібы памірае, — і будзе цягаць на сабе даўно зробленую на смерць труну.

Машыны каля падворка не было, і Стась ніяк не мог успомніць, дзе яе паставіў. Прайшоў у адзін канец вёскі, у другі — нідзе. Напрасткі праз пасадкі рушыў да шашы — ягоны новенькі «BMW» хэтчбэк, развернуты перадам да Суцькава, у бок працілеглы таму, у які ён ехаў, стаяў на ўзбочыне, прытуліўшыся да пахіленага слупа. Моцна прыціснуўся. За стырном, аберуч за яго ўчапіўшыся, адкінуўшы назад і трохі ўбок галаву, сядзеў кіроўца. У адрозненне ад машыны, амаль цэленькі, толькі па левай шчацэ ад скроні да шыі — падсохлы струменьчык крыві...

Твар кіроўцы не быў пабіты, пазнаць яго было не цяжка. Гэта быў ён. Стась. Гэта ягоныя рукі ляжалі на стырне. Гэта на ягонай скроні, на ягонай шчацэ, на ягонай шыі рудзела падсохлая кроў... Ён залез у кішэнь пінжака, дастаў люстэрка Мацея, з якім той некалі ў Карані на танцы хадзіў: у люстэрку крыві не было.

Левыя дзверцы з выбітым шклом не адчыняліся, Стась праз правыя пралез да стырна, да сядзення — і ўціснуў сябе ў сябе, не адчуўшы нічога, апроч няўтульнасці. Нахіліўся ўперад, галава ягоная хітнулася і ўпала на рукі, скрыжаваныя на стырне.

Ён рэдка адчуваў сябе ў сабе ўтульна. Жыў у сабе, як у выпадкова нанятай кватэры, у якой, калі выключыць святло, нікуды не пройдзеш, не напароўшыся на нешта, за штосьці не зачапіўшыся. Зайздросціў тым, хто выглядаў сам у сабе гаспадаром, усё ў сабе ведаў і, галоўнае, усё ў сабе любіў, незалежна ад таго, любілі гэта ў іх ці не любілі іншыя. Думаў, гледзячы на іх, упэўненых, рашучых: «Вось бы мне ў такім доме пасяліцца! І не ўпускаць нікога, хто, увайшоўшы, пачынае з парога: “А стол не так стаіць, а канапа не тут, а шафу я б сюды пасунуў”». І хоць думаў так, ды раз за разам перастаўляў стол, перацягваў туды-сюды шафу, канапу. Праз гэта нічога ні ў ім самім, ні ў адносінах з тымі, хто раіў яму, куды і што паставіць, не мянялася, а ён перацягваў, перацягваў, перацягваў... «Дзеля чаго

ўсё гэта? У чым сэнс?» — задаваўся ён пытаннем, і выходзіла, што ў перастаноўках ды перацягваннях, якія нібыта нешта змянялі, у той час як стол і канапа, жыццё і смерць заставаліся тымі ж, якімі былі.

Вечнае перацягванне...

Стась падняў галаву, агледзеў засыпаны шклом салон са здзьмутымі падушкамі бяспекі — і толькі цяпер зразумеў, што па дарозе з Менска ў Карані, пры павароце на Багушы ён разбіўся. І паколькі нічога яму не балела, то, мусібыць, разбіўся ён, як Палута сказала, насмерць. А значыць, у жыцці ягоным нешта ўсё ж змянілася.

Трэба было паглядзець, ці жывая машына. Кнопка на ключы запальвання не спрацавала, ён павярнуў ключ у замку назад і зноў наперад, раз... другі... трэці... — матор завёўся. Стась газануў, адарваўся, абадраўшы ўвесь левы бок хэтчбэка, ад слупа, развярнуўся і паехаў у Карані.

Дарога пайшла праз Багушоўскі лес. Божа мой, колькі разоў праходзіў ён, прабягаў, праязджаў па гэтай дарозе! Скласці ўсё ў адно — выйдзе самы доўгі ягоны шлях. Спачатку, пакуль маленькі быў, за руку з дарослымі... З дзедам, пакуль той жыў: вунь там, пад раскідзістай, трохі пахіленай елкай дзед пасадзіў яго аднойчы на Каляды ў гурбу, сказаў: «Сядзі і чакай, нічога не бойся! Калі не будзеш баяцца, прыйдзе дзед Мароз і прынясе падарунак. Цукеркі і заечы хлеб».

Дзед-Мароз прыйшоў з хлебам, які недаеў зайчык. Хлеб быў смачны, але... Але цукеркі дзед-Мароз не прынёс. Аднекуль ён дазнаўся, што ўсё ж Стась баяўся трохі, пакуль чакаў яго. Адзін у лесе...

Калі жывы быў бацька, яны спыніліся аднойчы вось тут, ужо амаль на выездзе з лесу, і бацька паказаў месца, адкуль па ім стралялі, калі ён упершыню ехаў у Карані, і расказаў Стасю, як не баяўся смерці на вайне, дзе яго забіць маглі сто разоў на дзень, і як баяўся, што яго заб'юць, пасля вайны, калі ён, начальнік і над

Каранямі, і над Багушамі, мог сам забіць каго заўгодна. Хоць сто разоў...

«Хіба тады, калі сам можаш забіць, баішся болей, чым тады, калі цябе забіць могуць?..» — спытаў Стась, і бацька сказаў, што ён малы — і не разумее. «Падрасцеш — расталкую».

Не расталкаваў. Ці не паспеў, ці не захацеў, ці сам толкам не ведаў, як расталкаваць...

Калі жывая была баба, яна брала Стася ў лес шукаць чырвоны корань і зёлкі, якія ад усіх хваробаў. Калі яна памірала, маці плакала і пытала: «Чаму ж ты ад сваёй хваробы ні кораня, ні зёлак не знайшла?..» — і Стась ніяк не мог зразумець: а сапраўды — чаму? Пабег, каб знайсці тыя зёлкі, каб баба не памерла, у лес адзін. І заблукаў. Калі яго знайшлі, баба распавяла, як сустрэла аднойчы ў лесе старую, страшную ведзьму і папрасіла завесці на той свет, каб паглядзець, што там робіцца. Ведзьма сказала: «Ідзі за мной!» І павяла да Крывой гары — вунь яна амаль ад лесу пачынаецца. Гара расступілася, а ў ёй — пекла. Чэрці з ведзьмамі ў смале грэшнікаў вараць. Найбольш там ворагаў усялякіх з чужых зямель, якія Караням і каранёўцам зла і смерці хацелі і якіх пасля таго, як каранёўцы іх пабілі, спрадвечны Бог каранёўскі Ярыла ў Крывую гару запраторыў. Але ёсць і тутэйшыя грэшнікі. І князі, і падчашыя, і ваяводы, і простыя людзі... «А яшчэ, — шаптала баба на вуха Стасю гарачымі, як вуголле, губамі, — ёсць дзеці, якія не слухаліся бацькоў, бегалі цераз Крывую гару адны ў лес. І гэтакі там плач, гэткія енкі, стогны...»

Яго заўсёды палохалі нячыстай сілай, тым светам. Палохалі нават тады, калі вучылі смеласці. Аказалася, дарма. І на тым свеце не горш, чым на гэтым, і ведзьмы бываюць не толькі старыя і страшныя. Бываюць розныя — вунь адна йдзе, якая на той свет завядзе...

Справа па ўзбочыне крочыла ў бок Каранёў жанчына — ён са спіны адразу пазнаў Палуту: гнуткая, плаўная...

— Вось тут усё адбылося, — усміхаючыся, правяла яго Палута ў лес, калі ён спыніўся, каб спытаць, чаму яна закапала яго разам з нябожчыкам. — Каля гэтага валуна. А іх машына стаяла там, дзе стаіць твая. Я ўжо йшла дахаты...

— А цяпер куды?

— Сюды. Я заўсёды іду сюды, калі мяне гвалцяць. Як сёння.

Ён колькі часу яе не бачыў?.. Гадзіну? Дзве?.. Хто за гэты час яе згвалціць мог, калі пустая вёска? Калі нават нябожчыкі з вёскі сышлі?

— Хто цябе сёння згвалціў?

Палута паглядзела здзіўлена, пранізліва.

— Ты.

Стась забываўся, калі бачыў яе, што яна вар’ятка.

— Я цябе згвалціў? Дзе і калі, Палута?

— У Багушах. Па дарозе на могілкі. Накінуўся са спіны, паваліў на труну, на Мацея...

Па дарозе на могілкі, калі яна йшла паперадзе, калі мякка перакочваліся пад зрэбнай спадніцай яе плаўныя клубы, ён сапраўды падумаў пра нешта такое, адчуў, нават уявіў — і чамусьці менавіта так: на труне, на Мацеі, але... Але ўявіць — не зрабіць.

— І таму ты мяне закапала?

— Так. Ты мяне на труну і Мацея — я цябе пад Мацея і труну. Хіба не справядліва?

Ён не думаў, што гэта справядліва, каб нават так было.

— Можа, справядліва, калі б так было. Толькі я цябе не гвалціў, Палута. Нешта такое адчуў, ўявіў, але не зрабіў.

Яна падышла бліжэй, стала перад ім вочы ў вочы. Ён не вытрываў яе скразны, чысты, ніякім вар’яцтвам не замутнёны позірк — адвёў свой.

— Нашы ўяўленні — гэта і ёсць мы. Тое, што мы так не робім, як уяўляем, — гэта ўжо не мы, іншыя. Такія, якім проста страшна парушыць прыдуманыя

для нас законы, забароны. Каб не адказваць. Але за тое, за што не адказваюць перад людзьмі, усё адно адказваюць перад Богам.

— Нават нябожчыкі?

— Для Бога няма нябожчыкаў. Цела наша прад Ім не паўстае. А для душы сказана: «Не пажадай жонкі бліжняга свайго...» Чуеш, што сказана? «Не па-жа-дай...»

Набралася яна ў манастыры ад манахаў за чатыры гады...

— Калі жывы, Палута! Тады не пажадай! Тады адказвай за тое, чаго пажадаў! А я разбіўся насмерць — ты сама сказала!.. Дык як я мог пажадаць? Мёртвыя жадаць не могуць!

— Могуць, — усміхнулася Палута. — Яшчэ як... Вось ты пажадаў ажыць — і ажыў. Не чакаў, пакуль Мацей свісне... — І раптам спытала, нібы толькі што ўбачыла. — А чаму на табе пінжак ягоны?

— Ён сам даў, калі з магілы выбраліся. Бо дождж... — зняў Стась куртку і пачаў здымаць цеснаваты, праз што, можа, і было яму няўтульна ў гэтым свеце, Мацееў пінжак, а Палута ўхапіла яго за плечы. — Ён жывы?

— Калі я ад'язджаў, жывы быў. Цяпер — не ведаю. Сказаў, што не надоўга, папрасіў заўтра...

Палута, не даслухаўшы, адпусціла яго, крутнулася — і з усіх ног кінулася ў лес. Напрасткі да Багушоў.

Пінжак ніяк не здымаўся, нібы прыклеіўся да макраватай кашулі. Задраўшы яго на спіну, Стась сцягнуў пахавальную Мацееву апратку праз галаву — з нагруднай кішэні выпала люстэрка. І ўслед за ім, з кішэні ўнутранай выслізнула паперына: вырваны са школьнага сшытка, складзены трыкутнікам, як у вайну, калі не было канвертаў, салдацкія пісьмы складваліся, ліст у клетачку. Стась падняў яго: «Богу», — было напісана на трыкутніку там, дзе пішуць адрас.

«Вось што ён мог Богу напісаць?..» — разгарнуў Стась трыкутнік і ўбачыў скрэпкай прышпіленыя да ліста ў левым ражку тры рублі. Даўнюю, яшчэ савецкую купюру. Ён адшчапіў яе — пасярэдзіне ліста было напісана: «Мае грахі». Гэта выглядала на споведзь, і толькі тут Стась падумаў, што чытаць чужыя пісьмы калі й не грэх, дык і не праведнасць, але... Але Бог ужо ведае, што ён пажадаў пісьмо прачытаць, а гэта тое самае, калі верыць Палуце, што прачытаў.

«1. Грэх вольны. Украў з Багушоўскага лесу дзве сасны на бёрны.

2. Нявольны грэх. Не вярнуў Казіміру Страху з Каранёў тры рублі.

3. Не ведаю, Госпадзі, вольны грэх, ці нявольны. Хацеў аслабіць цвікі на верхняй папярэчыні драбіны. Каб Вяргіня з гарышча зрынулася. Каб жыць з Палутай. Але не аслабіў, толькі надумаў. А Вяргіня звалілася і забілася.

4. Дадатак: 3 рублі.

Мацей Богуш з Багушоў».

Стасю гэтак сціснула сэрца, як мёртвым не сціскае... Ён прысеў на валун, каля якога згвалцілі Палуту, абхапіў рукамі галаву і сядзеў так доўга. Падняўшыся, сунуў ліст з люстэркам у кішэні, з якіх яны выпалі, і рушыў да машыны.

У лесе ўжо не паехаць было без святла — дый над лесам цямнела. Як цяпер на могілкі йсці? У поцемках каранёўцы да мёртвых не хадзілі. Заўтра скажуць, што ён звычаяў вясковых не трымаецца, зусім агарадзіўся. Ну, гарадскім стаў...

Адразу за лесам пацягнулася справа ад дарогі Крывая гара. За ёй, на захадзе, дзе толькі-толькі села сонца, яшчэ ўспыхвалі блікі святла, і ў гэтым мільготкім святле ўбачыў Стась, як па вяршыні гары, расплывіста акрэсленай на небасхіле, рухаліся ад Багушоўскага лесу да каранёўскіх могілкаў расплывістыя цені. Аб-

рысы іх ледзьве ўгадваліся, і ўсё ж ён адразу пазнаў дзеда, бабу, бацьку, маці, Страхаў і Былінскіх, Рапацэвічаў і Стапулёў, Леановічаў і Стрыгаў, Забагонскіх, Камінскіх, Будаёў, Мадзвецкіх, Валюкоў, Шатуркаў і Бажкоў, дзядзьку Лявона і дзядзьку Петруся... «А ён тут чаго, калі не ў Каранях, а ў Смаргонях пахаваны?» — падумаў Стась, выскокваючы з машыны, каб пераняць хоць маці з бацькам, пакуль да могілкаў не дайшлі, пагаварыць з імі, бо ў Багушах не паспеў, Мацеем заняты. І ліст у яго Мацееў да Бога, можна з імі перадаць, якая яшчэ пошта да Бога ходзіць?..

Гара ў тым месцы, дзе ён спыніўся, была крутая, і пакуль ён падымаўся на вяршыню, дзе ляжаў Гаспадар-камень, які яшчэ ў паганскія часы быў закінуты сюды Перуном, нябожчыкі прайшлі амаль да Магерава поля, ад якога да могілкаў было ўжо рукой падаць. Рухаліся цені нібыта й не хутка, але як ні прыспешваў Стась хаду, не мог іх дагнаць. І раптам яму стала гэтак жа страшна, як тады, калі маці з бацькам памерлі, калі ён адчуў сябе сіратой, беспрытульным ва ўсім свеце, і ён закрычаў адчайна, на ўсе Карані, на ўвесь свет: «Мама! Мама! Ма!..» — чамусьці не чуючы свайго голасу. «Сынок... — азірнуўшыся, спынілася маці, — ты чаго крычыш? Табе баліць нешта?..» — і тады азірнуліся, спыніліся ўсе. Якраз пад старой грушынай на ўзгорку ў канцы Магерава поля, дзе Стась са стрыечнымі братамі яшчэ й дубкі пасадзіў, каб спачыць пад імі, калі час настане...

— Не, не баліць... — узяўся Стась, як у маленстве, рука ў руку з маці. — Сама ты як?.. Хоць здаровая? А то хварэла...

Маці засмяялася.

— Папраўілася. Ды ў нас там, сынок, і хвароб такіх не бывае, ад якіх паміраюць.

— Там вечна жывуць?

— Як табе сказаць... Колькі каму ні жыць — мы ўсе паміраем заўтра.

— Гэта тут. А там?

— Так паўсюль, — сціснула ягоную руку маці. Моцна сціснула. — Але ты не бойся. Бо гэта не тое, чаго ты баішся.

— А чаго мне баяцца?

Яна адпусціла ягоную руку, па валасах пагладзіла:

— Нічога. Не бойся нічога.

— Апроч сябе самога, — не надта ласкава паглядзеў на яго бацька, які, вядома, пакрыўдзіўся, што Стась у Багушах з ім не пагаварыў. — Кажы ўжо, што табе? Калі спытаць хочаш, жывы ты ці мёртвы, дык мёртвых няма.

— Я ведаю... — пракаўтнуў праз сціснутае горла Стась, раптам адчуўшы, што не ведае, што сказаць...

Колькі разоў па смерці бацькоў ён вінаваціўся, дакараў сябе, што рэдка быў з імі, мала размаўляў, бо ўсё часу не ставала, і, калі б вярнуць той час, хоць дзень, хоць хвіліну, якія б ён знайшоў словы, каб сказаць, як ён іх любіць, якія яны дарагія, як ён удзячны ім, — і вось, калі ласка... Толькі сціснутае горла. Раней ён думаў, што, можа быць, на гэтым свеце нам сказаць адно аднаму няма чаго, бо перад намі, перад кожным — таямніца, невядомасць, наша вечная адсутнасць, пра якую мы й не можам нічога сказаць, якая паглынае ўсе размовы, як паглынае ўсё, што да яе набліжаецца ў космасе, чорная дзірка. А цяпер што выходзіць? Цяпер выходзіць, што не праз смерць, бо яе няма, мы адзін перад адным нямыя. Тады праз што?..

— Ёсць не жыццё і не смерць, — пацалавала яго маці. — Мы пакуль не ведаем, што гэта, толькі ведаем, што ёсць.

Жывыя не ведаюць, што пасля жыцця. Нябожчыкі не ведаюць, што пасля смерці. Хто-небудзь хоць штонебудзь хоць на гэтым, хоць на тым свеце ведае?

— Бог, — ціха сказаў дзед.

Ён быў бязгрэшным, дзед Ясь. Амаль святым. І Бог для яго быў адказам на ўсе пытанні.

— А ты з ім убачышся? — падышоў Стась да дзеда, які стомлена, нахадзіўшыся за дзень, сеў на лаву за дашчаны стол, пастаўлены Стасем з братамі тады ж, калі пасадзілі дубкі. — Мацей ліст яму напісаў.

Дзед узяў ліст і пацягнуў Стася за крысо пінжака: «Пасядзі са мной...»

Стась сеў, упёршыся нагамі ў жэрдку пад сталом, дзед абняў яго — і так Стасю стала ўтульна, хораша, як у дзяцінстве, калі яны сядалі вечарамі тут жа, на пагорку ў канцы поля, глядзелі, як над Каранямі цямнее, як усплывае над Кутняй вежай Каранёўскага замка малады месяц, і дзед распавядаў неверагодныя гісторыі, казкі пра замак і пра тых, хто ў ім жыў, легенды пра князёў і князёўнаў, волатаў і ваяроў... Можа быць, маленькі Стась заснуў і дасюль спіць, і нічога, што зараз адбываецца, папраўдзе няма, проста яму сніцца адна з тых казак, легендаў...

Найчасцей яму снілася легенда пра Маргера, якую дзед распавёў, калі Стась спытаў яго: «Дзед, а чаму нашы суседзі Былінскія і Стапулі, а мы — Магеры?..» Дзед павёў яго ў замак, яны селі на камені каля Кутняй вежы, і Стась пачуў легенду пра старадаўнія часы, калі дзяржавай цяперашніх беларусаў было Вялікае Княства Літоўскае, на якое раз за разам нападалі то татары з маскавітамі з усходу, то з захаду крыжакі. У адзін з такіх нападаў Маргер, малодшы брат князя Гедыміна, бараніў замак у Піленах. Крыжакоў было дзесяць на аднаго, яны прабілі замкавыя сцены. Ніхто з ваяроў Маргера не здаўся ворагам, усе біліся насмерць. Калі Маргер застаўся адзін, ён, каб не дацца ў палон, забіў спачатку сваю прыгажуню жонку, Палуту, а пасля сябе. Але засталіся жывымі перапраўленыя з Піленаў у Каранёўскі замак два іх сыны, якія, стаўшы Магерамі, прадоўжылі род...

— А чаму яны сталі Магерамі? — пытаў маленькі Стась дзеда, які адказваў: «Каб іх крыжакі не знайшлі і не забілі, як Ірад дзяцей забіў», — і Стасю такога

адказу было дастаткова, хоць ён не ведаў тады, ні хто такі Ірад, ні чаму ён забіваў дзяцей.

— Ды слухай ты іх, абы ім казаць! — адмахваўся бацька, продкі якога, рассыпаныя па волжскіх стэпах, былі невядома кім, і ён ніводнага разу нават мезенцам не зварухнуў, каб што-небудзь пра іх дазнацца. — Княжычы яны! Блакітная кроў! Ды быў нейкі мужык, які магеркі шыў, — і стаў Магерам. Як каваль Кавалём. Вось і ўвесь радавод. І не задурвай ты сабе гэтым галаву, а то мазгі скрэнціш.

Так, былі ў Каранях Магеры, якія шылі магеркі. Круглыя, лямцавыя шапкі, падобныя да капелюшоў без палёў. Але ў іх сям'і ніхто магеркі не шыў. І Стась думаў, што бацька сам хацеў быць пачынальнікам новага каранёўскага роду, таму і чуць не хацеў нічога пра Маргера.

Стась мацней прытуліўся да дзеда, які дасюль пах саламяным пылам, што курыўся ў пуні, калі яны наразалі сечку. Паглядзеўшы на іх, прыселі ўсе — хто да стала, хто пад грушай, хто пад дубкамі. На небе ўжо высыпалі зоркі: злева, над Былінскімі, нахіліўся Вялікі Воз, справа, над Стапулямі, зіхцелі Касцы. Пад велічным небам паміж белымі, фасфарычнымі ў зоркавым святле царквой і касцёлам дыміліся комінамі, мігцелі агеньчыкамі ў вокнах Карані...

Пасядзелі моўчкі, гледзячы на тое, што было іх жыццём.

— До, — уздыхнуў дзед. — Пабылі. — І ўжо ўсе падымацца пачалі, калі дзядзька Лявон спытаў:

— А пра што Мацей піша? Што просіць у Бога?..

Прызнацца, што чужы ліст чытаў, было няёмка, і Стась хацеў зманіць, нібы не ведае, што там напісана, але зманіць не паспеў, бо дзед сказаў:

— Нічога не просіць. У грахах каецца. З Багушоўскага лесу дзве сасны ўкраў на бёрны.

— Дык з нашага боку ўкраў, — тут жа ўставіў дзядзька Пятрусь. — З каранёўскага. Каб са свайго, дык...

— Дык, дык! Што ты раздыкаўся, як індык?.. — абрэзаў жарты дзед. — Ён чаму ўкраў? Бо хата ў яго згарэла. І ён раскідаў свіран, каб хату скласці. Свіран малы быў, бёрнаў не хапіла. Папрасіў у калгасе. А калгас даў? Не даў. Калгас сказаў: купі. А за што купіць? За што яму купіць было, калі ён працаваў у калгасе, які яму не плаціў? Нічога, ні капейчыны. Толькі працадні маляваў. Во на такой, — паклаў дзед Мацееў трыкутнік перад бацькам, — паперы ў клетачку. Ты думаеш, Пракоп, ён дарма на такой паперы пісьмо Богу напісаў?..

Стасеў бацька, які ў той час, калі Мацеева хата згарэла, у Каранях старшынёй сельсавета быў, паглядзеў спачатку на дзеда, потым на ўсіх: ну, вы бачыце, што стары вырабляе?

— Ты чаго мне гэта падсоўваеш? — адкінуў ён пісьмо Мацея. — Мацей не ў Каранёўскім калгасе працаваў.

Дзед узяў ліст, паклаў перад сабой.

— Я працаваў у Каранёўскім. Гарбеў. З відна да цямна. Мне плацілі? Петрусю?.. Лявону?..

Бацька на гэта нічога не сказаў, бо сказаць не было чаго, а дзядзька Лявон яго абараніў:

— Дзякуй Богу, што яму, як старшыні, хоць нешта плацілі. Каб не, дык мы й не выжылі б.

Стасевага бацьку прыслалі пасля вайны ў Карані, каб сабраць каранёўцаў у калгас. А калгас, аказалася, гэта аддай сваё, а табе ўзамен — нічога. І стала ў вёсцы галадней, чым у вайну. Праз тое па бацьку й стралялі ў Багушоўскім лесе. І яшчэ, мусібыць, праз тое, што рускі. Але стралялі да таго як ён са Стасевай маці пабраўся. Калі пабраўся, калі сын нарадзіўся, якога бацька запісаў не рускім, а беларусам, не стралялі. Сваім не назвалі, але й чужым не лічылі. Ён не выслужваўся, не лютаваў: больш, чым ад яго патрабавалі, не патрабаваў. Нават бараніў, выкруціцца дапамагаў, калі ўсялякія інспектары, падаткоўцы надта ціснулі. І

ўрэшце каранёўцы прызналі яго справядлівым. А калі ты справядлівы — гэта больш, чым калі ты хоць беларус, хоць рускі, хоць паляк, хоць немец... Хоць жывы, хоць нябожчык.

— Яшчэ адзін грэх, — нахіліўся над Мацеевым лістом дзед. — Не вярнуў Казіміру Страху тры рублі. Яно як было? Мацей адклаў тры рублі, каб вярнуць, а Вяргіня іх у яго выцягнула. Дзе ўзяць? Зарабіць ён мог толькі на мёдзе. І пакуль выгнаў, на кірмаш завёз і прадаў той мёд, Казіміра не стала. Дык чый гэта грэх?

— Казіміраў, — рагатнуў дзядзька Пятрусь. — Бо памёр.

Дзед Ясь, не вытрываўшы, даў яму шчаўбана:

— Парагачы! А то ты жывы.

— Як усе... — пакрыўджана ўстаў з-за стала дзядзька Пятрусь. — Пара мне. Чым мог памог — і за парог. Пакуль да Смаргоняў дайду...

Дзед спыніў яго:

— Паспееш!.. Трэці грэх і апошні... Пажадаў Мацей, каб Вяргіні, старой жонкі ягонай не стала. Каб з маладой, з Палутай жыць... Хацеў аслабіць цвікі на верхняй папярэчыне драбіны. Не аслабіў, але хацеў... Пажадаў смерці... І Вяргіня зрынулася і забілася.

Над сталом, над грушай, над Вялікім Возам з боку поля Былінскіх навісла маўчанне.

«Вось пра што яны маўчаць? — думаў Стась. — Яны ж не вар'яты, як Палута, каб не разумець, што пажадаць нечага — не тое самае, што гэта зрабіць. Калі тое самае, дык для чаго Богу рай? Даглядаць там сад, змея карміць. Мог зэканоміць, абысціся пеклам. Бо няма ў свеце чалавека, які не пажадаў бы чагосьці такога, што грэх. І праведны не той, хто, як дзіця, пра грэх не ведае ці не здольны саграшыць. Еўнух хіба праведнік?.. Праведны той, хто мог саграшыць, хто зведаў спакусу, але не паддаўся ёй, пераступіў цераз яе...»

— Што пастанаўляем? — парушыў маўчанне дзед. — Грэх? Не грэх? Ці на разгляд Бога?

Дзядзька Лявон на лаве пакруціўся, як нешта яму муляла.

— Лепш на разгляд. Бо калі грэх, дык Палута крык усчыне. Не грэх, дык Вяргіня. Мне і так, і гэтак, як сакратару, нявыкрутка.

Жанчын дзядзька Лявон заўсёды пабойваўся, але ніколі на гэтым свеце ніякім сакратаром ён не быў. А на тым свеце стаў?

— Стаў ён сакратаром. У нацаддзеле. І яшчэ цэнзарам, — падміргнуўшы Стасю, кіўнуў у бок брата дзядзька Пятрусь. — Без ягонай візы — да Бога нічога.

Пра цэнзуру Стась зразумеў, а вось пра нацаддзел — не.

— У якім нацаддзеле?

— Беларускім. Якім яшчэ? Там у нас ведаеш як у беларусы ўсе шчэмяцца! І рускія, і палякі... Прывілея ў Бога для беларусаў. Таму кантроль такі, што абы-хто не праскоча. Мала, каб ты дакумент беларускі меў. Трэба, каб душу.

— А як распазнаць? — не мог не спытаць, бо яно само па сабе спыталася, Стась, і дзядзька Пятрусь уздыхнуў:

— Вось гэта самае цяжкае. Што там, што тут...

Ён пры жыцці жартаўнік быў, дзядзька Пятрусь, і Стась глянуў на дзеда, на маці, на бацьку, ці не ўсміхаюцца, але яны выглядалі сур'ёзнымі.

— Добра, — пасунуўся ён да дзядзькі Лявона, які не быў такім балаболам, як ягоны брат. — Неяк распазналі. Але чаму прывілея? За што?

Сакратар нацаддзела плячыма пацепнуў:

— Не ведаю. Пра гэта Бог не кажа. Калі на зямлі ты беларусам быў, дык на небе ты чалавек. І прывілея табе.

— Рай?

— Не. Прывілея.

— Якая?

— Такая... — пакруціў рукамі, нібы гарбуз у іх трымаў, дзядзька Лявон. — Беларусы ж ніколі не ведаюць, чаго яны хочуць... Дык Бог прыдумаў для іх не рай і не пекла, а... Ну, прывілею такую...

— Круглую?

— Можна сказаць, што круглую. А можна, што квадратную. Сам некалі ўбачыш, калі заслужыш.

Што гэта за прывілея, пра якую нават сказаць нельга, якая яна?

— А калі не ўбачу? Не заслужу?

Дзядзька Пятрусь на яго вылупіўся.

— Як гэта?.. — І павярнуўся да ўсіх. — Вы чулі? У яго дзядзька ў Боскай канцылярыі, а ён прывілеі не заслужыць!

Усе зрабілі такі выгляд: ну, маўляў, што з яго ўзяць? Жартаўнікі...

«Усе беларусы абраныя», — успомніў Стась Палуту каля труны Мацея, а дзядзька Лявон, так і не растлумачыўшы, якая там прывілея ў Бога для беларусаў кругла-квадратная, падняўся: «Дык што вырашаем з Мацеем? На разгляд?..» — і тут з бліндажа за Магеравым полем, збудаваным немцамі яшчэ ў Першую сусветную, затахкаў кулямёт. Адна чарга, другая, а пасля: ба-бах, бух, бах, ба-бу-бух...

— Дзве чаргі, сем лімонак, — палічыў дзядзька Пятрусь. — Во Маргер дае! Па кім гэта ён?

— Па немцах з брацкай магілы, — сказаў Стасеў бацька, які ні з кім, апроч немцаў, не ваяваў, а дзядзька Лявон, які не ваяваў з немцамі, пакруціў галавой: «Не, ён далей кідаў. Па рускіх...»

— Ды па паляках ён, што на каталіцкіх могілках! — узбег на пагорак дзядзька Пятрусь. — Гэта вам хочацца, каб па немцах ці рускіх... Не хочаце, каб па паляках. Самі ў палякі хочаце. А хто ў вайну бацюшку забіў? І дачку ягоную з пляменніцай, што настаўніцамі былі? Немцы?.. Рускія?..

— Ох, Божухна... — уздыхнула і перахрысцілася пабуджаная стралянінай баба Алімпа, якая датуль ціха спачывала пад бліжнім дубком. — Які бацюшка быў... А дачушка якая разумніца... Усё казала: «Мы й літоўцаў з палякамі па-беларуску навучым...» Навучыла, бедная...

Яна змоўкла — і ўсё маўчалі.

Шмат у каго з каранёўцаў жылі ў Польшчы сваякі. Добра жылі, радні ў Каранях дапамагалі, таму на ўспаміны пра тое, што было ў час вайны, каранёўцаў не цягнула. Ну, каб у польскіх сваякоў у Варшаве ці Кракаве не спыталіся: «А што гэта ваша радня ў Каранях пра нас выдумляе? Можа, мы вышлем вас да іх — і выдумляйце там разам, што хочаце».

Але маўчалі каранёўцы не праз тое, што яны выдумлялі...

На другім годзе Другой сусветнай вайны немцы, якія будавалі ў Каранях бліндажы яшчэ ў час Першай сусветнай, вырашылі нарэшце дазнацца, хто ж тут жыве. Прыслалі камісію, якая пастанавіла, што жывуць тут беларусы. «Sehr gut!» — сказалі немцы і далучылі Карані да генеральнай акругі Літвы, бо да Вільні было бліжэй, чым да Менска — і дарога лепшая.

Літоўцы паставілі ў Каранях паліцэйскі гарнізон і сказалі, што тут Літва. І каб давесці гэта, не прыдумалі нічога лепшага, як «ахрысціць» у ледзяной вадзе і забіць трох каранёўцаў. Бацьку з двума сынамі. А ўслед за літоўцамі ў Багушоўскім лесе з’явіўся атрад Арміі Краёвай. Палякі, якія сказалі, што тут Польшча. І каб давесці гэта, не прыдумалі нічога лепшага, як расстраляць крэўскага бацюшку з дачкой і пляменніцай, якія ў беларускай школцы вучылі каранёўскіх дзяцей беларускай мове.

— Не трэба помніць толькі кепскае, — зноў заёрзаў на лаве дзядзька Лявон, які ўсё жыццё марыў перабрацца ў Польшчу, у Варшаву, дзе жыў яшчэ адзін

Стасеў дзядзька, Мікола. — Трэба помніць добрае. Калі помніць толькі кепскае, ніколі не скончацца войны.

— А што добрае?.. — уперыўся ў брата дзядзька Пятрусь. — Што ты добрае можаш успомніць? Хоць за польскім часам, хоць за нямецкім, хоць за савецкім, хоць за якім?

Дзядзька Лявон задумаўся — і было відаць па ім, што калі нешта добрае за нейкім часам ён і згадае, дык не ў гэты час. Але ўсе глядзелі на яго, чакаючы, узнікла паўза, і Стась змог нарэшце спытаць:

— Хто гэта страляў?..

— Маргер, — махнуў рукой у бок бліндажа дзядзька Пятрусь, спускаючыся з пагорка, на якім узнік раптам нехта у вайсковай форме. Месячнае святло бліснула на брылі канфедэраткі, на пагонах, гузіках, на хромавых ботах. Разумеючы, што выглядае эфектна, вайсковец пакруціўся, даючы магчымасць палюбавацца сабой, і толькі тады спытаў, спускаючыся і сцягваючы з рук скураныя, на якіх таксама паблісквала месячнае святло, пальчаткі:

— Вы зброю сабралі? Маргер чакае.

Гэта быў дзядзька Мікола, якога Стась адразу пазнаў, хоць у Каранях яго ўбачыць ніяк не чакаў, бо той памёр у Варшаве, жывым у Карані толькі аднойчы прыехаўшы, калі баба Алімпа, маці ягоная, памерла, а ўжо калі дзед Ясь, бацька ягоны, памёр, не прыязджаў. Дык калі не глянулася яму ў Каранях жывому, чаго мёртвы прымаршыраваў? Пры пагонах і ў ботах хромавых...

Не павітаўшыся, нават не кіўнуўшы Стасю, дзядзька Мікола павярнуўся, хутка пакрочыў зноў на пагорак, і ўсе паўскоквалі, замітусіліся, пабеглі за ім, толькі дзед не ўскочыў і не пабег, а, схаваўшы ў кішэнь Мацееў ліст, спакойна падняўся — ён усё і заўсёды рабіў спакойна:

— Стась, вазьмі дзіду пад сталом.

Стась нахіліўся, падняў жэрдку з-пад ног і толькі цяпер убачыў, што гэта не жэрдка, а дзіда, ачышчаны ад іржы наканечнік якой быў насаджаны на свежае, нядаўна абдзёртае ад кары дрэўка. «Для чаго яна табе, дзед?..» — хацеў спытаць Стась, падняўшы дзіду, але як толькі ўзяў яе ў руку, пытанне адразу падалося лішнім, бо ён адчуў у руцэ зброю, якая заўсёды была для аднаго: каб біцца з ворагам. Ён стаў побач з дзедам і ўбачыў, што не толькі на Крывой, але й на Юр'евай, і на Вялесавай, і на Літвінавай, і на Пероуновай гары, і на ўсіх каранёўскіх гарах і пагорках рассыпаныя цені продкаў, якія колькі жылі на гэтай зямлі, столькі біліся з тымі, хто прыходзіў, каб зямлю гэтую ў іх забраць: маўляў, не ваша. А чыя? Чыя, калі чарапоў, костак дзядоў і прадзедаў у гэтай зямлі больш, чым камянёў? Чыя яна, калі не выбраць з яе, колькі ні выбірай, дзідаў і стрэлаў, мячоў і шабляў, стрэльбаў і патронаў, што пазаставаліся пасля варожых нашэсцяў... Іх і збіралі каранёўскія нябожчыкі, гатовыя і па смерці бараніць свой край.

— Не проста ж так хадзілі ў Багушы, вунь назбіралі колькі... — сказаў дзед, калі яны ўслед за дзядзькам Петрусём, які нічога не нёс, ішоў ды пасвістваў, ўвайшлі ў бліндаж, па кутах якога акуратна былі складзеныя дзіды, шаблі, стрэльбы, а каля амбразуры нерухома стаяў спінай да іх і ўзіраўся ў ноч вялізны чалавек у чорнай скуранцы і шэрай магерцы. — Хутка новая навала, а на жывых гэтым разам слабая надзея. Праўду сказаў Мацей: як несапраўдныя беларусы сталі, як падробныя. Дык вось Маргер сабраў нас... — нахіліўся дзед над скрыняй каля сцяны — і раптам крыкнуў раззлавана. — Пятрусь! Ты зноў палякам гранаты прадаў?

— Якім палякам? — азваўся з цемры ў куце, да якога не даставала святло ліхтара, падвешанага ля ўвахода, дзядзька Пятрусь. — Нашы людзі, мала што

да касцёла ходзяць. Ці ў іх гранаты, ці ў нас — кідаць у адзін бок будзем.

— У які адзін?.. — увайшоў у бліндаж бацька з карабінам і гранатай, падобнай да лімона, праз што яе й называлі лімонкай. — У рускі? Раскідаўся...

Як на гэтым свеце бацька з дзядзькам Петрусём то сябравалі, то вадзіліся, так, падобна, і на тым... Ад змены светаў нічога ў людзях не мяняецца.

— З якога боку папруць, у той і кідаць будзем, — узяў у бацькі «лімон» і паклаў у скрыню дзядзька Пятрусь. — З рускага, дык у рускі, з польскага, дык у польскі... А палякам гранаты я прадаў без запалаў. Сам, калі яшчэ малы быў, запалы павымаў і тол выплавіў. Таму й аддаў нядорага: па злотаму за лімон.

Дзядзька Пятрусь усё жыццё сябе хітрым лічыў, а памёр з пустым кашалём. Стась любіў яго за вясёлы характар і спытаў, засмяяўшыся:

— Нашто табе злотыя? Тут жа не Польшча.

— Сёння не, — дастаў дзядзька манету з кішэні. — Але і ў Багушах не Расія. А Мацей тры рублі прыхаваў. І не сённяшніх, савецкіх, — падкінуў ён, крутнуўшы, злоты. — Мацей далёка глядзіць. А хто далёка глядзіць, той блізка знаходзіць, — заціснуў ён злоты ў далані. — Арол ці рэшка?

Выйграць у яго ў гэтую гульню было немагчыма. Ён за жыццё сваё налаўчыўся так лавіць манету і заціскаць яе між падушачкамі вялікага і сярэдняга пальцаў, што яна стаяла ў далані на гурце. І калі супернік гадаў на арла — дзядзька клаў манету на рэшку. Як ён скурай распазнаваў, дзе арол, дзе рэшка, хто яго ведае, але заўсёды выйграваў. «Арол», — сказаў Стась, наперад ведаючы, што будзе рэшка, а дзядзька раскрыў далонь: «Бачыш, угадаў». І падміргнуў, аддаючы злоты: «Глядзіш далёка».

— Далей, чым Мацей, — раптам з'явіўся, бліснуўшы пагонамі пад ліхтаром, дзядзька Мікола, цягнучы

на пару з дзядзькам Лявонам скрыню снарадаў. — Польшча тут яшчэ можа быць, а Саветы наўрад ці.

Яны паставілі скрыню да сцяны, дзядзька Лявон сеў на яе і спытаў, аддыхаўшыся:

— А чаму гэта?..

— Што чаму? — падсунуў яго і сеў побач дзядзька Мікола.

— Чаму Польшча — можа, а Саветы— не?

— Бо Польшча ёсць. Дык і быць можа. А Саветаў няма. Дык як яны могуць быць?

— У Бога ўсё бывае, — перахрысціўся дзед. І дадаў, памаўчаўшы: — У вечнасці.

— Гэта тэорыя, — сказаў дзядзька Пятрусь, які ніколі не хрысціўся. — А практыка такая, што вы абодва седзіцё на скрыні рускіх снарадаў. І калі яны бабахнуць, дык будзе што заўгодна, толькі не Польшча.

Дзядзька Мікола ўстаў, пакруціў у скрыні снарад, паглядзеў насечку на гільзе.

— Нямецкія снарады. Лімонкі твае — рускія, хоць іх французы прыдумалі, а нашы снарады — нямецкія.

Дзядзька Пятрусь дастаў яшчэ адзін злоты, падкінуў яго.

— Без розніцы. Калі нямецкія бабахнуць, усё адно будзе што заўгодна, толькі не Польшча. Ну?.. Арол ці рэшка? Польшча ці Расія?

— Ты круцель, — сказаў дзядзька Мікола. — Якія з круцялём гульні?.. — І ўсё ж махнуў рукой, ведаючы, што брат не адчэпіцца. — Арол.

— Рэшка! Я ў цябе выйграў Польшчу!..

Адносіны паміж братамі былі не простыя. Калі скончылася вайна і ў Карані прыйшлі Саветы, сталі разбірацца, хто тут беларус, а хто паляк... Ну, як разбіраліся: выклікалі і пыталі: ты хто? Той, хто хадзіў да царквы, казаў, што беларус, хто да касцёла — што паляк. І ўсе ў дзедавай сям'і назваліся беларусамі, апроч дзядзькі Міколы, які хоць і да царквы хадзіў, а назваўся палякам. Бацька папругай яго: «Сходзі

пераназавіся!» — а ён сабраў манаткі — і прочкі з хаткі. Прыехаў «студэбэкер», вайсковы грузавік, на які пагрузілі «палякаў» і павезлі ў Польшчу. Пры выездзе з вёскі грузавік заграз, яго цягнулі трактарам. Пятрусь з Лявонам беглі за машынай: «Мікола, ты куды? Злазь, дурань!..» — а Мікола скакаў у кузаве: «Яшчэ пабачым, хто дурны!» — і паказваў рожкі.

Дзядзька Мікола скончыў у Варшаве афіцэрскую вучэльню і памёр палкоўнікам Войска Польскага. І хоць быў старэйшым сынам у сям'і, але, паколькі службу меў лёгкую, пераэжыў і сястру, і братоў, адзін з якіх упіраўся ўсё жыццё на грузавіку, а другі — на трактары.

— Польшчу шмат хто выйграваў, — сказаў польскі палкоўнік беларускаму трактарысту. — Толькі нікому яна не дасталася. У адрозненне ад Беларусі, якая ўсім...

— Каму ўсім? Што ўсім?.. — штурхнуў яго дзядзька Пятрусь. — Ты гавары, ды не загаворвайся!

Дзядзька Мікола адступіў пакрыўджана да Стася, з якім так пакуль і не павітаўся, бо, мусібыць, помніў, як аднойчы працягнуў пляменніку руку, а той яе не паціснуў.

Цяпер, вядома, усё змянілася, руку можна й паціснуць. Але памяць засталася. Усё змянілася, апроч памяці. І апроч, бадай, самога дзядзькі Міколы, які й выглядаў амаль гэтак жа, як у свой апошні прыезд з Варшавы ў Карані, і казаў амаль тое самае.

— Вось яны крыўдуюць на мяне, што я скочыў тады ў «студэбэкер» і паехаў. А хто ім не даваў?

— Каму ім?

— Дзеду. Дзядзькам тваім. Пасля зайздросцілі. «Прыдумай што-небудзь, каб і нам адсюль выбрацца!» А што я прыдумаю? «Студэбэкер» прыходзіць толькі аднойчы.

— Ды пайшоў ты са сваім «студэбэкерам»! — узвіўся дзядзька Пятрусь. Пазайздросцілі мы яму! Хто каму? Калі гэтак добра там, чаму ты тут? Га?

— Мёртвым і тут добра. І сваіх болей, — сказаў дзядзька Мікола, а дзед, які рады быў убачыць старэйшага сына хоць па смерці, хвоснуў дзядзьку Петруся дубцом, зламаным, калі да бліндажа па пагорку падымаліся: «Не чапляйся да яго!»

— Сваіх яму болей... — прабурчаў, пасунуўшыся на скрыні, дзядзька Лявон. — Жывыя — чужыя, а мёртвыя — свае.

Дзядзька Мікола не стаў з ім спрачацца. Сеў побач: «Так ва ўсім свеце, Лявоне. Свае — толькі мёртвыя».

«Можа быць...» — падумаў Стась, якому здалося, што так падумаў кожны, бо ўсе так глядзелі адзін на аднаго — і тут Стасеў бацька, які не любіў дзядзьку Міколу ўжо за тое, што той нідзе не ваяваў і стаў палкоўнікам, не стрываў.

— Дык чаму ты свайго мёртвага, бацьку свайго роднага пахаваць не прыехаў? Бо польскаму палкоўніку ў беларускай хаце смярдзіць?..

Гэта была тэма, непрыемная для ўсіх, як для жывых, гэтак і для мёртвых, таму ўзнікла няёмкая паўза, у якую дзядзька Лявон, самы мяккі з усёй сям'і па характары, сказаў ціха: «Ды кінь ты, Пракоп...» — і бацька махнуў рукой: «Кінь, кінь... Абы вам казаць... У рускі бок яны кідаць будуць...»

Стась і сам злаваў на дзядзьку Міколу, што той на пахаванне дзеда Яся не прыехаў. Моцна злаваў, помнячы, як польскі дзядзька, прыехаўшы развітацца са сваёй маці, увайшоў у хату, у якой вырас, удыхнуў паветра з пахамі параных буракоў ды бульбы, дастаў белую насоўку і прыкрыў нос. Так і каля труны стаяў... Потым выскачыў на падворак, дзе дзядзька Лявон дровы сек, каб паранка дакіпела, бо ці жывыя ў хаце, ці нябожчыкі, а скаціну ўсё адно карміць трэба: «Як можна так жыць?..»

«А так, як жывём!» — увагнаў дзядзька Лявон сякеру ў калоду, і Стасю здалося, што каб дзядзька Мікола ляжаў галавой на калодзе, застаўся б без галавы. Нібы

ўсё жыццё сваё ўвагнаў дзядзька Лявон у калоду — такім яго Стась ні раней, ні пазней не бачыў... Вось тады, калі бабу Алімпу пахавалі, калі справілі хаўтуры і дзядзька Мікола, сабраўшыся ў дарогу, падаў руку — Стась руку яму не паціснуў.

Потым ён думаў, што дзядзька другім разам праз тое і не прыехаў. Не таму, што Стась руку не паціснуў, а каб не нюхаць, нос не затыкаць... І яшчэ больш Стася злосць разбірала. Доўга. Пакуль дзядзька Мікола, ужо адчуваючы, што хутка яму з гэтага свету на той перабірацца, не запрасіў яго ў Варшаву. І распавёў, чаму не быў на пахаванні бацькі.

Калі ён вяртаўся з пахавання маці, савецкія памежнікі завялі яго ў пакой дляператрусаў і сказалі, што ведаюць пра золата, якое ён вязе з Каранёў. Дык вось золата належыць дзяржаве — і будзе лепш, калі ён сам яго дзяржаве верне. Інакш будзе горш. «Я б ім аддаў, калі б яно было, бо разумеў, што не адчэпяцца, але што аддаваць? Зняў пярсцёнак шлюбны: наце... І яны забралі пярсцёнак! Разумееш: забралі маё ў свой калгас! У якім я не запісаны! А пасля змусілі распрануцца. Дагала. Загадалі стаць на стол. Ракам. Паклікалі кабету, разумееш, наўмысна кабету паклікалі, каб яшчэ болей мяне прынізіць, і тая пытае: «Ну цо ў пана ў дупе?» — і палку мне ў дупу! Золата я там схаваў! Уяўляеш? Мяне, польскага афіцэра, ракам — і палку ў сраку!.. І пасля гэтага мне зноў сюды ехаць? Ды ні за што! Хоць бацька памры, хоць сястра, хоць браты, хоць усе вы тут сканайце і самі сябе пахавайце, калі на такое жыццё згодныя!..»

«Чаму ты раней пра гэта не распавёў?» — спытаў Стась, і дзядзька Мікола паглядзеў на яго, як здалося, з жалем. «Ты ўсё ж, мусібыць, мяне не зразумеў. Ёсць такія рэчы, як гонар, і такія, як сорам». — «Зразумеў, — сказаў Стась. — Але на пахаванне бацькі ўсё адно прыехаў бы».

Цяпер ён глядзеў на дзядзьку і думаў: «А можа, і не...» Толькі што толку нешта перадумваць пасля таго, як ты памёр? Хаця... Вунь той жа Мацей многае, калі памёр, перадумаў.

— Ну што, до на сёння? — падышоў дзед да велікана ў чорнай скуранцы, які так і стаяў, нерухома гледзячы ў амбразуру, нібы чакаючы, падсцерагаючы некага з таго боку, у які глядзеў. — Пара нам. Ты з намі?

Вялізны чалавек коратка крутнуў галавой: «Не».

— Не дык не. А мы пойдзем. Петрусю яшчэ да Смаргоняў дабірацца, Міколу да Варшавы...

— Па хатах?.. — спытаў нехта зверху голасам Стася, толькі гусцейшым, басам, і Стась не адразу ўцяміў, што гэта Маргер, павярнуўшыся, прабасіў. — А хто ваяваць будзе? Айчыну бараніць?

У першае імгненне Стасю нават здалося, што гэта сам ён спытаў, што гэта ў яго так голас загусцеў праз тое, што ён сёння разбіўся насмерць. Тым больш, што, зірнуўшы на чалавека ў чорнай скуранцы і шэрай магерцы з чырвоным пяроплеткам у выглядзе літары «М», ён зірнуў нібы ў павелічальнае люстэрка, у якое глядзеў звычайна, калі галіўся — так Стась да Маргера, ці Маргер да яго быў падобны, толькі разы ў паўтара большы.

— Глядзіце... — паставіў Маргер скрыню з гранатамі на скрыню снарадаў і разгарнуў мапу. — Чырвоныя стрэлы — гэта рускія. Сінія — немцы. Зялёныя — палякі. Жоўтыя — літоўцы. І ўсе — на нас! Бачыце?.. З усіх бакоў... Абарону займаем вось па гэтай зубчастай лініі. Гэта наша зямля. Можа, некалі была нечая, але цяпер — наша. Стаім насмерць.

Голас, якім гэта было сказана, не дапускаў сумневу, што ўсім тут стаяць насмерць, і дзядзька Пятрусь, які ні з кім ніколі не ваяваў, пачухаў патыліцу: «Дык мы й так нібыта...» — а Стась спытаў ва ўсіх:

— У вас хіба на тым... на вашым свеце таксама войны?.. — І ўбачыўшы, што пытанне як бы павісла

ў паветры, ніхто не спяшае адказваць, дадаў разгублена: — Ну, які толк ваяваць, калі нікога не заб'еш, бо ўсе ўжо забітыя... Ці самі памерлі...

Маргер склаў мапу.

— Свет адзін. Ты яшчэ не зразумеў?.. — І павярнуўся да амбразуры: — А дзе Мацей? Нешта я ні па той, ні па гэты бок яго не бачу.

— На нейтралцы Мацей, — пстрыкнуў пальцамі дзядзька Пятрусь. — Не прайшоў мяжу, з адным грахом ягоным не разабраліся.

— Якім?

— Апошнім, — дастаў дзед Ясь Мацееў ліст з кішэні. — Спрадвечным грахом беларуса, які падумаў пра тое, чаго хацеў, а як толькі падуманае здзейснілася, адразу спалохаўся і перадумаў.

— Як заўсёды, — сказаў Маргер. — І што цяпер?

— На суд Госпада нашага. Няхай вырашае.

Маргер паківаў.

— Таксама як заўсёды. За нас нехта ўсё вырашае, самі лёс свой дасюль вырашыць не можам.

Ён узяў пісьмо, падышоў да ліхтара, прачытаў... Вярнуў ліст дзеду, які спытаў:

— Што скажаш?

— Нічога. Што мне пра чужое сказаць, калі пра сваё не ведаю?.. Вось я не хацеў забіваць Палуту, а забіў. Каб яе, жонку, маці маіх дзяцей, не пакідаць на гвалт. Які гэта грэх: вольны, нявольны?

«Нішто сабе параўнаў! — падумалася Стасю, і ён паспрабаваў зазірнуць Маргеру ў вочы, колеру якіх пры святле ліхтара не разгледзець было, але разрэз іх быў гэткі самы, як у дзеда, Стасевай маці і самога Стася, і ён спытаў:

— Скажы, Маргер... а Бог табе дараваў?

Маргер напружыўся ўвесь — аж скуранка на ім рыпнула. Кіўнуў:

— Так. Палута папрасіла. Яна святая.

— Тады няхай і за Мацея папросіць, — прапанаваў Стасяў бацька, які доўга маўчаў, думаючы нешта сваё, рускае, і коса пазіраючы то на дзядзьку Міколу, які стаў палякам, то на Маргера, які стаў беларусам, хоць ніякіх беларусаў у ягоныя часы не было. — Калі святая.

Дзядзька Пятрусь рукі ўскінуў:

— Ды якая святая!.. Двухмужняя! За Мацея пайшла, з Маргерам не развёўшыся! І святая? Я пагавару яшчэ з Богам!

Стасеў бацька зірнуў на яго насмешліва.

— Ага. Пагавары. Толькі цябе Ён і чакае.

Да Стася пачало паціху даходзіць тое, што сказаў дзядзька Пятрусь.

— Чакайце... Палута з Багушоў — жонка Маргера? Як гэта?..

— Душа ў ёй тая ж. Вечная душа, — схаваў дзед у кішэнь ліст Мацея. — Вось Мацей і напісаў Богу, пра душу паклапаціўся.

— Адкупіўся! — не мог тут стрываць і не стрываў дзядзька Пятрусь. — Заплаціў Богу тры рублі! Па рублю за грэх.

Дзед перахрысціўся:

— Ты, Пятрук, дагаворышся...

Стась раптам падумаў, што ліст Мацея можна і так зразумець. Калі захацець.

Людзі ўвогуле не жадаюць бачыць у іншых нічога, апроч таго, што жадаюць бачыць. І бачыцца ім па жаданні іх найчасцей брыдкае ў бліжніх сваіх. За рэдкімі выключэннямі. Ну, калі матка глядзіць на сваё дзіцятка.

Так Ганя на Стася глядзела. Так некалі цар Пігмаліён, ствараючы жанчыну такой, якой хацеў яе бачыць, глядзеў на Галатэю. А ў выпадку з Ганяй амбіцый было нават болей: Галатэя стварала Пігмаліёна, які потым мроіўся ёй царом. Стваральнікам новага свету, ледзь не Богам. Але ствараць свет ён, зноў жа, мусіў

не такім, якім сам жадаў, а такім, якім жадала бачыць свет Галатэя.

Стась праціві́ўся. Не таму, што Ганя хацела нечага кепскага, не. Яна хацела добрага. Найлепшага. Але не таго, чаго хацеў ён. І так настойліва, так дакучліва, так апантана яна прагла свайго, што ў ім стала нарастаць жаданне, каб яна ад яго адчапілася. Пакінула яго. Ён так часта уяўляў, як яна аднойчы пойдзе з дому і не вернецца, што гэтае жаданне выцесніла ўсе астатнія. Яна адчула гэта, жанчына не можа не адчуць такое. Плакала, упадала ў істэрыкі, кідалася біцца, раздзірала скуру на ім: «Што ты пад ёй хаваеш?!. Што з табой?!. Дзе ты падзеўся?!.» І раптам супакоілася. Сціхла. Зусім.

Аднойчы пайшла і не вярнулася. Сястра яе патэлефанавала: «Ганя прасіла сказаць, што вы для яе памерлі».

Можа, ён таму і памёр?..

Ці не памёр? Можа быць, гэта і ёсць нешта такое, пра што маці казала? Не жыццё і не смерць. Але як тады жыць?

— Як усе, — пляснуў Стася па плячы дзядзька Лявон, сакратар Боскай канцылярыі. — Глядзі, як усе жывуць, і сам так жыві. Па-іншаму не выходзіць. — І рушыў да выхаду. — Пара. Днец хутка пачне.

Маргер лёгка, як пустую, падхапіў скрыню з лімонкамі, паставіў да сцяны і спытаў услед сакратару Боскай канцылярыі:

— А калі ўсе не так жывуць?..

Дзядзька Лявон, затаптаўшыся каля выхаду, хацеў нешта сказаць, але дзядзька Пятрусь яго апярэдзіў:

— Мне пры жыцці галаву гэтым затлумілі! Так, не так!.. А тут яшчэ й па смерці дураць! — І ён раскінуў рукі ўшыркі. — Ну як яно можа быць, каб усе не так жылі?

— Праўда што, — падняў руку, нібы галасуючы за нешта, дзядзька Мікола, і дзядзька Лявон каля выхаду

руку падняў, і Стасеў бацька відавочна быў не на баку Маргера, і Стась, які сам не ведаў, як ён жыве, так ці не так, падумаў, што такога, каб усе не так жылі, быць не можа, і толькі дзед Ясь сказаў ціха:

— Можа быць. Калі без Бога жыць.

Маргер узняў абедзве рукі:

— А што такое жыць з Богам ці без Бога? Гэта верыць ці не верыць? Маліцца ці не маліцца? Грашыць ці не грашыць? Што?.. — склаў ён рукі на грудзях. — Вось я забіў. Спачатку яе, каб яна не бачыла, як дзяцей... Але ж яна ведала, што іх таксама... І перад тым перахрысціла мяне. Пацалавала. Што гэта перад Богам?.. Хто яна перад Ім? Мы з ёй, яна і я, калі ад апошняга яе пацалунка, проста ад дотыку губамі да шчакі мяне ўдарыла, як маланкай! І такая хваля жарсці пракацілася па мне ад неба да зямлі і ад зямлі зноў да неба, што самога мяне як не стала, адна гэтая хваля, у якой я засек яе, страчваючы свядомасць, прытомнасць... Гэтаксама, як кахаў...

Маргер доўгім-доўгім позіркам паглядзеў на дзеда Яся, на трох ягоных сыноў і ўнука, у жылах якіх, працёкшы праз пакаленні і змяшаўшыся з іншай крывёй, бруіла ягоная кроў, падышоў да кожнага, з кожным абняўся, не прамінуўшы Стасевага бацьку, павярнуўся да амбразуры і застыў, гледзячы ў ноч.

— Не так жывём!.. — раздражнёна махнуў рукой, калі выйшлі з бліндажа, Стасеў бацька. — Абы яму казаць. А як жыць, каб так? Дзяцей і жонак забіваць?.. — І раптам ён застыў на пагорку. — Чакайце... Калі Маргер сыноў засек, дык якія вы ягоныя нашчадкі?

— Не казаў ён пра сыноў, пра жонку казаў, а сыноў не забіў, у Карані выправіў, — з'явілася аднекуль, як з начы саткаўшыся, Стасева маці, і баба Алімпа саткалася каля дзеда за руку з Яўгенам, стрыечным Стасевым братам, які ўсміхнуўся вінавата:

— Выбачайце, дапамог Стасю з Мацеем з магілы выбрацца, а пасля кінуўся вас даганяць і ў лесе заблу-

каў. Жывым быў — не блукаў, а вось нябожчыкам... — і Стасю дых заняло: «Дык вось хто!..» — і ён ледзь не заплакаў, абняўшыся з братам, якога не толькі ён, але і Бог любіў, паслаўшы смерць яму ў маладым сне. Усе разам рушылі на клады, каля якіх развіталіся з дзядзькам Петрусём, якому трэба было ў Смаргоні, і дзядзькам Міколам, якому ў Варшаву. Ва ўсіх астатніх магілы тут былі, адна каля адной, толькі Стасевай яшчэ не было.

— Ты не йдзі далей з намі, табе не час. Дахаты йдзі, — сказаў дзед, а маці сказала:

— Можаш сёння на могілках не прыбірацца, стаміўся ты, бедны, я сама зараз прыбяруся хуценька, — на што бацька зыркнуў спадылба:

— Ну ты ўжо зусім!.. Як гэта сама — абы табе казаць? Што людзі скажуць?.. — і яны пайшлі, спрачаючыся праз Стася, як спрачаліся праз яго, калі жывыя былі, а ён не стаў глядзець ім услед, бо адчуў, што не вытрывае, разарвецца сэрца, павярнуў дахаты, ішоў цераз Магерава поле і плакаў, а з амбразуры бліндажа за полем глядзеў яму ўслед, не міргаючы, Маргер.

У хаце яго чакала Ганя. Стаяла каля акна, павярнулася да Стася, збялелая:

— Мне сказалі, што ты разбіўся. Насмерць пад Суцькавам.

— Хто сказаў?

— Не ведаю. Але я пачула. Нібы маці тваёй голас быў...

Маці любіла Ганю. Можа, яна ёй і сказала.

Толькі чаму пад Суцькавам?.. Суцькава ён прамінуў.

— Як ты?.. — спытаў ён стомлена, не надта жадаючы размаўляць, а яна ўстрапянулася:

— На маршрутцы я!.. — і, скочыўшы да печы, паставіла на стол яечню з блінамі, якімі заўсёды, калі раней яны разам прыязджалі ў Карані, частавала іх

мацi. — Яшчэ звечара прыехала, а цябе няма й няма. Чаму ты машыну пад лесам кiнуў? Яна ж толькi падрапаная.

Стась успомнiў, як Ганя яго драпала, i ўсмiхнуўся. Ён сам не чакаў, што з такога ўспамiну ўсмiхнецца, раней гэта зусiм iнакш згадвалася, i ўспомнiўшы, як яно згадвалася iнакш, яшчэ раз усмiхнуўся:

— Падрапала, бяда якая...

— Вядома, не бяда, — зашчабятала ўзрадавана i праз тое, што ён усмiхнуўся, i праз тое, што гаворку падтрымаў, хоць ён проста падуманае ўголас сказаў, Ганя. — Дзякуй Богу, што сам жывы... — i Стась спынiў яе, руку на руку паклаўшы:

— А ты думаеш, я жывы?..

Як яна за руку ягоную ўхапiлася! Як прыцiснулася шчакой i загаварыла хутка, час ад часу захлынаючыся словамi, нават не словамi самiмi, а тым, што за iмi было, што яе перапаўняла, удзячная яму, што ён яе слухае i, здаецца, разумее, цi хоча зразумець, упершыню ў жыццi хоча зразумець, хоць Стась нiчога не хацеў — так стамiўся памiраць i ўваскрасаць, а Ганя гаварыла, гаварыла, гаварыла...

— Калi я папрасiла, каб ты ўзяў мяне ў Каранi, бо змучылася ўся, паразмаўляць хацела, а ты не захацеў, я так ускрыўдавала, што падумала... ды не падумала нават, пажадала... так моцна, як калiсьцi жадала, каб ты быў, цяпер пажадала, каб цябе не стала, каб я праз цябе не мучылася болей, каб ты забiўся па дарозе пад Суцькавам цi Багушамi, а потым... потым, гадзiны праз дзве, як ты паехаў, нешта такое са мной сталася, як душу з мяне вынялi, нiбы я памерла... i зразумела, памiраючы, што гэта праз цябе... што гэта ты памёр, забiўся па дарозе ў Каранi, як я таго пажадала... i такi жах мяне агарнуў, жудасць такая!.. бо ўжо няма з чым жыць, няма чаго жадаць... бо ўсё, чаго жадала, было звязанае з табой, а цяпер — што?.. нiчога!.. апошняе жаданне спраўдзiў Бог — i я ўзмалiлася: Госпадзi!

Стасю мой! Я ж не таго, зусім не таго жадала! Усё жыццё я хацела ашчаслівіць цябе, а ты не хацеў быць такім шчаслівым, як я хацела, дык што ж... Жыві, як хочаш, толькі жыві! Госпадзі, няхай ён жыве, ажыві яго, калі ён памёр! Госпадзі, забяры мяне замест яго, хоць як забяры, нават праз пакуты, калі грэх на мне, заклінаю цябе, Божа, я так яго кахаю!.. І я пажадала гэтага мацней, куды мацней, чым пажадала тваёй смерці... мацней, чым калі-небудзь чаго-небудзь жадала... і як нехта сказаў мне... не ведаю нават, сказаў, ці гэта неяк іначай было... але як пачула я спачатку, што ты забіўся, гэтак пачула пасля, што ты ажыў... і ўбачыла цябе, ясна ўбачыла спачатку ў магіле... прычым не аднаго, а з братам тваім стрыечным, і падумала, што ты падвозіў яго ў Карані, а пасля ўспомніла, што яго даўно няма... і ўбачыла цябе ўжо аднаго ў пабітай машыне каля Багушоў, кінулася на аўтастанцыю, якраз маршрутка была, і па дарозе малілася і прасіла, заклінала, і ўсю ноч цябе чакала, чакала, чака...

Ганя заснула на ягонай руцэ.

Ён падняў яе, паклаў на канапу каля акна, якое ўжо ружавела сонцам, што яшчэ не ўзышло. Ціха-ціха набіралася ім ранішняя хата: люстэрка ў дзверцах старой, яшчэ польскага часу, шафы; карціна з ускрайкам Багушоўскага лесу і жанчынай на лугавіне пры ўзлеску, пра якую Стась заўсёды думаў, што гэта ягоная маці; абраз у чырвоным куце, перад якім Стась укленчыў, памаліўся і рушыў на могілкі.

Па дарозе падвярнуў да бліндажа. Ніхто не зірнуў на яго з амбразуры, не знайшлося ў бліндажы ніякай зброі. Ніякай, апроч дзіды. Можна было падумаць, што гэта ён сам і прынёс дзіду ўночы, а болей тут і не было нічога, калі б пад амбразурай не стаялі адна на адной дзве пустыя скрыні, а на верхняй не ляжала мапа. З чырвонымі, сінімі, зялёнымі і жоўтымі стрэлкамі на ёй...

— Маргер! — паклікаў Стась. — Маргер, ты тут? Ты не пакінуў Карані, Маргер?

У бліндажы ледзь зварухнулася і зноў застыла бетонная цішыня. Стась склаў мапу і сунуў яе ў кішэнь пінжака, дзе ляжаў нядаўна ліст Мацея да Бога.

Цераз лагчыну прайшоў на клады. Маці ўсё ж прыбрала магілы, сваю і бацькаву, хоць той і сварыўся з ёй праз гэта. Прыбранымі выглядалі і надмагіллі дзеда Яся і бабы Алімпы, прадзеда Марка і прабабы Ганны. На тым родныя магілы канчаліся, ранейшых пахаванняў не было, бо ў час Першай сусветнай вайны клады аказаліся на лініі фронту і былі так пераараныя рускімі і нямецкімі снарадамі, што касцей было не сабраць, а тым больш распазнаць, дзе чые косці. Беларускія, польскія, літоўскія...

З высокіх могілкаў, з аднаго з сямі пагоркаў, на якіх раскінуліся Карані, быў добра відаць парушаны той жа вайной Каранёўскі замак. Некалі, займеўшы нечаканыя грошы, ён надумаў аднавіць замак, легендамі і казкамі якога поўнілася ягонае дзяцінства. Стварыў фонд, запрасіў у Карані палякаў, літоўцаў. «Дзякуй, — сказаў, сустракаючы гасцей, — што згадзіліся дапамагчы нам узняць з руінаў нашу гісторыю...» — і яны, не даўшы яму дагаварыць тое, што ён хацеў сказаць, што гэта «не толькі наша, але і ваша гісторыя...» — адразу ўскочылі: «Гэта наш замак!»

«Я тут нарадзіўся, а вы мне... — пачаў ён скрозь сціснутыя зубы, але стрымаўся. — Добра, — сказаў, — ваш дык ваш». І павёў гасцей да руінаў, да цаглінаў і камянёў: «Калі гэта ваша, забірайце! Цягніце каменне ў Вільню, у Варшаву! А я тут свайго нацягаю. І сваё ўздыму на гэтых руінах! І яно ў мяне будзе не камянямі, а гісторыяй! А ў вас гісторыя будзе гэтымі камянямі!..»

Болей пра тое, чый гэта замак, госці не заікаліся. Але ўсё адно з аднаўленнем нічога не выйшла. У тым

часе, у якім Стась надумаў гэта зрабіць, патрэбныя былі не за́мкі, а замкі́.

Казкі і легенды Каранёўскага замка былі для яго не адно гісторыяй. Яны былі такою ж рэальнасцю, як свет наўкол яго і ў ім, а іх героі заўсёды былі для яго жывымі. Як і ўсе, хто сяліўся некалі на сямі каранёўскіх пагорках, намытых сто пяцьдзясят мільёнаў год таму сусветным акіянам.

«Усе жыццё — сусветны акіян, — думаў Стась сярод родных магіл, гледзячы на замак, на Юр'еву, Перунову, Літвінаву, Вялесаву, на Крывую гару... — І акіян гэты плешчацца, уздымаючы глыбінныя, перамешваючы іх з верхнімі, хвалі. Што ў ім былое, што цяперашняе, што будучае? Усё ў адным.

Вось што ёсць мінулае? Гэта не тое, што было, а тое, што засталося. Таму мінулага няма. А значыць, няма й смерці. І няма мёртвых. І не з мёртвымі быў ён увесь дзень і ўсю ноч, а з тымі, хто ў глыбінях акіяна...

Смерць — тое самае, што жыццё, толькі названае іншым словам. Вунь Ганя займаецца старажытнымі мовамі і кажа, што ў некаторых з іх жыццё і смерць нават называліся адным словам. І зямля называлася гэтаксама, як неба...»

Ён успомніў, як аднойчы, калі было яму гадоў сем, так, перад самай школай, вырашыў да неба дайсці. Гэтак яно было блізка, абступленае гарамі з пагоркамі. І ён пайшоў з гары на гару, з пагорка на пагорак. Рушыў з самай раніцы, ледзь світала, а ўвечары, калі цямнела, прыйшоў на тую ж гару, з якой рушыў.

«Дзед? — спытаў ён пазней, калі падрос. — Скажы: так заўсёды? З якой гары пойдзеш, на такую й прыйдзеш?»

«Так, — сказаў дзед. — Але выбірай вышэйшую».

«Каб даўжэй ісці?»

«Не. Ісці ўсё адно адзін дзень. Каб вышэй».

«Навошта, калі ўсё адно адзін дзень?»

«Каб бліжэй да Бога».

«Бог толькі вышэй?»

«Так. Толькі ў вышыні».

«Ніжэй Яго няма? Тых, хто ніжэй, Ён пакінуў?..»

— Ты чаму мяне пакінуў? — падышла нячутна, прытулілася да ягонай спіны Ганя. — Вярніся да мяне. Так усё хутка, так нядоўга...

Так. Адзін дзень з раніцы да вечара. З пагорка на пагорак.

— А калі б доўга?

Яна ўздыхнула.

— Гэта не пра нас. Колькі каму ні жыць — мы ўсе паміраем заўтра.

Слова ў слова тое, што маці казала.

— Ты размаўляла з ёй?

— Так, — сказала Ганя, не спытаўшы, з кім. — Яна прыходзіла.

— Калі?

— Пакуль вы па бліндажах лазілі. Бліноў табе напякла. І папрасіла, каб я цябе чакала. Што ты вернешся.

— Папрасіла?

— Папрасіла.

— Да цябе?

— Не. Так яна не казала. Проста вернешся.

Ён павярнуўся да яе — яна была з кветкамі, па якія схадзіла ў машыну. Яны абняліся і стаялі доўга, абняўшыся, сярод магіл, да якіх у небе, якое называлася некалі гэтаксама, як зямля, плыў ад царквы высокі звон: дзя-ды, дзя-ды, дзя-ды...

— Ты вярнуўся?.. — ціха спытала Ганя, калі звон праплыў над кладамі да Магерава поля, і Стась не адказаў нічога, бо сам не ведаў, вярнуўся ці не. І Ганя не ведала, ці так ужо ёй, яму, ім абаім трэба адно да аднаго вяртацца. Хутчэй яна проста чаплялася за мінулае, як звычайна за яго чапляюцца, калі не відаць будучыні.

Рабіць у мінулым ім не было чаго, але нешта ж трэба было рабіць — і яны паклалі на магілы кветкі.

— Пайшлі бліны есці, — узяў ён Ганю пад руку і павёў з могілкаў. — Паснедаем і паедзем. Мне яшчэ ў Багушы вяртацца.

Паснедаўшы і зачыніўшы хату, пайшлі да машыны цераз Крывую гару, на вяршыні якой каля Гаспадар-каменя Ганя раптам укленчыла, прыпала да зямлі.

— Не грыміць там нічога, не енчыць ніхто. Ніякае не пекла. І чароўны свісток ты не знайшоў. Ты пра яго спытаўся ў дзеда?

Госпадзі! Усю ноч з ім быў не толькі дзед Ясь, усе продкі былі, а ён пра свісток і не падумаў. Не спытаў хоць бы пра тое, што будзе, калі ў яго тры разы свіснуць...

— Пад ногі глядзі, — дапамог ён падняцца Гані. — Можа, якраз сёння і знойдзем. І свіснем тройчы, каб паглядзець, што будзе.

— А што можа быць, як ты думаеш?

— Не ведаю. Мацей ведае, калі не памёр.

Ганя атрэслася ад лісця з травой.

— Скуль яму ведаць? А калі й ведае, дык што толку? Калі свістка няма.

Даехалі да Багушоў, зайшлі на падворак Мацея. Ён не памёр. Ляжаў у труне і пыхкаў люлькай. Каля яго стаяла Палута з трохгадовым хлопчыкам на руках і ўсміхалася.

Хлопчык таксама ўсміхаўся. І ўсміхаўся, лежачы ў труне і пыхкаючы люлькай, Мацей.

Святая сям'я.

— Падобны, — сказаў Мацей, паказаўшы цыбуком люлькі на хлопчыка. — Ні пры чым тут рускія з літоўцамі і палякі з румынамі. Пралятаюць...

Хлопчык сапраўды быў падобны да Мацея, але яшчэ больш да Палуты. А постаццю, калі Палута

паставіла яго на зямлю: «Падыдзі павітайся...» — да Маргера.

— Дзень добры, — падышоў да іх не дзіцячай, цвёрдай паходкай хлопчык. — Я Мацей Богуш. Сапраўдны беларус.

Бацька ягоны, падскочыўшы, ледзь з труны неываліўся.

— Чулі?!. Думаеце, гэта я навучыў яго? Ці Палута?.. Не! Ён сам!

Ён, шчаслівы, ляжаў у труне, стары Мацей Богуш, а малы Мацей сказаў: «Не сам. Дзед навучыў».

— Што ты прыдумаў? — звесіўся да яго стары Мацей. — Які дзед? Ну які ў цябе можа быць дзед, калі ўсе дзяды твае памерлі?

Хлопчык паглядзеў на яго — у ясных вачах нязгода:

— Дзяды не паміраюць.

— Хто табе сказаў?

— Дзед Маргер. Прыйшоў учора з Палутай і сказаў.

Ён па імені маці назваў. Ганя спытала, каля яго прысеўшы:

— А чаму ты па імені маці называеш? — і хлопчык адказаў:

— Я так хачу. Мне падабаецца яе імя.

«Не беларус, — падумаў Стась. — Ці, можа, насамрэч сапраўдны».

— Што яшчэ за Маргер?.. З кім ты ўчора цягалася? — прычапіўся Мацей да Палуты, якая абыякава пацепнула плячыма:

— Муж мой. Першы. Гэта даўно было, няхай цябе яно не хвалюе.

У Мацея люлька ў труну ўпала.

— Які муж? Які першы?.. — І ён павярнуўся да Стася: — Я ж табе казаў, што я не надоўга.

Выглядаў ён жаласліва. Палута падышла да яго, прытуліла галаву ягоную да жывата.

— Тут яшчэ адзін сапраўдны беларус. З учарашняга вечара, я адчуваю. Ты прыйшоў адзін, а пакідаеш двух.

Мацей прыціснуўся да яе мацней.

— Мой? Ці Маргераў?

Палута засмяялася:

— Вось чаго не могуць нябожчыкі, дык гэтага. Ад яго былі ў мяне два сыны. Цяпер — ад цябе.

Ганя не хацела здзіўлення выдаць, ды ў яе не выйшла: «Дзядзь-ка Ма-цей...»

Такое цяжка было ўявіць, але выходзіла, што Маргер — прапра...прадзед, а Палута — прапра...прабабка Стася. З чатырнаццатага стагодзя гэта колькі ж пра?..

Усё адно ў адным.

— Дык што: магу паміраць? — спытаў Мацей, павярнуўшыся чамусьці да Стася. — Скажаш так, каб па мне заплакалі?

Стась падышоў да яго, паціснуў руку.

— Віншую. І калі памрэш, скажу. Але пакуль выглядае, што ты і ў труне жыць будзеш. Нават калі закапаюць.

— Ну, — сказаў Мацей. — Дзе Бог дасць, там і прыжывуся. Пінжак мой вярні...

Стась зняў куртку, сцягнуў з плячэй пінжак, аддаў Мацею — той адразу руку ў кішэнь. Дастаў мапу, разгарнуў:

— Што гэта? Дзе мой ліст?..

— Дастаўлены адрасату, — забраў у яго мапу Стась, падумаўшы: «З гэтага свету на той. З таго на гэты. Во пошта...» І паклікаў Мацея малога. — Гэта табе ад твайго дзеда Маргера.

— Мапа?

— Мапа.

— А стрэлкі на ёй?.. Гульня такая?

— Гульня такая. Абарона Каранёў, калі нападуць ворагі. Бачыш, колькі іх? Чырвоныя, сінія, зялёныя, жоўтыя... Абарону трымаеш вось па гэтай зубчастай лініі. Гэта твая зямля. Можа, некалі была нечая, але цяпер — твая. Зразумеў?

Маленькі Мацей акуратна склаў мапу, уважліва глянуў на Стася:

— Зразумеў.

— Не аддасі нікому?

— Нікому не аддам.

— Ну й малайчына! — падкінуў і злавіў яго Стась адзін раз, другі, трэці, і малы смяяўся, узлятаючы, заліваючыся смехам на ўсе Багушы, на ўвесь Багушоўскі лес з Каранямі, дзе на Крывой і Літвінавай, на Юр'евай і Вялесавай гары, на ўсіх каранёўскіх пагорках рассыпаныя косці продкаў, якія колькі жылі на гэтай зямлі, столькі біліся з тымі, хто прыходзіў, каб зямлю гэтую ў іх забраць, а яны не аддалі, пакінулі яе Стасю і Гані, Мацею і Палуце, гэтаму хлопчыку, які ўзлятае і смяецца: «До ўжо! До!..» — і стае на ногі, ледзь крануўшыся зямлі, цвёрда, і стаіць як укапаны.

— Дапамажы труну наверх закінуць, не да смерці ж мне жыць у ёй, — папрасіў Стася стары Мацей, і калі Стась палез па драбіне на гарышча, падаў яму малаток з цвікамі. — Верхнюю папярэчыну прыбі, аслабленая...

Прызнаўся. Пакаяўся і прызнаўся.

Стась увагнаў цвікі ў папярэчыну, зацягнуў на гарышча высушаную, да звону лёгкую труну, і Мацей спытаў яго, калі ён спусціўся:

— Як думаеш, Бог грахі мае даруе?

— Два даруе, — вярнуў яму Стась малаток з двума нескарыстанымі цвікамі. — А трэці...

— Што трэці?

— А трэці, калі Ён думае так, як Палута кажа, дык не.

Відаць было, як Мацей спрабуе ўцяміць тое, што сказаў Стась, але не ўцяміў. Паклаў малаток у прыборак і паглядзеў няўцямна:

— Як гэта Бог можа думаць так, як кажа Палута?

— Ну, не ведаю. Неяк жа Ён думае. Дык чаму не так?

Мацей кінуў у скрыню цвікі.

— Бо так не можа быць. Бо не можа Бог думаць так, як чалавек. Бо тады будзе...

Ён не дагаварыў. Не знаходзіў, што сказаць.

— Што тады будзе?

— Будзе тое, чаго не Бог, а чалавек захоча. Як з тым свістком. Свіснуў раз — памёр, хто замінае. Свіснуў два — ажыў. Свіснуў тры...

Ён зноў замаўчаў. Памаўчаўшы, узяў за руку малога Мацея, сеў з ім на ганак.

— Паслухай мяне, Мацей. Калі я малым быў, трохі большым за цябе, прысніўся мне твой дзед Маргер на Крывой гары, што за нашым лесам. Сівы, хоць пахавалі яго чарнявым, сам увесь у белым і з белай торбай на плячы, перавязанай чырвонай стужкай. Пашукаў ён у торбе і дастаў арэхавы свісток. На, кажа, гэты свісток, ён чароўны. Адзін раз у яго свіснеш — і памрэ той, каму смерці пажадаеш. Два разы свіснеш — і ажыве той, каго ўваскрасіць захочаш. Тры разы свіснеш... — працягнуў мне свісток Маргер, які стаяў за тры крокі ад мяне і бліжэй не падыходзіў, а я са страху нібы ў гару ўрос, ступіць не мог, каб свісток узяць, толькі нахіляўся, з усіх сіл цягнуўся насустрач, вось ужо пальцы мае ягоных пальцаў крануліся, мяне як маланкай прабіла, рука торгнулася — і свісток з ягонай далоні не ў руку мне, а на зямлю ўпаў і пакаціўся з гары, якая раптам расступілася і ўдыхнула ў сябе Маргера, у якой ён і жыве цяпер, на Дзяды з яе выходзячы ды яшчэ тады, калі небяспека чорнай хмарай навісае над гарою, над нашым краем. Так і не паспеў ён сказаць мне, што будзе, калі тры разы свіснеш, а я кінуўся ў спудзе дахаты. Назаўтра пайшоў свісток шукаць, ды дзе ты яго на той гары знойдзеш, калі нават не помніш, з якога боку стаяў, у якім месцы гара расступілася. А цяпер я састарэў, цяжка мне па гарах хадзіць, дык няхай твае ногі势 стануць маімі, Мацей...

Стась слухаў легенду, якую з веку ў век распавядалі бацькі сынам і дзяды ўнукам у Каранях і Багушах, якія

мелі ў гэтым жыцці адзін лес і адзін лёс, і ніякавата лавіў сябе на тым, што зайздросціць маломy Мацею. Не таму, што жыццё хлапчука толькі пачынаецца, а ягонае напалову пражыта. Стась не хацеў бы пражываць жыццё нанова, зноў упірацца, каб заняць у ім сваё месца, сваю нішу, і каб аднойчы зразумець... не, не зразумець, адчуць, бо зразумець гэта нельга, што нічога, апроч месца і нішы, не займеў. Ён зайздросціў малому Мацею якраз праз тое, што адчувае гэты хлопчык, слухаючы гэтую легенду, і будзе адчуваць, бегаючы па Крывой гары ў пошуках чароўнага свістка, і што адчуе тады, калі страціць надзею яго знайсці, і тады, калі яму адкрыецца, што так ён да скону і не ўведае, што ж будзе, калі свіснуць у свісток тры разы... «Але нешта ж будзе, нешта ж павінна быць, — думаў Стась, гледзячы, як па-рознаму ўсміхаюцца, слухаючы казку, Ганя з Палутай. — Калі не тут, дык там, але што, што?..»

— А раскажы пра Маргера, — папрасіў малы Мацей, калі стары Мацей скончыў расказваць пра чароўны свісток. — Як ён біўся з крыжакамі ў Піленах, як крыжакі прабілі сцены і ўварваліся ў замак, і як ён забіў сябе і жонку, каб не здацца ў палон, бо сапраўдныя беларусы не здаюцца!

У легендзе, якую чуў пра Маргера ў дзяцінстве Стась, пра беларусаў не было ні слова. Ні пра сапраўдных, ні пра падробных — ні пра якіх. Але вось яны ў легендзе з'явіліся — і ўжо з яе не знікнуць. Калі нават знікнуць з жыцця. Бо што жыццё? Легенда. Казка, расказаная Богам.

«Гэта ты хораша сказаў, — пачуўся яму ад лесу голас дзеда Яся. — Нечаму ўсё ж навучыўся. Скажы Мацею, што перадаў я ягоны ліст. Не дараваў яму Бог, як Палута ні прасіла. Паклікаў Вяргіню: «Даруеш»? Яна сказала, што не. І Бог падумаў, як яна. Бо з Вяргіняй сталася зло, якога Мацей хацеў для яе».

— Паехалі мы, — абняў Стась Мацея. — Не хацелася б самоціць цябе на развітанне, але грэх твой...

— Ды ведаю, — махнуў рукой Мацей. — Палута сказала. Таму й паміраць раздумаў. Чаго мне ў пекла?

Стасю ўздыхнулася з палёгкай .

— Ну, калі Палута сказала... І правільна, што ты паміраць раздумаў. Можа, пажывеш яшчэ, дык выкупіш... Во хоць бы праз сына. Не ў кожнага такі сын.

— Можа, і выкуплю, — згадзіўся Мацей. — Калі сын не румын. Здалося мне спачатку, што ўсё ж да румына падобны. Ці да паляка. Табе не здалося?.. Хоць і ты, калі ўгледзецца...

«Божа літасцівы! — узмаліўся Стась. — Калі ж яно скончыцца? Колькі ж будуць азірацца наўкол, шукаючы сябе, беларусы — і не верыць, што яны ёсць? Ну як так: Ты даў нам зямлю, а саміх сябе на зямлі не даў? Ці гэта тая прывілея, якая чакае нас на нябёсах? Тады скажы нам пра гэта, Госпадзі! Дай знак, каб мы не мучыліся. Каб не шукалі на гэтым свеце тое, што чакае нас на тым...»

«Ша-шах!.. — сцебанула па Багушах маланка. Восенню, на Дзяды. Без грому, нема. Як Бог размаўляе. — Шу-шух...»

Вось што гэта за знак?.. Дзе наш лёс?.. На зямлі?.. На нябёсах?..

Стась паглядзеў на ўсіх — ніхто не зрушыўся, не здзівіўся. Ніхто не ўбачыў знаку, апроч малога Мацея, які стаяў, закінуўшы галаву ў неба, адкуль цяжкі, як Гаспадар-камень, усё ж абрушыўся гром. Здавалася, пад ягоным цяжарам раструшчацца Багушы, травой пакладзецца лес, але й грому не пачуў ніхто, толькі малы Мацей, які ў захапленні крыкнуў праз гром у маланкавыя нябёсы: «Бог сапраўдны беларус!» — ды яго таксама не пачуў ніхто.

— Як ціха... — сказала Ганя. — Нібы перад навальніцай. Толькі звон нейкі...

— Гэта з манастыра, — падышоў Стась да Палуты. — Ты тут будзеш? Там?

— Тут. З малым Мацеем свісток будзем шукаць. Ён казку паслухаў — увесь у ёй. Хоча ведаць, што станецца, калі свіснуць тройчы.

— А ты не ведаеш?

— Не. Гэтага не ведаю... Ты не едзь назад праз Суцькава. Вяртайся праз Карані.

— Чаму? Каб зноў дагнаць цябе па дарозе?

— Так. Каб зноў дагнаць мяне па дарозе.

Яна не ўсміхалася, глядзела пранізліва, так, як тады, калі прыдумала, што ён згвалціў яе, і ён, успомніўшы, як хацеў гэтага, як жадаў, упершыню падумаў: «А раптам?..» — сказаўшы:

— Ты мне даруй, калі ласка...

— Бог даруе, — пацалавала яго Палута, і ад лёгкага яе пацалунка, проста ад дотыку губамі да шчакі яго ўдарыла, як маланкай! І такая хваля жарсці пракацілася па ім ад неба да зямлі і ад зямлі зноў да неба, якое таксама некалі называлася зямлёй, што яго хіснула раз і другі, і на трэці самога яго як не стала, адна гэтая хваля, у якой ён губляў свядомасць, страчваў прытомнасць і не ўстаяў бы на нагах, калі б не ўзяла яго пад руку Ганя, і ён падумаў, ідучы з ёй, вяртаючыся туды, куды немагчыма вярнуцца: «Вось што будзе ў трэці раз!..»

Яны йшлі па вёсцы да дарогі, а за імі бег малы Мацей і махаў Маргеравай мапай, на якой бліскалі маланкамі чырвоныя і сінія, зялёныя і жоўтыя стрэлкі. Потым Ганя, адчуўшы тое, што адбылося ў яго з Палутай, убачыўшы, як яго хістае, сама павяла машыну. Яна не любіла новую дарогу, павярнула на старую. Дзьмула восенню ў пабітае акно, круціўся ў машыне вецер, Ганя ўздрыгвала, нібы плакала, плячамі, а ён прытуліўся да дзверцаў на заднім сядзенні і доўга глядзеў спачатку ў ветравое шкло, за якім дарога бегла ўперад, потым у люстэрка, у якім дарога бегла назад,

адначасова ўперад і назад, назад і ўперад, утвараючы плынь вечнасці, у якой адначасова існуе ўсё, што было, і ўсё, што будзе, ляціць і той касмічны вецер, на якім напінаецца ветразь Сусвету, і гэты вецер дарожны, на якім трапеча пасма саламяных валасоў Гані, вось тут, на шыі, дзе пульсуе ручаінка вечнасці, блакітная жылка, якую ён, нахіліўшыся, пацалаваў, а Ганя, кінуўшы стырно, павярнулася: «Не кідай мяне!..» — абхапіла галаву ягоную схаладнелымі на ветры рукамі, засланіўшы дарогу наперад, на якую раптам вывернуў насустрач, крутнуў з прасёлка стары грузавік, можа быць «студэбэкер», які прыходзіць толькі аднойчы — і ў люстэрку на дарозе назад прамільгнуў дарожны ўказальнік з надпісам СУЦЬКАВА, каля якога стаяла і ўсміхалася Палута.

1 лістапада 2014 — 30 красавіка 2015 г.,
Крэва, Смаргонь, Мінск

ЗМЕСТ

АПАВЯДАННІ

ПРЫПАВЕСЦІ

Сцісла пра аўтара

Уладзімір Някляеў нарадзіўся ў 1946 г. у Смаргоні Гродзенскай вобласці. Паэт, празаік, эсэіст. Працаваў у бюлетэні «Тэатральны Мінск», рэдактарам на Беларускім тэлебачанні, галоўным рэдактарам часопіса «Крыніца» і штотыднёвіка «Літаратура і мастацтва». У 1998–2001 гг. — старшыня Саюза беларускіх пісьменнікаў, у 2005–2009 гг. — прэзідэнт Беларускага ПЭН-цэнтра. Аўтар некалькіх дзясяткаў кніг у розных жанрах. Творы перакладаліся на дзясяткі моў свету. Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы, прэміі імя Ежы Гедройца, прэміі «Залаты апостраф» часопіса «Дзеяслоў», прэміі імя Алеся Адамовіча, міжнароднай прэміі імя Курта Тухольскага (Швецыя), міжнароднай прэміі імя Браніслава Герэмека (Польшча), міжнароднай прэміі імя Міхая Эменеску (Румынія), прэміі імя Наталлі Арсенневай за найлепшую паэтычную кнігу.

Беражы лес
- ЧЫТАЙ КНІГІ НА KAMUNIKAT.ORG
• 17 000 КНІГАЎ, ГАЗЭТАЎ І ЧАСОПІСАЎ • РАЗМОВЫ ПРА КУЛЬТУРУ
• ЛІТАРАТУРНЫЯ РАДЫЁПЕРАДАЧЫ • НАВІНКІ ВЫДАВЕЦКАГА РЫНКУ
kamunikat.org
Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка

16+

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэчка часопіса «Дзеяслоў».
Выпуск 21

Уладзімір Някляеў

На ўсякім свеце

Апавяданні і прыпавесці

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Барыс Пятровіч*
Мастак *Генадзь Мацур*
Вёрстка *Ларысы Гарадзецкай*
Карэктар *Алена Спрытніч*

Падпісана да друку 22.12.2017. Фармат 84х108 1/32.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 11,76.
Ул.-выд. арк. 8,48. Наклад 400 ас. Зак. 517.

ПУП «Кнігазбор».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/377 ад 27.06.2014.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.
E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка ў ЗАТ «Аргбуд».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/182 ад 15.02.2016.
Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.